

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Ročník 56 (2020)
Číslo 1

1—20

KATEŘINA HEJNOVÁ, JOHANA CHYLÍKOVÁ: Přístup k řešení rodičovských konfliktů na odděleních sociálně-právní ochrany dětí v České republice: Volba defenzivní praxe a její faktory

JAN KLUSÁČEK, DANA HAMPLOVÁ: Důvěřuj a riskuj: Mezigenerační přenos generalizované důvěry a ochoty přijmout riziko

JIŘÍ HASMAN, PAVLÍNA DIVÍNOVÁ: Regionální rozdíly ve vnímání mezinárodní migrace studenty středních škol a jejich podmiňující faktory

ROBERT OSMAN, HANA PORKERTOVÁ: „Upoután vozíkový“: absence zdvořilé nevšímavosti jako bariéra při pohybu prostorem uživatelů a uživatelek elektrických vozíků

Sociologický časopis / Czech Sociological Review je recenzovaný vědecký časopis zaměřený na sociologii a příbuzné obory, který publikuje příspěvky z oblasti teorie, empirického výzkumu a metodologie. Rozvíjí sociální vědy, včetně jejich výuky, a zapojuje se do řešení společenských problémů a tvorby politik. Časopis vydává Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., v Praze. Vychází šestkrát ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině). Časopis uplatňuje politiku otevřeného přístupu a je impaktován v Journal Citation Reports – Social Science Edition, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, a v dalších scientometrických a bibliografických databázích včetně Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, CEEOL. Obsah časopisu (od roku 1993) a úplné znění statí (od roku 1995) jsou uveřejněny na sreview.soc.cas.cz.

Sociologický časopis / Czech Sociological Review is a peer-reviewed open-access journal. It aims to serve as an international platform for advancing sociological theory and methodology in CEE and invites submissions from all branches of sociology and related disciplines. Manuscripts are selected with a view to their originality and theoretical and methodological robustness and how they bridge CEE, European, and world sociology. The journal is published 6 times a year (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences in Prague. The journal is listed in Journal Citation Reports – Social Science Edition, Web of Science, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, and other scientometric and bibliographic databases such as Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, and CEEOL. Contents of the journal (since 1993) and the full text of articles (since 1995) are published online at sreview.soc.cas.cz.

ČESKÉ VYDÁNÍ

Šéfredaktor: Ondřej Císař

Výkonná redaktorka: Kristýna Příbylová

Redakční rada: Jan Balon (*FSV UK, Praha*), Dušan Drbohlav (*PřF UK, Praha*), Martin Hájek (*FSV UK, Praha*), Dana Hamplová (*SOU AV ČR, Praha*), Stanislav Holubec (*HÚ AV ČR, Praha/PF JČU, České Budějovice*), Hynek Jeřábek (*FSV UK, Praha*), Tomáš Katrňák (*FSS MU, Brno*), Tomáš Kostecký (*SOU AV ČR, Praha*), Karel Kouba (*UHK, Hradec Králové*), Lukáš Linek (*SOU AV ČR, Praha*), Jaroslava Hasmanová Marhánková (*FSV UK, Praha*), Martina Mysíková (*SOU AV ČR, Praha*), Miroslav Novák (*FSV UK, CEVRO, Praha*), Klára Plecítá (*SOU AV ČR, Praha*), Marek Skovajsa (*FHS UK, Praha*), Jan Spousta (*soukromý sektor*), Csaba Szaló (*FSS MU, Brno*), Miroslav Tižik (*SÚ SAV, Bratislava*), Zuzana Uhde (*SOU AV ČR, Praha*), Jiří Večerník (*SOU AV ČR, Praha*), Jiří Vinopal (*SOU AV ČR, Praha*), Marta Vohlídalová (*SOU AV ČR, Praha*)

ENGLISH EDITION

Editor-in-Chief: Dana Hamplová

Book Review Editor: Pieter Vanhuyse

Managing Editor: Robin Cassling

Editorial Board: Johann P. Arnason (*Prague*), Ondřej Císař (*Prague*), Zsuzsa Gille (*Urbana-Champaign*), Elżbieta Hałas (*Warsaw*), Seán L. Hanley (*London*), Zdenka Mansfeldová (*Prague*), Katja Mayer (*Vienna*), Claus Offe (*Berlin*), Jiří Příbáň (*Cardiff*), Akos Rona-Tas (*San Diego*), Marek Skovajsa (*Prague*), Pieter Vanhuyse (*Odense*), Claire Wallace (*Aberdeen*)

REDAKCE / EDITORIAL OFFICE

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, Jilská 361/1, 110 00 Praha 1
telefon: (+420) 210 310 217 | e-mail: casopis@soc.cas.cz | web: sreview.soc.cas.cz

sekretariát/secretary: Martina Hartmanová, sazba/typeset by: Martin Pokorný,
návrh obálky/cover design: Filip Blažek, Designiq, tisk/printed by: ERMAT Praha, s. r. o.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2020
ISSN 0038-0288 (print), 2336-128X (online)

STATI

<i>Kateřina Hejnová, Johana Chylíková: Přístup k řešení rodičovských konfliktů na odděleních sociálně-právní ochrany dětí v České republice: Volba defenzivní praxe a její faktory</i>	3
<i>Jan Klusáček, Dana Hamplová: Důvěřuj a riskuj: Mezigenerační přenos generalizované důvěry a ochoty přijmout riziko</i>	29
<i>Jiří Hasman, Pavlína Divínová: Regionální rozdíly ve vnímání mezinárodní migrace studenty středních škol a jejich podmiňující faktory</i>	57
<i>Robert Osman, Hana Porkertová: „Upoután vozíkový“: absence zdvořilé nevšímavosti jako bariéra při pohybu prostorem uživatelů a uživatelék elektrických vozíků</i>	85

RECENZE

<i>Karel Müller: Dobré vládnutí ve veřejném nezájmu (Tereza Pospíšilová)</i>	109
<i>Eliška Černá: Z ulice do bytu: Sociální práce v procesu reintegrace do bydlení (Melanie Zajacová)</i>	112
<i>Elizabeth Peel, Rosie Harding (eds.): Ageing and Sexualities: Interdisciplinary Perspectives (Andrea Bělehradová)</i>	115
<i>Catharina Nord, Ebba Högström (ed.): Caring Architecture: Institutions and Relational Practices (Radek Carboch)</i>	118

ZPRÁVY

<i>Evropská konference výzkumu ve vzdělávání 2019 (European Conference on Educational Research 2019, ECER) „Education in an Era of Risk – the Role of Educational Research for the Future“ (Jitka Wirthová)</i>	123
<i>Zpráva z konference uživatelů dat z výzkumného programu Generations and Gender a ze setkání Rady partnerů tohoto programu (Martin Kreidl)</i>	127

Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., vydal

SVÉPOMOC V BYDLENÍ: MINULOST! / BUDOUCNOST...?

Tomáš Hoření Samec (ed.),
Ivana Balogová, Jan Blažek, Jan Lid Říšský,
Romana Marková Volejníčková,
Barbora Vacková

V posledních letech se stále častěji ozývá, že bydlení je finančně nedostupné; že především ve velkých městech rostou ceny bytů a domů a zvyšuje se nájemné.

Co dál? Jak tuto situaci řešit? Jednou z cest, byť rozhodně ne všespásnou, může být bydlení řešené svépomocí.

Autoři brožury představují historické podoby svépomocného bydlení z období 70. a 80. let 20. století, kdy bylo trpěnou praxí, která sice nekorespondovala se socialistickou ideologií, ale dokázala zajistit doplnění kapacit státního či podnikového bytového fondu pomocí družstevních bytů nebo individuálních rodinných domů.

Ukazují také potenciál svépomocného bydlení v současnosti; na to, jaký může mít ekologický a etický

přesah a jak jej lze prožívat a zakoušet, když se stanete svépomocným stavitelem. Začtete se s nimi a nalézejte inspiraci i pro vaši svépomocnou stavbu nebo založení vzájemně se podporujícího kolektivu stavitelů.

Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
Praha 2019
28 s.
ISBN (print) 978-80-7330-359-4
ISBN (pdf) 978-80-7330-360-0

Publikace je volně ke stažení: <https://www.soc.cas.cz/publikace/svepomoc-v-bydleni-minulost-budoucnost>

Sociologický ústav
Akademie věd ČR

Sociologický ústav
Akademie věd ČR

Přístup k řešení rodičovských konfliktů na odděleních sociálně-právní ochrany dětí v České republice: Volba defenzivní praxe a její faktory*

KATEŘINA HEJNOVÁ**

Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha

JOHANA CHYLÍKOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha

Dealing with Parental Conflicts at the Child Protection Departments in the Czech Republic: Use of Defensive Practice and Its Factors

Abstract: This study focuses on the approaches used by Czech social workers operating in the field of child protection to resolve parental conflicts and looks specifically at their inclination to employ defensive practice. Defensive practice involves prioritising regulations and prescribed rules over the interests of clients, i.e. parents and children. The aim of this study is to verify, with the help of a questionnaire, the theoretical connections between the use of defensive practice and several factors that represent working conditions and external pressures. The research indicates that the factors connected with the use of defensive practice to deal with parental conflicts have the opposite effect in the Czech Republic than that observed in international studies or have no influence whatsoever. Child protection social workers who emphasise compliance regard their working conditions as favourable and have somewhat conservative attitudes and beliefs. The authors' interpretation of the findings is that the emphasis on regulations in Czech child protection is not a defensive reaction to threatening working conditions, but an expression of loyalty to an organisation that offers them a pleasant work environment where they need not be afraid of any potential failures or consequences of their decisions. They also propose redefining Czech defensive practice by placing less emphasis on compliance as a reaction to unfavourable working conditions.

Keywords: parental conflict, guardianship, defensive practice, social work
Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2020, Vol. 56, No. 1: 3–27
<https://doi.org/10.13060/csr.2020.001>

* Tento článek byl podpořen grantem CSDA Research – Výzkumný program Českého sociálněvědního datového archivu: „Česká republika v Mezinárodním programu sociálních šetření ISSP, výzkum kvality dat a zdrojů dat“ (OPVVV, reg. č. CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_013/0001796) a grantem č. 748818 Grantové agentury Univerzity Karlovy.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Kateřina Hejnová, Katedra sociální práce, Univerzita Karlova, U Kříže 8, 158 00 Praha 5 – Jinonice, e-mail: kat.vaculikova@gmail.com, Mgr. Johana Chylíková, Ph.D., Český sociálněvědní datový archiv, Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: johana.chylikova@soc.cas.cz.

Úvod

Oblast sociálně-právní ochrany dětí (dále jen SPOD) je jednou z nejnáročnějších oblastí sektoru sociální ochrany [Boyas, Wind, Kang 2012; LeBlanc et al. 2012; Keddel 2011; Darlington, Healy, Feeney 2010; Munro 2010; Ellett 2009; McPherson, Barnett 2006; Cash 2001]. Její nedílnou součástí tvoří agenda rodičovských konfliktů, která přináší řešení často velice komplikovaných, vyhrcořených a dlouhodobých případů týkajících se soudní úpravy poměrů, tzn. úpravy péče o nezletilé dítě a výživného, a styku s nezletilým dítětem po rozvodu nebo rozchodu rodičů, a řešení jakýchkoli otázek souvisejících s nezletilým dítětem, v nichž rodiče nejsou schopni dojít dohody. V obzvláště komplikovaných případech se nezdá stávat, že se soudní řízení protahuje, rodiče se vzájemně osočují z nevhodného chování vůči dítěti a kladou tak na dítě i na ostatní subjekty zapojené do řešení případu nepřiměřenou zátěž.

V České republice se výkon SPOD odehrává v prostředí státních orgánů SPOD, kterými jsou dle § 4 zákona č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, ve znění pozdějších předpisů, krajské úřady, obecní úřady obcí s rozšířenou působností, obecní úřady a újezdní úřady, ministerstvo (konkrétně Ministerstvo práce a sociálních věcí), Úřad pro mezinárodněprávní ochranu dětí a Úřad práce České republiky – krajské pobočky a pobočka pro hlavní město Prahu. V problematice, ke které se vztahuje tato studie, je stěžejní role oddělení SPOD (dále jen OSPOD) při obecních úřadech obcí s rozšířenou působností, neboť ty povětšinou vykonávají agendu kolizního opatrovnictví při soudních jednáních o úpravu poměrů k nezletilým dětem v situacích rozvodu či rozchodu rodičů, řeší problematiku péče o nezletilé v situacích rodičovského konfliktu a poskytují pomoc a poradenství rozcházejícím a rozvádějícím se rodičům a jejich dětem. Kolizní opatrovník zastupuje nezletilé dítě pro možnou kolizi zájmů mezi rodiči a hájí jeho procesní zájmy během soudního řízení.

Praxe sociálních pracovníků/pracovniců při řešení složitých životních situací rodiny má na život a fungování ohrožených dětí a jejich rodin zásadní vliv [Arruabarrena, De Paúl 2012; Darlington, Healy, Feeney 2010; Shdaimah 2010]. V České republice vzniklo v posledním desetiletí několik metodických pokynů k výkonu SPOD, analýza praxe však chybí. Studie, které se analyzují praxe sociálních pracovníků/pracovniců na OSPOD věnují, jsou zaměřené všeobecně z pohledu všech agend [Matoušek, Pazlarová 2015; Barvíková, Šťastná 2014; Barvíková, Svobodová, Šťastná 2010; Kuchařová et al. 2010; Černá 2001]. Agenda řešení rodičovských konfliktů, která tvoří hlavní a zpravidla časově i psychicky nejnáročnější část pracovní náplně sociálních pracovníků/pracovniců na úseku SPOD [MPSV 2012], je sociologickým výzkumem zmapována jen minimálně.

Tato studie se snaží mezeru v analýze praxe sociálních pracovníků/pracovniců na OSPOD při řešení rodičovských konfliktů vyplnit. Zaměřuje se na přístup k praxi neboli tzv. model praxe, který si sociální pracovníci a pracovníci volí vlivem tlaků ze strany zaměstnavatele, médií, společnosti nebo klientů [Pinkney 2018; Banks 2012; O'Sullivan 2011; Munro 2011] a rovněž v důsledku dvojznačnos-

ti vlastní role sociálního pracovníka, který na jedné straně realizuje politiku státu nebo nadřízeného orgánu a na druhé straně je v přímém kontaktu s občany [Křiž, Skivenes 2014; Marinetto 2011; Lipsky 2010]. Představovaná studie vychází z teoretických předpokladů, o nichž pojednávají jak zahraniční [Pinkney 2018; Banks 2012; O'Sullivan 2011; Munro 2011; Lipsky 2010 aj.], tak v menší míře i tuzemští autoři [Matoušek a kol. 2015; Navrátil, Janebová a kol. 2010; Barvíková, Svobodová, Šťastná 2010; Kuchařová et al. 2010; Musil 2004 aj.].

Předmětem našeho výzkumu je koncept defenzivní praxe (dále jen DP) jakožto model praxe, o němž zahraniční autoři pojednávají specificky ve vztahu k výkonu sociální práce na úseku SPOD, zejména v prostředí Velké Británie [např. Pinkney 2018; Banks 2012; Munro 2011 aj.]. Ukazatelem DP je především důraz na striktní plnění požadavků daných předpisy [Pinkney 2018; Banks 2012; O'Sullivan 2011; Munro 2011] neboli dle Munroové [2011] „závislost na dodržování předpisů“. Ve svém důsledku vede DP k preferencím zájmů pracovníka, zaměstnavatele nebo státu nad zájmy klienta, nepřiměřené redukci komplexity životní situace nezletilého dítěte a jeho rodiny a neochotě pracovníka nést riziko a morální odpovědnost za řešení případu. Dalšími možnými modely praxe jsou reflexivní praxe [Navrátil, Janebová a kol. 2010; Rose 1997; Banks 2012, Pinkney 2018] nebo reflektivní praxe [Banks, 2012; Navrátil, Janebová a kol. 2010], těm se však v této studii nevěnujeme.

Podle zahraničních autorů je volba modelu praxe ovlivňována konkrétními faktory, mezi něž patří zejména míra obav sociální pracovnice/pracovníka z vlastního pochybení nebo následků rozhodnutí, organizační kultura pracoviště, multidisciplinární spolupráce mezi OSPOD a dalšími subjekty a profesní a postojové charakteristiky sociální pracovnice/pracovníka OSPOD [např. Arruabarrena, De Paúl 2012; Boyas, Wind, Kang 2012; Munro 2011; Featherstone et al. 2010; O'Sullivan 2011; Fluke et al. 2010; Stahmer et al. 2009; Barak et al. 2006; Davidson-Arad, Peled, Leichtentritt 2008; Rzepnicki, Johnson 2005; Farmer, Owen 1998]. Tato studie se zaměřuje na ověření vlivu těchto faktorů na volbu defenzivní praxe a přináší odpověď na otázku: *Jakým způsobem jednotlivé faktory ovlivňují volbu defenzivní praxe českých sociálních pracovnic/pracovníků na odděleních SPOD na obecních úřadech obcí s rozšířenou působností při řešení rodičovských konfliktů?*

Defenzivní praxe

Sociální pracovnice a pracovníci na OSPOD bývají vnímáni jako symbol státní správy, který reprezentuje dva z jejích nejvíce kritizovaných aspektů – nedostatek efektivity a autoritářskou represi [Butler, Drakeford 2005; Aldridge 1994]. Banksová [2012] dává tuto skutečnost do souvislosti s obecným vnímáním ambivalentní role sociálních pracovnic/pracovníků ve státní správě, založené na konfliktních cílech a hodnotách profese, kterými jsou zejména konflikt mezi pomocí a kontrolou, mocí a pomocí a konflikt mezi ochranou individuálních práv klientů a realizací veřejné politiky. Specifický vztah mezi realizací cílů veřejné politiky a praxí

sociálních pracovníků/pracovníků na úseku SPOD vysvětluje koncept tzv. street-level byrokracie [Křiž, Skivenes 2014; Marinetto 2011]. Lipsky [2010] označuje za street-level byrokraty úředníky, kteří jsou v přímém kontaktu s občany a v interakci s nimi reprezentují politiku státu nebo nadřízeného orgánu. Při výkonu svého zaměstnání čelí omezeným zdrojům a poptávka po jejich službách zdaleka převyšuje nabídku a kapacitu. V tomto pracovním prostředí s množstvím omezení mají i přesto určitou rozhodovací moc a svobodu od nadřízených. V postavení street-level byrokratů mohou sociální pracovníci/pracovnice OSPOD zastávat konfliktní role a čelit rozdílným očekáváním, např. pokud jsou cíle veřejné politiky, kterých mají dosahovat, nejasné nebo v praxi nerealizovatelné, nebo v případě, kdy se dostávají do dilematu mezi zájmy zaměstnavatele a zájmy klienta [Lipsky 2010].

Sociální pracovníci a pracovníci na OSPOD jsou v posledních desetiletích často veřejně kritizováni a zejména ve vyhrocených kauzách vystaveni mediálnímu a společenskému tlaku [Pinkney 2018; Matoušek, Pazlarová 2015; Banks 2012; Munro 2011; Barvíková, Svobodová, Šťastná 2010]. Franklin [1999] na konkrétních mediálních výstupech ilustruje, jak tisk zobrazuje sociální pracovníce/pracovníky OSPOD jako nerozhodné a nekompetentní, neschopné ochránit zájmy nezletilého dítěte, nebo naopak jako autoritářské tyrany, kteří v rodinách zasahují neoprávněně. U české veřejnosti doposud přetrvává mediální obraz soudružky Zubaté z filmu Kolja a sociální pracovníci/pracovnice na OSPOD jej považují za jednu z hlavních bariér při prvním kontaktu s klientem [Barvíková, Svobodová, Šťastná 2010].

Ayre [2001] v souvislosti s touto veřejnou kritikou pojednává o přechodu sociálních pracovníků/pracovníků OSPOD k DP, který je důsledkem právě výše naznačených vnějších tlaků a obav z vlastního pochybení. Tento vývoj v širším rámci sociální práce bývá do kontextu zasazován jako klíčový element tzv. rizikové společnosti, kde je za primární hodnotu považováno bezpečí [Giddens 2010; Webb 2006; Stalker 2003; Beck 1992]. Webb [2006] uvádí, že role sociální práce se posunula z poválečného konceptu řešení „potřeb“ k neoliberálnímu konceptu řešení „rizika“ a dopadem tohoto přechodu směrem k rizikové společnosti je příklon k defenzivní a morálně umírněné praxi sociální práce [Stanford 2010]. Tendence vyhýbat se riziku má své místo v kultuře strachu [Füredi 2006], kdy se sociální pracovníci/pracovníci obávají, že budou za svá rozhodnutí nebo řešení viněni, souzeni nebo vláčeni médii, bude na ně podána stížnost nebo nezískají podporu vedení.

DP se vyznačuje tendencí jednat striktně podle předpisů tak, aby se nemohlo stát, že bude sociální pracovník/pracovnice nucen/nucena nést za zvolené intervence morální odpovědnost [Pinkney 2018; Banks 2012; O'Sullivan 2011; Ferguson 2005; Cooper, Hetherington, Katz 2003; Harris 1987]. Munroová [2011] na rozsáhlé smíšené studii tzv. *child protection services* (britská obdoba českých OSPOD na obecních úřadech obcí s rozšířenou působností) dokládá, že tento diskurz přispěl k pocitu, že plnění požadavků je důležitější než uspokojování potřeb dětí a jejich rodin. V konfliktních situacích se mohou i pracovníci/pracovnice, kteří se jinak silně orientují na naplňování práv nezletilých dětí, cítit pod tlakem,

aby upřednostnili požadavek daný předpisy před potřebami dítěte. Laan [1998] tento typ situace, kdy je dialog s klientem nahrazen standardizovaným postupem rozhodování založeným na neosobních pravidlech, nazývá kolonizací životního světa instrumentálním jednáním. Pro některé sociální pracovníce/pracovníky je totiž plnění stanovených pravidel méně riskantní než převzetí osobní odpovědnosti za jejich postupy, což Munroová [2011] definuje jako „závislost na dodržování předpisů“. Ta je dle ní ve Velké Británii posilována normativními politickými reformami, striktním vyžadováním přesných postupů a zavedením kultury zaškrťovacích formulářů v reakci na úmrtí nezletilých dětí Victorie Climbié v roce 2000 a Petera Connollyho v roce 2007 zapříčiněné dlouhodobým týráním ze strany pečujících osob, které se dělo i v době, kdy byly děti pod dohledem sociálních pracovníků. DP je tak dle ní důsledkem silné redukce odborného úsudku sociálních pracovníků a pracovníků *child protection services*, který byl vůči nim uplatněn.

Faktory ovlivňující volbu praxe při řešení rodičovských konfliktů

Zahraniční autoři ve svých publikacích uvádějí několik faktorů, které mají na inklinaci sociálních pracovníků/pracovníků k DP potenciální vliv. Těmito faktory jsou organizační kultura na pracovišti, dostupnost multidisciplinární spolupráce, profesní charakteristiky pracovníce/pracovníka a obavy z pochybení a následků rozhodnutí. Všechny tyto faktory byly identifikovány ve vztahu k jiným agendám OSPOD, např. řešení případů týrání, zneužívání nebo zanedbávání dítěte [Whittaker 2012; Munro 2011; Kemshall, Pritchard 2005; Rzepnicki, Johnson 2005 aj.], nikoliv ve vztahu k agendě rodičovských konfliktů.

Organizační kulturu na pracovišti zmiňují jako faktor zvyšující riziko DP Cooper a Whittaker [2014] nebo O'Sullivan [2011]. Whittaker [2011] ji uvádí jako fenomén ovlivňující DP na základě výsledků vlastní etnografické studie menšího anglického oddělení SPOD. Wonnacot [2012] se ve svém teoretickém pojednání domnívá, že se DP daří tam, kde není organizační kultura nakloněna pravidelným supervizím, přetěžuje pracovníce/pracovníky administrativními povinnostmi a nepečuje o dobré vztahy na pracovišti. Významný vliv organizačního klimatu na volbu DP spatřuje také Munroová [2011]. Rzepnicki a Johnsonová [2005] na základě kvalitativní případové studie rovněž pojednávají o vlivu organizační struktury, tj. vztahů na pracovišti, na morálně umírněnou, tj. defenzivní praxi. Jejich zjištění potvrzují i Kemshallová a Pritchardová [2005], podle kterých se DP rozvíjí při nedostatečné podpoře pracovníce ze strany vedení týmu a celé organizace.

Dalším uváděným faktorem DP je multidisciplinární spolupráce, tedy využívání odborných znalostí a pohledů různých profesí, které vstupují do kontextu řešení případu. Jako jeden z faktorů DP uvádí nefunkční multidisciplinární spolupráci na základě přehledové studie O'Sullivan [2011]. Píše, že přínosem multidisciplinární spolupráce je sdílení informací, podpora komplexity životní situace dítěte a jeho rodiny, tvorba koherentních a integrovaných plánů a podpo-

ra při realizaci pomoci. Je-li v této podobě realizována, je účinným preventivním faktorem DP. Totéž potvrzuje také Munroová [2011], která předpokládá, že je to právě efektivní zapojení různých odborníků a jejich účinná komunikace, co pomáhá předcházet DP sociálních pracovníc/pracovníků na úseku SPOD.

Dalším faktorem DP jsou profesní charakteristiky pracovníka, konkrétně jeho vzdělání, vnímání profese a příslušnosti k profesi. Britner a Mossler [2002] spatřují vliv v subjektivním vnímání profese sociálního pracovníka a vlastní příslušnosti k povolání. Vychází přitom z rozsáhlého kvantitativního šetření. Pinkneyová [2018] se na základě rešerše odborné literatury domnívá, že určující může být také vzdělání pracovníce/pracovníka a úroveň počátečního zaškolení (ta je však z jejího pohledu přímo závislá na zaběhlé praxi na pracovišti, která úzce souvisí s organizační kulturou).

Na volbu přístupu k řešení rodičovských konfliktů může mít vliv také to, zda pracovníce/pracovník pociťuje obavy z vlastního pochybení nebo následků svého rozhodnutí. Tento faktor DP byl studován zejména ve Velké Británii v souvislosti se studií Munroové [2011]. Další autoři o konceptu obav jako o faktoru defenzivní praxe na OSPOD pojednávají zejména na základě rešerší odborné literatury nebo teoretických úvah [Pinkney 2018; Banks 2012; O'Sullivan 2011; Stanford 2010; Furedi, 2006; Ferguson 2005; Cooper, Hetherington, Katz 2003; Harris 1987]. Obavy pracovníce/pracovníka úzce souvisejí s výše uvedenou kulturou strachu, která je tvořena vnějšími tlaky. Projevují se neochotou nést morální odpovědnost za vlastní rozhodnutí ze strachu z jeho důsledků. Výše uvedení autoři se v zásadě shodují, že čím více se pracovníce/pracovník obává vlastního pochybení a následků rozhodnutí, tím spíše volí model DP, který ji/jej má před negativními důsledky ochránit.

V České republice dosud nebyl vliv možných faktorů volby DP v prostředí OSPOD při řešení rodičovských konfliktů ověřován. Tuzemské výzkumnice a výzkumníci se zatím zabývali jen vlivy na celkovou agendu SPOD, a to zpravidla formou kvalitativního výzkumu. Představu o výkonu profese sociálních pracovníků na českých OSPOD z pohledu celkové agendy lze získat například z kvalitativní studie dobré praxe Matouška a Pazlarové [2015], několika studií Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí [Barvíková, Šťastná 2014; Barvíková, Svobodová, Šťastná 2010], kvalitativní studie Kuchařové et al. [2010] nebo kvantitativní studie Černé [2001]. Např. Barvíková, Svobodová a Šťastná [2010] prostřednictvím dotazníkového šetření a kvalitativních hloubkových rozhovorů zjistily, že mezi nejvýznamnější faktory, které ovlivňují výkon profese sociálních pracovníc/pracovníků na OSPOD,¹ patří vysoká administrativní zátěž, nedostačující personální zajištění dané agendy, nedostačující výkon terénní práce vzhledem k potřebám terénu a nedostatek času na soustavnou práci s ohroženými rodinami a preventivní činnost. Co se týče faktoru profesních charakteristik, věnovaly se Barvíková,

¹ Barvíková, Svobodová a Šťastná [2010] tyto faktory nevztahují k volbě konkrétního modelu praxe při řešení rodičovských sporů.

Svobodová a Šťastná [2010] otázce vzdělávání pracovníc a poukázaly na jejich neochotu učit se nové věci, která je podle jejich názoru podmíněna dosaženým vzděláním (např. i v oblasti počítačové gramotnosti). Faktor multidisciplinární spolupráce ve své kvalitativní studii zohlednili Matoušek a Pazlarová [2015], kteří se domnívají, že k udržování dobré praxe na úseku SPOD obecně přispívá ideál dobré spolupráce s jinými organizacemi s jasným vymezením rolí.

V souvislosti s identifikací DP a jejích faktorů v kontextu řešení rodičovských konfliktů v České republice je nutné uvést, že prostředí českých a západoevropských orgánů SPOD se nepochybně liší, zejména pokud jde o právní rámce a obsah i vynucovanou důslednost dodržování zavedených postupů při vyhodnocování případů ohrožených dětí a jejich rodin. Např. ve Velké Británii byly v reakci na výše uvedené případy úmrtí nezletilých dětí do oblasti SPOD zavedeny zaškrťovací formuláře s uzavřenými odpověďmi, které výrazně snížily autonomii sociálních pracovníc a pracovníků při vyhodnocování případu [Munro 2011]. V České republice k tak zásadním normativním zásahům do kompetencí OSPOD nedošlo a sociální pracovníce a pracovníci zde mají při rozhodování větší svobodu a prostor pro vlastní úsudek [Kuchařová et al. 2010]. Ve Velké Británii se rovněž na mnoha místech uplatňuje tzv. *collaborative law*, což je ve své podstatě týmová spolupráce zainteresovaných subjektů, kdy se skladba týmu mění dle konkrétního případu. Sociální pracovníce a pracovníci z *child protection services* jsou do řešení rodičovských sporů zapojováni jako zástupci dítěte pouze v případech, kdy rodiče nejsou schopni dojít dohody ani za pomoci mediátora či právních zástupců nebo kdy v rodině dochází např. k domácímu násilí. Oproti tomu v České republice je dítěti ustanoven kolizní opatrovník v případě zahájení soudního řízení vždy, tedy i v případě, že mezi rodiči panuje shoda. Z toho lze vyvodit, že české pracovníce a pracovní OSPOD řeší ve své praxi širší škálu případů souvisejících s rodičovskými konflikty (od dohod mezi rodiči po komplikované případy zahrnující domácí násilí) než pracovníce a pracovníci britští.

Rozdílnost českého a západoevropského prostředí jsme měly na paměti při přípravě dotazníkové šetření, na jehož datech tato kvantitativní studie staví. Při její přípravě jsme nevycházely pouze z výsledků zahraničních a tuzemských studií, ale také z vlastního kvalitativního výzkumu. Jeho cílem byla explorace české praxe řešení rodičovských konfliktů na OSPOD z hlediska konceptu DP a faktorů, které k ní mají podle zahraničních autorů přispívat (organizační kultura, multidisciplinární spolupráce, profesní charakteristiky, obavy z pochybení nebo následků rozhodnutí). V kvalitativním výzkumu jsme v období od května do prosince 2016 provedly 28 polostrukturovaných hloubkových rozhovorů se sociálními pracovníci OSPOD ve všech čtrnácti krajích České republiky. Výsledný soubor tvořily pouze sociální pracovníce-ženy. Výsledky ukázaly, že i v prostředí českých OSPOD lze zaznamenat model praxe, který je možné s přihlédnutím k zahraničním odborným pracím chápat jako defenzivní. Hlavním znakem této praxe je důraz na dodržování právních předpisů, pokynů nadřízených a zaběhlých pořádků na pracovišti. Ve výpovědích sociálních pracovníc OSPOD se objevovaly náznaky „slepého“ dodržování předpisů, které nasedalo na tendenci volit

intervence bez přiměřeného zapojování klientů do řešení případu a zdůvodňovat volené intervence na základě toho, že „jsem jednala podle předpisů“. Dále se ve výpovědích sociálních pracovníků objevovaly popisy problémů, které zahraniční i domácí autoři uvádějí jako možné příčiny volby defenzivního modelu praxe (např. administrativní přetížení, nepodporující přístup ze strany vedení úřadu nebo špatné vztahy v týmu).

V kvantitativním výzkumu jsme zjišťovaly vliv faktorů, které (1) byly identifikovány v rámci přípravného, kvalitativního šetření a/nebo (2) pocházejí z prací zahraničních autorů a byly přenositelné do českého legislativního prostředí i rámce praktického výkonu SPOD v České republice. Kupříkladu nepovažujeme za adekvátní posuzovat vliv normativních státních reforem v oblasti vyhodnocování případů, které nastaly ve Velké Británii, když v České republice k ničemu podobnému nedošlo a když z dosavadních tuzemských studií vyplývá spíše vysoká autonomie sociálních pracovníků a pracovníků českých OSPOD při volbě intervencí.

Na základě zahraniční literatury a vlastní úvahy jsme mezi testované faktory přidaly ještě faktor, který jsme nazvaly Postojová orientace. Do tohoto faktoru jsme zahrnuly postoje k genderové rovnosti a společenský konzervatismus. Podle zahraničních autorek má na inklinaci k DP vliv stereotypní vnímání genderu a tento vliv byl dokonce identifikován přímo v kontextu řešení rodičovských konfliktů [Bolton, Lennings 2010; Davidson-Arad, Peled, Leichtentritt 2008]. Boltonová a Lenningsová [2010] se na základě rešerše dostupných empirických studií domnívají, že přístup pracovníků/pracovniců na úseku SPOD k řešení případů podléhá jejich stereotypním představám. Davidson-Aradová, Peledová a Leichtentrittová [2008] na základě obsahové analýzy rozhodnutí izraelských soudů ve věci úpravy péče potvrzují rozdílné nahlížení na matky a otce při svěřování dětí do péče, což souvisí s tím, jak pracovnice/pracovník přistupuje k řešení rodičovského konfliktu. Druhým indikátorem faktoru Postojová orientace byla proměnná zjišťující míru společenského konzervatismu. Vzhledem k tomu, že DP je operacionalizována jako důraz na dodržování předpisů, pracovaly jsme s předpokladem, že může souviset s širší hodnotovou orientací pracovníků/pracovniců. Podle našeho očekávání mohou sociální pracovnice/pracovníci OSPOD, podle nichž by se společnost měla držet tradičních hodnot, více lpět na předpisech či zavedených pravidlech i ve svém zaměstnání.

Hypotézy

Na základě poznatků o vlivu výše uvedených faktorů na inklinaci sociálních pracovníků/pracovniců k DP jsme stanovily pět hypotéz, které ilustrují předpokládaný vztah mezi indikátorem DP a jedním z faktorů Organizační kultura, Multidisciplinární spolupráce, Profesní charakteristiky, Postojová orientace a Obavy z pochybení nebo následků rozhodnutí (viz Tabulka 1).

Tabulka 1. Hypotézy

Faktor DP	Hypotéza
Organizační kultura	H1: Příznivá organizační kultura OSPOD snižuje inklinaci k DP.
Multidisciplinární spolupráce	H2: Dostupná multidisciplinární spolupráce na OSPOD snižuje inklinaci k DP.
Obavy z pochybení nebo následků rozhodnutí	H3: Obavy z pochybení nebo následků rozhodnutí sociální pracovníce/pracovníka OSPOD zvyšují inklinaci k DP.
Profesní charakteristiky	H4: Čím vyšší má sociální pracovníce/pracovník OSPOD vzdělání, čím je přesvědčenější o prospěšnosti profese a čím je spokojenější s pracovním životem, tím méně inklinuje k DP.
Postojová orientace	H5: Konzervativní postoje sociální pracovníce/pracovníka OSPOD zvyšují inklinaci k DP.

Metoda

V empirické části studie jsme zjišťovaly, zda lze na základě empirických dat přijmout výše uvedené hypotézy H1–H5. Použitá data pocházejí z vlastního dotazníkového šetření, které jsme realizovaly za účelem prozkoumání praxe na českých OSPOD na obecních úřadech obcí s rozšířenou působností. Teoreticky očekávané vztahy jsme prověřovaly metodou binární logistické regrese a ordinální logistické regrese. Použité koncepty, tj. DP a uvažované faktory, jsme operacionalizovaly, abychom je mohly kvantitativně měřit pomocí dotazníků. Vycházely jsme při tom z definic a popisů autorek a autorů citovaných v teoretickém úvodu tohoto článku. Přestože bychom upřednostňovaly dotazníkové položky, které pro měření ověřovaných konceptů použili již výzkumníci před námi, nebylo to možné; zdroje dat ani znění dotazníkových položek k měření uvedených konceptů nebyly dostupné.

S vědomím, že metoda dotazníkového šetření má svá omezení, jsme koncept DP operacionalizovaly indikátorem, který vychází z popisu autorů Pinkneyové [2018], Banksové [2012], O'Sullivan [2011], Munroové [2011], Fergusona [2005], Coopera, Hetheringtona a Katze [2003] a Harrise [1987]. Uvedení autoři a autorky DP definují jako důraz na naplňování požadavků daných předpisy či striktní dodržování předpisů, ovšem s dovětkem, že toto striktní dodržování má konkrétní konsekvence, a to sníženou reflexivitu sociálního pracovníka/pracovnice a vyhýbání se komplexnímu posouzení případu. Důsledkem toho může pracovník/pracovnice uplatňovat nepřiměřené intervence, které nezohledňují všechny aspekty rodinné situace, včetně potřeb členů rodiny, a nedostatečně zapojovat do řešení případu děti i rodiče. Uvedené důsledky jsou nepochybně ne-

dílnou součástí konceptu DP, jsou však také velice obtížně měřitelné. Z hlediska správného výkonu profese jsou nežádoucí a mají tedy nízkou úroveň tzv. sociální desirability. Měření nežádoucích fenoménů je zpravidla nevalidní, neboť respondenti zatajují chování, které není sociálně desirabilní [Chylíková 2011]. Měření uvedených způsobů jednání dále komplikuje skutečnost, že jsou závislé na řešení konkrétních případů a že je nelze oddělit od kontextu, ve kterém probíhají. Hodnotit, zda sociální pracovník/pracovnice do řešení případu dostatečně zapojil/zapojila klienty či zda případ posoudil/posoudila komplexně, je bez znalosti konkrétního případu obtížné, či spíše nemožné. Metoda, kterou používáme, tedy dotazníkové šetření postojů a chování, je pro výzkum jednání v konkrétních případech naprosto nevhodná; pro takové hodnocení je nutné použít zcela jinou metodu, např. analýzu spisové dokumentace. Z uvedených důvodů jsme se v dotazníkovém šetření nepokoušely uvedené druhy jednání měřit a DP jsme operacionalizovaly pouze jejím hlavním projevem, tedy silným důrazem na předpisy.

Operacionalizace DP, tj. proměnná, kterou jsme v analýze nazvaly „Předpisy“, byla formulována jako výrok „*Hlavním úkolem pracovníka OSPOD je naplňovat požadavky dané předpisy*“. Respondentky² s výrokem vyjadřovaly souhlas na čtyřbodové škále „1“ – rozhodně souhlasím, „2“ – spíše souhlasím, „3“ – spíše nesouhlasím, „4“ – rozhodně nesouhlasím. Souhlas s výrokem považujeme za indikátor upřednostňování předpisů, a tedy DP.

Faktor Organizační kultura jsme měřily čtyřmi proměnnými:

- a) proměnná „Kapacita“ zjišťovala názor pracovnice na to, zda je na jejím pracovišti dostatek pracovníků, kteří mají agendu kolizního opatrovnictví na starosti;
- b) dvě položky se ptaly na kvalitu vztahů na pracovišti mezi kolegy a mezi podřízenými a vedením. Data z těchto dvou položek jsme zkombinovaly v jeden součtový index, nazvaný „Vztahy Index“, který vstoupil do regresních modelů jako indikátor kvality vztahů na pracovišti;³
- c) položka „Vedení“ zjišťovala, zda pracovnice považuje přístup vedení úřadu ke svému OSPOD jako podporující, či nikoliv;
- d) položka „Supervize“ se ptala na to, zda jsou na oddělení realizovány supervize.⁴

Faktor Multidisciplinární spolupráce jsme operacionalizovaly baterií položek, které zjišťovaly dostupnost několika subjektů v místě působení OSPOD:

² V použitém datovém souboru jsou pouze respondentky-ženy, v navazujícím textu proto používáme pouze ženský rod.

³ Informace o vnitřní konzistenci všech použitých indexů jsou uvedeny v Tabulce P1 v příloze. Příloha je dostupná online na webových stránkách Sociologického časopisu (<https://doi.org/10.13060/csr.2020.001>).

⁴ Tato proměnná nakonec do regresních modelů nevstoupila, neboť se ukázalo, že má pro naprostou většinu souboru stejnou hodnotu, tedy že nediskriminuje (92 % pracovnic uvedlo, že se u nich supervize realizují).

(1) neziskových organizací, (2) soudců, (3) právních zástupců, (4) soudních znalců, (5) psychologů, (6) školských zařízení a (7) lékařů. V regresních modelech jsme využily součtový index „Index Spolupráce“, který jsme vytvořily ze tří ze sedmi uvedených položek (dostupnost neziskových organizací, soudců a psychologů). Ostatní čtyři položky jsme do souhrnného indexu nemohly začlenit buď proto, že nediskriminovaly (lékaři byli dobře dostupní podle 93 % respondentek, školská zařízení podle 97 %), nebo proto, že obsahovaly velkou proporcii odpovědí „nevím“, a jejich zahrnutí do modelu tak snižovalo počet případů v analýze (dostupnost právních zástupců a soudních znalců).⁵

Faktor Profesní charakteristiky jsme operacionalizovaly třemi dotazníkovými položkami:

- a) proměnná „Prospěšnost“ měřila subjektivně pocíťovanou prospěšnost vykonávané profese;
- b) proměnná „Spokojenost“ zjišťovala, nakolik je pracovnice spokojená se svým pracovním životem;
- c) proměnná „Vzdělání“ se ptala na nejvyšší dosažené vzdělání pracovnice.

Faktor Obavy z pochybení nebo následků rozhodnutí jsme měřily baterií položek, ve které respondentky odpovídaly na to, do jaké míry se obávají různých eventualit, které mohou při řešení případů nebo jejich následkem nastat. Zjišťovaly jsme obavy (1) o ztrátu zaměstnání, (2) o kvalitu vztahu s klienty, (3) o ztrátu uznání u kolegů, (4) o ztrátu pověsti v místě, (5) ze stížností klientů, (6) o finanční ohodnocení nad rámec tabulkového platu, (7) o zhoršení situace dítěte a (8) o zhoršení situace rodiny. Ze všech uvedených položek jsme vytvořily index „Index Obavy“, který jsme použily ve statistické analýze jako jediný indikátor faktoru Obavy z pochybení nebo následků rozhodnutí.

Faktor Postojová orientace jsme měřily dvěma proměnnými, „Gender rovnost“ a „Tradiční hodnoty“. První proměnnou jsme měřily v návaznosti na hypotézu, která říká, že na DP má vliv postoj k genderové rovnosti [Bolton, Lennings 2010; Davidson-Arad, Peled, Leichtentritt 2008]. Položka měla podobu výroku „Muž má vydělávat peníze a žena se má starat o domácnost a rodinu“, měřeno na Likertově škále se šesti body od nejsilnějšího nesouhlasu po nejsilnější souhlas. Druhá proměnná měřila inklinaci respondentek ke konzervativnímu postoji a tradičním společenským hodnotám a byla formulována jako výrok ve znění „Dnešní lidé by měli uznávat tradiční hodnoty a řídit se jimi“, měřený na šestibodové Likertově škále.

V modelech logistické regrese jsme kromě indikátorů faktorů zohlednily i další proměnné, které sloužily ke kontrole zjišťovaných vztahů. Těmito kontrolními proměnnými byla (1) religiozita, zjišťovaná dotazem, zda je respondentka věřící, či nikoliv, (2) skutečnost, zda pracovnice má, nebo nemá děti (ať už vlastní,

⁵ Vyřazená položka Dostupnost právních zástupců a soudních znalců zásadně neovlivňuje efekt proměnné Index Spolupráce na závisle proměnnou Předpisy. V modelu, ve kterém byla zařazena, nebyl efekt vyšší než v modelu, ve kterém zařazena nebyla.

nebo v jakékoli formě náhradní rodinné péče), (3) věk a (4) kraj, v němž se nachází OSPOD, kde respondentka působí. Měřily jsme rovněž délku praxe pracovníc – tato proměnná však nakonec do regresních modelů nevstoupila, neboť silně korelovala s proměnnou věk. Začleněním obou těchto proměnných bychom porušily předpoklad absence multikolinearity. Znění všech použitých dotazníkových položek je uvedeno v Tabulce P2 v příloze.⁶

Data

Sběr dat proběhl prostřednictvím internetu. Sociální pracovníce a pracovníci OSPOD při všech obecních úřadech obcí s rozšířenou působností v České republice byli osloveni emailem, jenž obsahoval odkaz na on-line dotazník. Sběr dat se uskutečnil v průběhu tří týdnů v listopadu 2017. Osloveni byli sociální pracovníci a pracovníce, jejichž jména, emailové adresy a tituly dosaženého vzdělání byly uvedeny na webových stránkách jednotlivých úřadů. Celkem jsme oslovily 1 404 sociálních pracovníc a pracovníků OSPOD při obecních úřadech obcí s rozšířenou působností zabývajících se agendou rodičovských konfliktů ($F = 1\,346$, $M = 58$), tedy téměř kompletní populaci sociálních pracovníc a pracovníků OSPOD při obecních úřadech obcí s rozšířenou působností v České republice zabývajících se touto agendou.⁷ Realizovaly jsme tak tzv. vyčerpávající šetření [Soukup, Rabušic 2007], nikoliv výběrové šetření, tedy dotazování výběru z populace. Využití vyčerpávajícího šetření má implikaci pro analýzu – v té jsme nepoužívaly inferenční statistiku, tedy testy o zobecnitelnosti výsledků na celou populaci, neboť jak píše Soukup a Rabušic [ibid.: 383], „v případech vyčerpávajících šetření není namístě užívat statistickou indukci vůbec“. Dotazníkové šetření mělo poměrně vysokou návratnost; z 1 404 oslovených dotazníků alespoň částečně vyplnilo 652 respondentek a respondentů a návratnost tedy činila 47 %, což lze považovat za úspěch, uvážíme-li, že akademická výběrová šetření, jež vznikají s vysokými finančními náklady, mají často srovnatelné, leckdy i nižší návratnosti [Chylíková 2018]. I v případě, kdy je návratnost při oslovení celé populace menší než 100 %, je nutné soubor považovat za populační data a nelze na něj aplikovat inferenční statistiku [Soukup, Rabušic 2007]. Získaný datový soubor se ve vysoké míře shodoval s populací z hlediska pohlaví, vzdělání, kraje a velikosti obce, data tedy měla vysokou reprezentativitu (viz Tabulka P3). Z toho důvodu nebylo ve statistické analýze potřeba převažovat hodnoty proměnných na jejich populační parametry.

⁶ Příloha je dostupná online na webových stránkách Sociologického časopisu (<https://doi.org/10.13060/csr.2020.001>).

⁷ V roce 2017, kdy byla studie realizována, bylo na orgánu SPOD, tj. nejen na obecních úřadech obcí s rozšířenou působností, ale celkově, zaměstnáno 2 618 sociálních pracovníc a pracovníků, z toho 1 693 na úseku terénní sociální práce, tedy na úseku agendy rodičovských konfliktů [MPSV 2018]. Počet terénních sociálních pracovníků je však jen orientační, výkaz MPSV uvádí přesné počty pouze u kurátorů pro děti a mládež a u zaměstnanců vykonávajících agendu dohod o výkonu pěstounské péče.

Analýza a výsledky

Tabulka 2 prezentuje frekvence odpovědí na vyjádření míry souhlasu s výrokem „Hlavním úkolem pracovníka OSPOD je naplňovat požadavky dané předpisy“. Většina pracovníků OSPOD zabývajících se řešením rodičovských konfliktů vyjádřila s výrokiem souhlas (69 % spíše nebo rozhodně souhlasí). Toto zjištění lze interpretovat tak, že většina oslovených pracovníků inklinovala k silnému důrazu na naplňování požadavků daných předpisy.

Prověření vztahů mezi indikátory DP a jednotlivými faktory jsme provedly metodou logistické regrese. Analýza dat byla provedena v programech Stata a SPSS. Nejdříve jsme použily závisle proměnnou Předpisy v její ordinální formě a vztahy jsme odhadovaly v modelu ordinální logistické regrese (OLR). V návaznosti na tuto analýzu jsme pak závisle proměnnou překódovaly na binární hodnoty („0“ = nesouhlas s výrokem a „1“ = souhlas s výrokem) a realizovaly jsme binární logistickou regresi (BLR). Nezávislé nominální a část ordinálních proměnných, které vstoupily do modelů, byly překódovány na umělé (dummy) proměnné.

Vzhledem k tomu, že jsme použily data reprezentující celou populaci, nikoliv výběrová data, nemohly jsme určovat významnost efektu v modelu z jeho statistické signifikance. Musely jsme tedy zvolit jiné kritérium, na jehož základě bychom mohly rozhodnout, zda je koeficient poměru šancí (OR, Odds ratio) v OLR nebo BLR modelu nezanedbatelným efektem. Inspirovaly jsme se ideou tzv. věcné významnosti, podle které je věcně významný takový efekt, který je důležitý pro vědecké poznání či praktické účely [Soukup 2013]. V této studii jsme za věcně významný efekt zvolily konkrétní hranice koeficientu poměru šancí (OR) získaných v modelu se standardizovanými daty (z-skóry použitých proměnných), a to $OR < 0,85$ a $OR < 1,150$. Za věcně významné tedy považujeme snížení šance, že respondentka klade silný důraz na naplňování požadavků daných předpisy, minimálně o 15 % a zvýšení šance k silnému důrazu minimálně o 15 %.

Tabulka 2. Frekvence odpovědí na položku Předpisy a Předpisy_bin, souhlas s výrokem „Hlavním úkolem pracovníka OSPOD je naplňovat požadavky dané předpisy“

Předpisy	4bodová škála	N	N (%)	Předpisy_binn škála	N	N (%)
	Rozhodně souhlasím	83	16	Souhlasím	371	69
	Spíše souhlasím	288	54			
	Spíše nesouhlasím	126	24	Nesouhlasím	145	28
	Rozhodně nesouhlasím	19	4			
	Nevím	20	4			
Celkem		536	100		536	100

Hranice jsme stanovily na základě vlastní úvahy, podle které jsou OR koeficienty v intervalu mezi 0,85 a 1,15 z věcného hlediska zanedbatelné a nemá smysl je uvádět jako významné prediktory závisle proměnné.

Defenzivní praxe a její prediktory v modelu logistické regrese

Pro závisle proměnnou s ordinální škálou je vhodný model ordinální logistické regrese. Před samotnou OLR analýzou jsme v kontingenčních tabulkách zjišťovaly vzájemný vztah mezi závisle proměnnou Předpisy a jednotlivými nezávisle proměnnými a zjistily jsme, že pro poslední kategorii proměnné Předpisy „rozhodně nesouhlasím“ není k dispozici dostatečný počet případů. Proto jsme Předpisy překódovaly, přičemž jsme sloučily dvě nesouhlasné kategorie odpovědi a vytvořily jsme proměnnou Předpisy_3kat se třemi kategoriemi (1 – nesouhlasí, 2 – spíše souhlasí, 3 – rozhodně souhlasí).

Závisle proměnnými v modelu byly všechny indikátory uvedených faktorů. V testu proporcionality šancí (omodel test v programu Stata a Brandtův test) jsme si ověřily, že je splněn předpoklad použití OLR, tj. že nezávisle proměnné ovlivňují všechny hodnoty závisle proměnné stejně silně. Oba testy ukázaly, že předpoklad byl splněn.

V Tabulce 4 jsou uvedeny výsledky analýzy metodou OLR. Model OM1 obsahuje všechny nezávisle proměnné včetně krajů, model OM2 neobsahuje kraje. Oba modely byly vypočítány zvlášť s nestandardizovanými a standardizovanými daty (z-skóry proměnných). Koeficienty OR na standardizovaných datech ukazují relativní sílu všech nezávisle proměnných na závisle proměnnou Předpisy_3kat. Z nich je možné určit, které proměnné měly vliv ve stanovené hranici věcné významnosti. V obou modelech bylo použito 351 případů, což je zřejmý pokles, vzhledem k tomu, že na závisle proměnnou Předpisy odpovědělo 536 respondentek. Část respondentek bohužel neodpověděla na všechny položky, které do modelu vstoupily. Počet případů v analýze by bylo možné zvýšit odstraněním některých proměnných z modelu, to se však ukázalo jako neefektivní, neboť bychom přišly o důležité indikátory dimenzí za cenu zvětšení souboru jen o několik jednotek. Výsledky z modelů jsou tak platné jen pro čtvrtinu zkoumané populace (N populace = 1 404).

Explanační síla modelu OM1, resp. OM2 je nízká, jak naznačuje koeficient McFaddenova Pseudo R^2 (0,07). Tento koeficient porovnává hodnoty funkce log likelihood pro model s prediktory s hodnotou funkce log likelihood modelu, který obsahuje pouze konstantu [Acock 2016] a v logistických modelech slouží obdobnému účelu jako R^2 v modelech lineární regrese. Acock [2016] podotýká, že v modelech logistické regrese je hodnota Pseudo R^2 často nízká, a to i v případech, kdy analýza přináší významný poznatek. Ve sloupci OR pro standardizovaná data modelu OM1 vidíme relativní efekt nezávisle proměnných (Data Std). Při aplikaci stanovené hranice věcné významnosti je patrné, že významný vliv na závisle proměnnou měly pouze proměnné Vedení, Index Spolupráce a Tradiční hodnoty.

Tabulka 3. Klasifikační tabulky modelu BM1 s prediktory a BM1 jen s konstantou

Předpisy_bin	BM1 jen s konstantou			BM1 s prediktory		
	Nesouhlasí	Souhlasí	% správně zařazených	Nesouhlasí	Souhlasí	% správně zařazených
Nesouhlasí	0	98	0	30	68	30,6
Souhlasí	0	253	100	8	245	96,8
Celkem			72,1			78,3

V návaznosti na výsledky modelu OM1, respektive OM2 jsme se rozhodly pokračovat v analýze metodou binární logistické regrese. BLR model se při použití na našich datech ukázal jako vhodnější, neboť respondentky pravděpodobně dostatečně silně nerozlišovaly mezi odpověďmi „spíše souhlasím“ a „rozhodně souhlasím“. Dalším důvodem byl fakt, že interpretace poměru šancí hodnot proměnné Předpisy_3kat, která má nesymetrickou třibodovou škálu, je neintuitivní. Překódovaná závisle proměnná Předpisy_bin (0 – nesouhlasí, 1 – souhlasí) je pro interpretaci vhodnější. V Tabulce 4 jsou prezentovány výsledky pro model BM1 a BM2, opět jsme analyzovaly nestandardizovaná i standardizovaná data. Model BM1 obsahuje všechny nezávisle proměnné včetně krajů, BM2 je bez krajů. McFaddenovo Pseudo R² modelu BM1 ukazuje, že i tento model má nízkou explanační sílu (0,103). Na tuto skutečnost poukazuje i klasifikační tabulka, resp. srovnání klasifikační tabulky pro model s prediktory a model s konstantou. Model BM1 s prediktory správně zařadil 78 % případů, BM1 pouze s konstantou 72 % případů (viz Tabulka 3).

V Tabulce 4 ve sloupci OR pro standardizovaná data lze určit, které proměnné měly v modelu BM1 na Předpisy_bin věcně významný efekt. Byly to proměnné Kapacita (ORstand = 1,183), Vedení (ORstand = 1,496), Index Spolupráce (ORstand = 1,350), Vzdělání (ORstand = 0,809) a Tradiční hodnoty (ORstand = 1,391). Sloupec OR s nestandardizovanými daty umožňuje interpretaci velikosti a směru efektů na Předpisy_bin. Co se týče faktoru Organizační kultura, nepotvrdila se Hypotéza H1, která říká, že „Příznivá organizační kultura snižuje inklinaci k DP“. Jedna ze tří proměnných neměla na závisle proměnnou vliv, další dvě vliv měly, ale v opačném směru, než jaký stanovuje Hypotéza H1. Pokud je na oddělení dostatek pracovníků, měly respondentky o 39 % vyšší šanci souhlasit s výrokem Předpisy než respondentky, na jejichž oddělení je pracovníků nedostatek. Dostatek pracovníků tedy zvyšoval inklinaci k DP, nikoliv naopak, jak lze odvodit z Hypotézy H1. Stejně tak podporující přístup vedení nesnižoval tendenci k DP, jak jsme očekávaly, ale naopak ji zvyšoval. Respondentky, které uvedly, že vedení jejich oddělení podporuje, měly o 120 % vyšší šanci souhlasit s výrokem než respondentky, podle kterých je vedení nepodporuje.

Tabulka 4. Výsledky z modelů ordinální a binární logistické regrese na nestandardizovaných a standardizovaných datech – první část

Model	Ordinální logistická regrese				Binární logistická regrese							
	Závisle proměnná		Předpisy_3kat		Závisle proměnná				Předpisy_bin			
	OM1	OM2	Nstd	Std	OM1	OM2	Nstd	Std	BM1	BM2	Nstd	Std
Data	OR	OR	OR	OR	OR	OR	OR	OR	OR	OR	OR	OR
Nezávisle proměnné												
Kapacita	1,175	1,086			1,074	1,034			1,388	1,183	1,268	1,128
Vztahy Index	0,988	0,982			0,957	0,939			0,996	0,995	0,954	0,937
Vedení	1,774	1,345			1,657	1,298			2,204	1,496	2,004	1,421
Index Spolupráce	1,149	1,323			1,091	1,196			1,160	1,350	1,102	1,217
Index Obavy	1,009	1,036			0,996	0,983			1,009	1,041	0,996	0,987
Prospěšnost	1,034	1,035			1,072	1,074			0,979	0,979	1,003	1,002
Vzdělání	0,771	0,896			0,746	0,881			0,622	0,809	0,644	0,825
Spokojenost	1,055	1,038			1,060	1,044			0,940	0,940	0,953	0,955
Gender rovnost	0,875	0,873			0,856	0,849			0,917	0,919	0,922	0,924
Tradiční hodnoty	1,463	1,402			1,508	1,437			1,445	1,391	1,503	1,440
Věk	0,964	0,964			0,964	0,964			0,969	0,969	0,969	0,970
Má děti	1,312	1,136			1,362	1,158			0,798	0,897	0,877	0,940
Religiozita	1,004	0,911			1,003	0,944			1,038	0,883	1,042	0,919
Středočeský kraj	1,709	1,173							1,149	1,056		
Jihočeský	2,050	1,177							1,852	1,173		
Plzeňský	0,416	0,812							0,323	0,773		

Tabulka 4. Výsledky z modelů ordinální a binární logistické regrese na nestandardizovaných a standardizovaných datech – do končení

Ordinální logistická regrese				Binární logistická regrese					
Závisle proměnná		Předpisy_3kat		Závisle proměnná		Předpisy_bin			
Model		OM1	OM2	BM1	BM2				
Data		Nstd	Std	Nstd	Std	Nstd	Std	Nstd	Std
		OR	OR	OR	OR	OR	OR	OR	OR
Nezávisle proměnné									
Karlovarský		1,158	1,002			1,504	1,046		
Ústecký		3,031	1,362			2,599	1,322		
Liberecký		1,207	1,033			2,661	1,246		
Královéhradecký		0,870	0,956			0,771	0,936		
Pardubický		0,783	0,943			0,594	0,899		
Vysočina		0,825	0,964			1,125	1,043		
Jihomoravský		1,063	1,024			1,094	1,050		
Olomoucký		2,082	1,020			1,116	1,041		
Zlínský		3,219	1,263			2,007	1,180		
Moravskoslezský		1,305	1,092			1,504	1,173		
Práh 1		0,532	-2,560			1,177	10,997	1,811	10,225
Práh 2		3,375	0,255						
N		351		351		351		351	
McFadden Pseudo R2		0,067	0,039						
Log likelihood		-325,502	-335,188						

Poznámka: Kurzívou vyznačené hodnoty značí, že poměr šancí (OR) v modelu se standardizovanými daty (z-skóry) je větší než 1,15 nebo menší než 0,85.

Faktor Multidisciplinární spolupráce byl měřen jediným indikátorem, indexem dostupnosti spolupráce s různými subjekty (neziskové organizace, soudci, psychologové). Tento index byl ve vztahu se závisle proměnnou Předpisy_bin, a to v opačném směru, než očekávala Hypotéza H2. Respondentky s vyšší dostupností subjektů ke spolupráci měly vyšší pravděpodobnost s výrokem Předpisy souhlasit. S každým bodem indexu (index byl v intervalu 0;9) stoupala jejich šance na souhlas s Předpisy_bin o 16 %. Teoretický předpoklad se tedy ani v případě Multidisciplinární spolupráce nepotvrdil.

Faktor Obav z pochybení nebo následků rozhodnutí byl rovněž zastoupen jediným indikátorem, a to indexem, který vznikl z osmi dotazníkových položek zjišťujících obavy respondentek z různých situací či eventualit. Tento indikátor neměl na závisle proměnnou žádný vliv; Hypotéza H3 se tedy nepotvrdila.

Ze tří indikátorů, které byly použity pro měření faktoru Profesní charakteristiky, bylo ve vztahu se závisle proměnnou pouze vzdělání, a to v teoreticky očekávaném směru. Respondentky, které vystudovaly vysokou školu (Bc. nebo Mgr.), měly o 38 % nižší šanci souhlasit s výrokem proměnné Předpisy než respondentky, které vystudovaly střední školu. Spokojenost s pracovním životem (proměnná Spokojenost) a přesvědčení o přínosnosti povolání (proměnná Prospěšnost) neměla na inklinaci k důrazu na předpisy vliv. Hypotéza H3 se tak potvrdila pouze částečně.

Faktor Postojové orientace jsme zjišťovaly otázkami na postoj k genderové rovnosti a na akcent tradičních hodnot. Postoj k genderové rovnosti neměl s důrazem na dodržování předpisů souvislost, naopak indikátor společenského konzervatismu ano. Respondentky, které akcentovaly tradiční hodnoty, měly o 45 % vyšší šanci s výrokem „Hlavním úkolem pracovníka OSPOD je naplňovat požadavky dané předpisy“ souhlasit. Tento vztah je v souladu s naším očekáváním, že akcent na předpisy souvisí s hodnotovou orientací, konkrétně s hypotézou, že pracovnice, které kladou důraz na předpisy, mají zároveň konzervativnější pohled na společnost.

Kontrolní proměnné věk, vlastní péče o dítě a religiozita neměly s důrazem na dodržování předpisů souvislost. Když jsme do modelu místo proměnné věk vložily proměnnou „délka praxe“ (obě proměnné nemohly být v modelu současně, neboť spolu vysoce korelují), ani tato proměnná s Předpisy_bin nesouvisela. Kontrolní proměnná Kraj ukázala, že v jednom kraji je inklinace k Předpisy_bin významně nižší než v Praze (Plzeňský) a v pěti krajích je vyšší (Ústecký, Liberecký, Jihočeský, Zlínský, Moravskoslezský).

Diskuse

Z pěti testovaných hypotéz se podařilo potvrdit pouze dvě, a to jen částečně. Respondentky s nižším vzděláním inklinovaly k důrazu na naplňování požadavků daných předpisy více než respondentky s vyšším vzděláním, čímž se částečně potvrdila Hypotéza H4 o vlivu profesních charakteristik. Částečně jsme potvrdi-

ly i Hypotézu H5, neboť se ukázalo, že respondentky, které inklinovaly ke společenskému konzervatismu, měly větší šanci klást důraz i na dodržování předpisů. Ostatní tři hypotézy musíme zcela odmítnout. Uvažované faktory buď závisle proměnnou neovlivňovaly vůbec, nebo ji ovlivňovaly, ale v opačném směru, než stanovovaly hypotézy. Z výsledků předkládané studie vyplývá, že na důraz na naplňování požadavků daných předpisy nemají vliv obavy z následků rozhodnutí ani subjektivní vnímání profese, spokojenost s pracovním životem či genderové postoje. Naopak se ukázalo, že jej zvyšuje příznivá organizační kultura, podporující přístup vedení úřadu a funkční multidisciplinární spolupráce. Vzhledem k tomu, že se kromě jedné částečně potvrzené hypotézy nepodařilo potvrdit hypotézy odvozené od zahraničních autorů, lze se domnívat, že akcent na dodržování předpisů v prostředí českých OSPOD není projevem defenzivní praxe ve smyslu obranné reakce na nepřátelské pracovní prostředí či pojistky v kontextu nevyhovujících pracovních podmínek, obav a špatných vztahů na pracovišti. Pro pochopení důrazu na dodržování předpisů nebo naopak jeho absence je nutné hledat na základě zjištěných vztahů jiné vysvětlení.

Interpretaci výsledků začneme jediným vztahem, který vyzdvihují zahraniční autoři a který se podařilo potvrdit, a to souvislostí důrazu na předpisy a vzdělání. Nižší důraz na předpisy kladou sociální pracovnice s vyšším vzděláním, což může být způsobeno tím, že se v průběhu studia seznámily s kritickými přístupy k různým praxím a reflektují, že předpisy nemusí vždy být tím nejlepším způsobem řešení situace. Jak uvádí Pinkneyová [2018], vyšší vzdělání není vždy zárukou volby vhodných intervencí, zvyšuje však schopnost sociálních pracovníc a pracovníků odolávat organizačním tlakům, vlastním předsudkům a stereotypům a podporovat reflexivní praxi, která oproti DP staví na zvědomění si vlastních postojů a jednání.

Dále se potvrdil pozitivní vztah mezi důrazem na předpisy a postojovým konzervatismem. Připomínáme, že tato hypotéza nebyla převzata od zahraničních autorů, ale jedná se o teoretický předpoklad, který jsme stanovily vlastní úvahou. Domníváme se, že pozorovaný vztah může mít společnou příčinu v psychosociálním nastavení osobnosti, které se v odborné sociálně-psychologické literatuře nazývá „autoritářská osobnost“ a projevuje se důrazem na dodržování zavedených pravidel a tradičních postupů a silným uznáváním autorit [Altemeyer 1988]. Vztah mezi důrazem na předpisy a společenským konzervatismem může rovněž souviset s charakteristikami byrokracie a s nimi souvisejícím postojovým konzervatismem a respektem k autoritám, jak o nich pojednává např. Weber [1997].

Z výsledků předkládané studie dále vyplývá, že sociální pracovnice, které subjektivně vnímají kapacitu na oddělení jako dostačující, které jejich vedení spíše podporuje a které subjekty pro multidisciplinární spolupráci považují za dostupné, kladou na předpisy větší důraz. Lze tedy říci, že v několika významných ohledech jsou jejich pracovní podmínky lepší než podmínky pracovníc, které kladou na předpisy menší důraz, a to i tehdy, vezmeme-li v potaz, že důraz na dodržování předpisů není ve vztahu ani s celkovou spokojeností s pracovním

životem, ani s kvalitou vztahů na pracovišti. Takový výsledek lze vysvětlit tak, že pracovníce, jejichž pracovní podmínky jsou lepší, více respektují zavedená pravidla a předpisy a jako výraz loajality je nezpochybňují. V takovém případě by důraz na naplňování požadavků daných předpisy bylo projevem uznání vůči systému, který sociálnímu pracovníkovi nabízí komfort ve většině oblastí. Pinkneyová [2018] ve své teoretické práci pojednává o podobném charakteru DP, který může v některých organizacích sociální práce existovat (např. tam, kde je patrná silná záštita vedení, které projevuje sociálním pracovníkům uznání nebo jim vychází vstříc i ve zcela běžných záležitostech), a dodává, že úskalím takového pojetí DP je ustupování organizační loajalitě (tedy loajalitě vůči zaměstnávající organizaci) na úkor loajality profesní (tedy loajality k profesi a potažmo ke klientovi).

Na pozorované vztahy lze nahlédnout i z druhé strany. Pracovnice, které subjektivně vnímají kapacitu na oddělení jako nedostačující, přístup vedení jako nepodporující a subjekty pro multidisciplinární spolupráci jako méně dostupné, nekladou na předpisy tak velký důraz. To lze vysvětlit jistou laxností vzhledem k organizaci či systému, který neposkytuje pracovníci dostatečné podmínky pro výkon práce. Pokud pracovníce necítí oporu u vedení a nemá uspokojivé podmínky k práci, může k dodržování předpisů přistupovat „s rezervami“. Lze se domnívat, že nevyhovující organizační podmínky pracovníci demotivují natolik, že přestává požadavky systému či organizace preferovat. Pokud bychom tuto reakci na nevyhovující podmínky považovali za druh DP v našich specifických podmínkách, musely bychom DP redefinovat jako praxi, která klade nižší důraz na předpisy, tedy přesným opakem toho, jak DP definují zahraniční autoři. Co může být příčinou tak markantního rozdílu mezi Českou republikou a Velkou Británií či jinou západoevropskou zemí? Může jí být fakt, že v České republice nebyly zavedeny striktní normativní reformy ze strany státu a že se zde pracovníce v případě nedodržení předpisů necítí v tak velkém ohrožení jako sociální pracovníci a pracovníce ve Velké Británii.

Vzhledem k tomu, že studie přinesla poznatky, které jsou v ostrém rozporu s teorií DP, lze ještě uvažovat o alternativě, že se přenesení předpokladů, které vznikly ve velké míře na základě kvalitativního výzkumu, do prostředí kvantitativního výzkumu nezdařilo. Realita zkoumaná optikou kvalitativních metod se jeví jiná než v případě metod kvantitativních. Je evidentní, že DP se na kvalitativní úrovni projevuje komplexně, a jediný indikátor – tvrzení, že hlavním úkolem pracovníka OSPOD je naplňování požadavků daných předpisy – není schopen tuto praxi postihnout v její plné šíři a dokonale ji reprezentovat. Komplexitu reality mohou stejně nedostatečně reprezentovat také použité indikátory faktorů. Nelze tedy vyloučit, že DP je i v českém prostředí ovlivňována faktory tak, jak o tom pojednávají uvedení autoři, ovšem námi použité kvantitativní nástroje to neodhalily. Takovou eventualitu můžeme ilustrovat na příkladu měření faktoru multidisciplinární spolupráce, který jsme operacionalizovaly jako dostupnost jednotlivých subjektů, např. psychologů nebo neziskových organizací. Multidisciplinární spolupráce je však komplexní fenomén, jehož jednotlivé kvality mo-

hou pracovnice interpretovat různě. Je možné, že subjektivní chápání užitečnosti multidisciplinární spolupráce v interakci s dostupností a efektivností spolupráce vliv na volbu DP mají, námi zvolený indikátor to však neodhalil, neboť nereflekoval komplexní a situačně podmíněný charakter spolupráce mezi pracovníci či pracovníkem a nezávislými subjekty.

Kvantitativní přístup má i další omezení, a to v podobě tzv. image managementu či sociální desirability. Můžeme si položit otázku, nakolik byly dotazované sociální pracovnice s prvky organizační kultury skutečně spokojeny a nakolik tuto spokojenost pouze deklarovaly, stejně tak nakolik skutečně kladou důraz na předpisy a nakolik tento důraz jen deklarovaly. Je možné, že pracovnice chtěly svůj obraz prezentovat v pozitivním světle, např. vlivem spíše negativního mediálního obrazu profese [Barvíková, Svobodová, Šťastná 2010], a měly za to, že takové odpovědi se od dobré pracovnice OSPOD očekávají. Jistý vliv sociální desirability tedy nelze vyloučit a může představovat část pozorované variance a kovariance závisle a nezávisle proměnných. Dále lze podotknout, že nesoulad mezi teoretickými předpoklady a výsledky studie může být následkem aplikace teoretických předpokladů na praxi řešení rodičovských konfliktů. Faktory vybrané pro tuto studii vycházely ze studií zaměřujících se především na činnost sociálních pracovníků/pracovnic při řešení případů týrání, zneužívání nebo zanedbávání dítěte. Je možné, že při řešení jiných případů je obranný mechanismus pracovníků/pracovnic slabší či má zcela jiný charakter. Důvodem, proč se stanovené hypotézy z větší části nepotvrdily, může být také odlišnost zahraniční a české SPOD při řešení rodičovských konfliktů, které jsme stručně popsaly v teoretickém úvodu této statě.

Odhlédneme-li od možných, výše popsaných nepřesností a nedostatků metody a budeme-li se držet výsledků předkládané studie, lze shrnout, že model praxe vznikající jako obrana proti nevyhovujícím či ohrožujícím podmínkám má v České republice zřejmě jinou povahu než v západní Evropě (zejména ve Velké Británii). Předkládaná studie naznačuje, že nevhodné nebo ohrožující podmínky sociálních pracovníků a pracovník OSPOD s vyšším důrazem na naplňování požadavků daných předpisy souvisejí jinak, než předpokládají zahraniční autoři a autorky. Výzvou pro další výzkumnou práci je hlubší prověření námi navržených vysvětlení a studium dynamiky modelu praxe a jeho faktorů. Je např. možné zaměřit se na vztah mezi přístupem k praxi a organizačním nastavením pracoviště, o němž hovoří skotská studie Granta, Sheridanové a Webba [2017], zaměřující se na nově přijaté sociální pracovníky skotských orgánů ochrany dětí. Ukazuje, že nově zaměstnaní sociální pracovníci po několika měsících přizpůsobili profesní chování v závislosti na kontaktech s kolegy, praxi zkušenějších kolegů, předávání historek o klientech a neformálních zkazkách o jednotlivých zaměstnancích úřadu. Bylo by zajímavé zjistit, jak velkou měrou se na přístupu k dodržování předpisů podílí přebírání pracovních návyků a postojů od služebně starších kolegů a kolegů.

KATEŘINA HEJNOVÁ je doktorandka a vyučující na katedře sociální práce Univerzity Karlovy. Dlouhodobě se zabývá tématem sociálně-právní ochrany dětí a přístupu sociálních pracovníků na odděleních sociálně-právní ochrany dětí k řešení životních situací ohroženého dítěte, zejména v kontextu rodičovských konfliktů.

JOHANA CHYLÍKOVÁ je postdoktorandka Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. Ve svém výzkumu se věnuje především metodologii kvantitativního sociologického výzkumu a chybám měření v datech z výběrových šetření.

Literatura

- Acock, A. C. 2008. *A Gentle Introduction to Stata*. 5th ed. Texas: Stata press.
- Aldridge, M. 1994. *Making Social Work News*. London: Routledge.
- Altemeyer, B. 1988. *Enemies of Freedom: Understanding Right-wing Authoritarianism*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Arruabarrena, I., J. De Paúl. 2012. „Improving Accuracy and Consistency in Child Maltreatment Severity Assessment in Child Protection Services in Spain: New Set of Criteria to Help Caseworkers in Substantiation Decisions.“ *Children and Youth Services Review* 34 (4): 666–674, <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2011.12.011>.
- Ayre, P. 2001. „Child Protection and the Media: Lessons from the Last Three Decades.“ *British Journal of Social Work* 31 (6): 887–901, <https://doi.org/10.1093/bjsw/31.6.887>.
- Banks, S. 2012. *Ethics and Values in Social Work*. London: Palgrave, <https://doi.org/10.1007/978-0-230-37592-5>.
- Barak, M. E. M., A. Levin, J. A. Nissly, J. C. Lane. 2006. „Why Do They Leave? Modeling Child Welfare Workers' Turnover Intentions.“ *Children and Youth Services Review* 28 (5): 548–577, <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2005.06.003>.
- Barvíková, J., K. Svobodová, A. Šťastná. 2010. *Podmínky výkonu sociálně-právní ochrany dětí na úrovni obecních úřadů obcí s rozšířenou působností*. Praha: VÚPSV.
- Barvíková, J., A. Šťastná. 2014. *Využívání opatření k zachování nebo obnově rodinných vztahů mezi rodiči a dětmi*. Praha: VÚPSV.
- Beck, U. 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Bolton, A., C. Lennings. 2010. „Clinical Opinions of Structured Risk Assessments for Forensic Child Protection: The Development of a Clinically Relevant Device.“ *Children and Youth Services Review* 32 (10): 1300–1310, <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2010.04.022>.
- Boyas, J., L. H. Wind, S. Y. Kang. 2012. „Exploring the Relationship between Employment-based Social Capital, Job Stress, Burnout, and Intent to Leave among Child Protection Workers: An Age-based Path Analysis Model.“ *Children and Youth Services Review* 34 (1): 50–62, <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2011.08.033>.
- Britner, P. A., D. G. Mossler. 2002. „Professionals' Decision-making about Out-of-home Placements Following Instances of Child Abuse.“ *Child Abuse & Neglect* 26 (4): 317–332, [http://dx.doi.org/10.1016/S0145-2134\(02\)00311-3](http://dx.doi.org/10.1016/S0145-2134(02)00311-3).
- Butler, I., M. Drakeford. 2005. *Scandal, Social Policy and Social Welfare*. Bristol: The Policy Press, <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qgxh4>.
- Cash, S. J. 2001. „Risk Assessment in Child Welfare: The Art and Science.“ *Children and Youth Services Review* 23 (11): 811–830, [https://doi.org/10.1016/S0190-7409\(01\)00162-1](https://doi.org/10.1016/S0190-7409(01)00162-1).

- Colton, M., R. Sanders, M. Williams. 2001. *An Introduction to Working with Children: A Guide for Social Workers*. Houndmills: Palgrave, <https://doi.org/10.1007/978-1-349-91274-2>.
- Cooper, A., R. Hetherington, I. Katz. 2003. *The Risk Factor: Making the Child Protection System Work for Children*. London: Demos.
- Cooper, A., A. Whittaker. 2014. „History as Tragedy, Never as Farce: Tracing the Long Cultural Narrative of Child Protection in England.“ *Journal of Social Work Practice* 28 (3): 251–266, <https://doi.org/10.1080/02650533.2014.932276>.
- Černá, P. 2001. *Rozvod, otcové a děti*. Praha: Eurolex Bohemia.
- Darlington, Y., K. Healy, J. A. Feeney. 2010. „Approaches to Assessment and Intervention across Four Types of Child and Family Welfare Services.“ *Children and Youth Services Review* 32 (3): 356–364, <http://dx.doi.org/10.1016/j.childyouth.2009.10.005>.
- Davidson-Arad, B., E. Peled, R. Leichtentritt. 2008. „Representations of Fathers and Mothers in Court Petitions for Dependent Minor Status for Children at Risk.“ *Children and Youth Services Review* 30 (8): 893–902, <http://dx.doi.org/10.1016/j.childyouth.2007.12.016>.
- Ellett, A. J. 2009. „Intentions to Remain Employed in Child Welfare: The Role of Human Caring, Self-efficacy Beliefs, and Professional Organizational Culture.“ *Children and Youth Services Review* 31 (1): 78–88, <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2008.07.002>.
- Farmer, L., M. Owen. 1998. „Gender and the Child Protection Process.“ *The British Journal of Social Work* 28 (4): 545–564, <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.bjsw.a011366>.
- Featherstone, B., C. A. Hooper, J. Scourfield, J. Taylor. 2010. *Gender and Child Welfare in Society*. Chichester: Wiley, <https://doi.org/10.1002/9780470684771>.
- Ferguson, H. 2003. „Protecting Children in New Times: Child Protection and the Risk Society.“ *Child & Family Social Work* 2 (4): 221–234, <https://doi.org/10.1046/j.1365-2206.1997.00064.x>.
- Ferguson, H. 2005. „Working with Violence, the Emotions and the Psycho-social Dynamics of Child Protection: Reflections on the Victoria Climbié case.“ *Social Work Education* 24 (7): 781–95, <https://doi.org/10.1080/02615470500238702>.
- Fluke, J. D., M. Chabot, B. Fallon, B. MacLaurin, C. Blackstock. 2010. „Placement Decisions and Disparities among Aboriginal Groups: An Application of the Decision Making Ecology through Multi-level Analysis.“ *Child Abuse & Neglect* 34 (1): 57–69, <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2009.08.009>.
- Franklin, B. 1999. *Social Policy, the Media and Misrepresentation*. London: Routledge.
- Füredi, F. 2006. *The Politics of Fear; Beyond Left and Right*. London: Continuum Press.
- Giddens, A. 2010. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Grant, S., L. Sheridan, S. A. Webb. 2017. „Newly Qualified Social Workers' Readiness for Practice in Scotland.“ *The British Journal of Social Work* 47 (2): 487–506, <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcv146>.
- Harris, N. 1987. „Defensive Social Work.“ *British Journal of Social Work* 17 (1): 61–69, <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.bjsw.a055315>.
- Chylíková, J. 2011. „Úvod do problematiky výzkumu citlivých témat ve výběrových šetřeních.“ *Data a výzkum – SDA Info* 5 (2): 185–203.
- Chylíková, J. 2018. „Velká data jako alternativa výběrových šetření v kvantitativním sociálněvědním výzkumu.“ *Naše společnost (Our Society)* 16 (1): 57–79, <https://doi.org/10.13060/1214438X.2018.1.16.416>.
- Keddell, E. 2011. „Reasoning Processes in Child Protection Decision Making: Negotiating Moral Minefields and Risky Relationships.“ *British Journal of Social Work* 41 (7): 1251–1270, <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcr012>.
- Kemshall, H., J. Pritchard. 2005. *Good Practice in Risk Assessment and Risk Management*. London: Jessica Kingsley Publishers.

- Křiž, K., M. Skivenes. 2014. „Street-level Policy Aims of Child Welfare Workers in England, Norway and the United States: An Exploratory Study.“ *Children and Youth Services Review* 40 (1): 71–78, <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2014.02.014>.
- Kuchařová, V. et al. 2010. *Zhodnocení a optimalizace řízení systému sociálně-právní ochrany (ohrožených) dětí a rodin ve vybraných regionech*. Praha: VÚPSV.
- Laan, G. van der. 1998. *Otázky legitimace sociální práce*. Ostrava: Albert, Ostravská univerzita.
- LeBlanc, V. R., C. Regehr, A. Shlonsky, M. Bogo. 2012. „Stress Responses and Decision Making in Child Protection Workers Faced with High Conflict Situations.“ *Child Abuse & Neglect* 36 (5): 404–412, <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2012.01.003>.
- Lipsky, M. 2010. *Street-Level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Service*. New York: Russell Sage Foundation.
- Marinetto, M. 2011. „A Lipskian Analysis of Child Protection Failures from Victoria Climbié to ‘Baby P’: A Street-level Re-evaluation of Joined-up Governance.“ *Public Administration* 89 (3): 1164–1181, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9299.2011.01939.x>.
- Matoušek, O. a kol. 2015. *Děti a rodiče v rozvodu*. Praha: Portál.
- Matoušek, O., H. Pazlarová. 2015. *Státní orgány sociálně-právní ochrany dětí: Dobrá praxe z pohledu rodin a pracovníků*. Praha: Karolinum.
- McPherson, L., M. Barnett. 2006. „Beginning Practice in Child Protection: A Blended Learning Approach.“ *Social Work Education* 25 (2): 192–198, <https://doi.org/10.1080/02615470500487838>.
- MPSV. 2012. *Sociálně-právní ochrana dětí v případech rozvodových a rozhodových konfliktů*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí.
- MPSV. 2018. *Roční výkaz o výkonu sociálně právní ochrany dětí za rok 2017*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí.
- Munro, E. 2010. *The Munro Review of Child Protection: Part One: A Systems Analysis*. London: The Stationery Office.
- Munro, E. 2011. *The Munro Review of Child Protection. Final Report: A Child-centered System*. London: Department for Education.
- Musil, L. 2004. *Ráda bych Vám pomohla, ale...* Brno: Nakladatelství Marek Zeman.
- Navrátil, P., R. Janebová a kol. 2010. *Reflexivita v posuzování životní situace klientek a klientů sociální práce*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- O’Sullivan, T. 2011. *Decision-making in Social Work*. London: Palgrave Macmillan.
- Pinkney, S. 2018. *New Directions in Children’s Welfare: Professionals, Policy and Practice*. London: Palgrave Macmillan, https://doi.org/10.1057/978-1-137-54539-8_1.
- Rose, G. 1997. „Situating Knowledges: Positionality, Reflexivities and Other Tactics.“ *Progress in Human Geography* 21 (3): 305–320, <https://doi.org/10.1191/030913297673302122>.
- Rzepnicki, T. L., P. R. Johnson. 2005. „Examining Decision Errors in Child Protection: A New Application of Root Cause analysis.“ *Children and Youth Services Review* 27 (4): 393–407, <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2004.11.015>.
- Shdaimah, C. 2010. „The Law Cannot Terminate Bloodlines: Families and Child Welfare Decisions.“ *Children and Youth Services Review* 32 (5): 704–710, <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2010.01.007>.
- Soukup, P. 2013. „Věcná významnost výsledků a její možnosti měření.“ *Data a výzkum – SDA Info* 7 (2): 125–148, <https://doi.org/10.13060/23362391.2013.127.2.41>.
- Soukup, P., L. Rabušic. 2007. „Několik poznámek K jedné obsesi českých sociálních věd-statistické významnosti.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 43 (2): 379–395.
- Stahmer, A. C., M. Hurlburt, S. McCue Horwitz, J. Landsverk, J. Zhang, L. K. Leslie. 2009. „Associations between Intensity of Child Welfare Involvement and Child

- Development among Young Children in Child Welfare." *Child Abuse & Neglect* 33 (9): 598–611, <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2008.07.008>.
- Stalker, K. 2003. „Managing Risk and Uncertainty in Social Work: A Literature Review.“ *Journal of Social Work* 32 (1): 211–233, <https://doi.org/10.1177/14680173030032006>.
- Stanford, S. 2010. „‘Speaking Back’ to Fear: Responding to the Moral Dilemmas of Risk in Social Work Practice.“ *British Journal of Social Work* 40 (4): 1065–1080, <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcp156>.
- Webb, S. A. 2006. *Social Work in a Risk Society*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1007/978-0-230-21442-2>.
- Weber, M. 1997. *Autorita, etika a společnost*. Praha: Mladá fronta.
- Whittaker, A. 2011. „Social Defences and Organisational Culture in a Local Authority Child Protection Setting: Challenges for the Munro Review?“ *Journal of Social Work Practice* 25 (4): 481–495, <https://doi.org/10.1080/02650533.2011.626654>.
- Wonnacot, J. 2012. *Mastering Social Work Supervision*. London: Jessica Kingsley Publishing.
- Zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, ve znění pozdějších předpisů.

Wyšlo nové číslo

FILOSOFICKÉHO ČASOPISU

Obsah čísla 1/2020

OBSAH ČÍSLA 1/2020

TÉMA: ZALÁTANÁ PONOŽKA JE LEPŠÍ NEŽ DĚRAVÁ, NE V PŘÍPADĚ SEBEVĚDOMÍ

T. Matějčková, V. Kolman: Slovo úvodem • T. Matějčková: Proti existencialistickému monopolu na děravost • V. Kolman: Jen aby mi to nezaštupovali, aneb jak přežít vlastní smrt • O. Švec: Hegelův aforismus a temný kout vlastního já ve světle existenciální fenomenologie • E. Voldřichová Beránková: Čtyři díla moderní francouzské literatury prizmatem (nejen) Hegelovy ponožky • H. Janoušek: Theunissenův Hegel, Henrichův Husserl • M. Ritter: Celek je nepravda. K Adornovu kritickému navázání na Hegela

POLEMIKA V. Gluchman: Filozoficko-etická úvaha nad Kunderovým románem „Valčík na rozloučenou“ • J. Michálek: Rozumné zvířátko

RŮZNÉ J. Trnka: Za Erazimem Kohákem • M. Sobotka: Vzpomínka na Ladislava Majora • M. Profant: Za Maruškou Větrovcovou • T. Hříbek: Heretik: Sir Roger Scruton • M. Kiššová: Konec „Les Temps Modernes“

Filosofický časopis je koncipován jako akademické periodikum, které je otevřeno názorové pluralitě.

Jeho vydavatelem je Filosofický ústav Akademie věd ČR. Patří k recenzovaným periodikům, je citován v databázích SCOPUS, Web of Science, ERIH a dalších.

Vychází šestkrát ročně v minimálním rozsahu 160 stran, cena jednotlivého čísla je 74 Kč, celoroční předplatné činí 370 Kč (poštovné a balné zdarma).

Objednávky jednotlivých čísel i celého ročníku přijímá redakce: Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. 222 221 752; e-mail: filcasop@flu.cas.cz. Objednávky ze Slovenské republiky: Kníhkupectvo AF, Kozia 20, 811 03 Bratislava, případně zaslátelství SUWECO, Českomoravská 21, 190 00 Praha 9.

<http://filcasop.flu.cas.cz/>

Důvěřuj a riskuj: Mezigenerační přenos generalizované důvěry a ochoty přijmout riziko*

JAN KLUSÁČEK, DANA HAMPLOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha

The Intergenerational Transmission of Generalised Trust and a Willingness to Take Risks

Abstract: The article examines the intergenerational transmission of generalised trust and willingness to take risks among Czechs. Data from the Czech Household Panel Survey are used to compare levels of generalised trust and willingness to take risks among parents and their offspring between the ages of 15 and 26. The analyses confirm a similarity of attitudes between parents and children, but indicate differences according to the parent's sex. While a statistically significant similarity is observed between mothers and their children, fathers form a more heterogeneous group. The analyses also find a higher level of trust among children from Catholic families, but no connection is observed between generalised trust and a parent's level of education, sex, or the child's age. Conversely, the level of willingness to take risks is much greater among boys and older children but shows no link to what religion parents belong to.

Keywords: generalised trust, willingness to take risks, intergenerational transmission

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2020, Vol. 56, No. 1: 29–55

<https://doi.org/10.13060/csr.2020.002>

* Tento text vznikl s grantovou podporou „CSDA Research – Výzkumný program České-
ho sociálněvědního datového archivu: Česká republika v Mezinárodním programu sociál-
ních šetření ISSP, výzkum kvality dat a zdrojů dat“ (Reg. č. CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_013/0
001796), financovaného z OP VVV. Autoři děkují recenzentům za podnětné připomínky.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Jan Klusáček, prof. PhDr. Dana Ham-
plová, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: jan.klusacek
@soc.cas.cz, dana.hamplova@soc.cas.cz.

Úroveň důvěry a ochoty riskovat má dalekosáhlé pozitivní důsledky jak pro jednotlivce, tak pro společnost jako celek. Lidé, kteří více důvěřují, jsou zdravější a vykazují vyšší míru subjektivního blaha [Helliwell, Huang, Wang 2014; Jovanović 2016; Rostila 2007]. Celospolečenské výhody generalizované důvěry jsou větší ochota lidí kooperovat a investovat svoje finance, ekonomický růst a menší podíl šedé ekonomiky [Balliet, Van Lange 2013; Berggren, Elinder, Jordahl 2008; Bjørnskov 2012; D'Hernoncourt, Méon 2012; Dohmen et al. 2011; Guiso, Sapienza, Zingales 2008a, 2008b]. Podobně platí, že ochota riskovat je spojena s lepšími šancemi dosáhnout vyššího vzdělání, získat lepší zaměstnání nebo vydělávat víc peněz [Bonin et al. 2007; Brown, Ortiz, Taylor 2006; Pollmann, Dohmen, Palm 2013]. Zcela zásadní je postoj k riziku pro ochotu podnikat [Caliendo, Fossen, Kritikos 2009; Cramer et al. 2002].

Obecný sklon k důvěře a ochotě riskovat získáváme už v dětství v rodině, což je empiricky doloženo celou řadou zahraničních studií [Arrondel 2009; Dohmen et al. 2011; Guiso, Sapienza, Zingales 2008a; Hryshko, Luengo-Prado, Sørensen 2011; Nishikawa, Stolle 2012; Stolle, Hooghe 2004]. Základním omezením výzkumu mezigeneračního přenosu důvěry a ochoty riskovat však je, že většina prací pochází ze západních zemí. V současnosti nám není známa jediná práce, která by zkoumala mezigenerační přenos generalizované důvěry a ochoty přijmout riziko v kontextu české společnosti nebo v kontextu jiné postkomunistické země. Otázkou však je, nakolik jsou výsledky empirických studií ze západoevropských zemí platné i v našem kontextu. Empirické studie totiž naznačují, že mezigenerační přenos probíhá odlišně v rozdílném prostředí. Například analýza dat ESS zkoumala úroveň důvěry v druhé generaci imigrantů podle země původu matky a otce [Ljunge 2014]. Ukázala, že úroveň důvěry v zemi původu rodiče (především matky) ovlivňuje úroveň důvěry potomka, tedy děti migrantů z více důvěřujících zemí jsou samy důvěřivější. Tato studie však zároveň doložila, že míra mezigeneračního přenosu závisí na kontextu. Mezigenerační přenos důvěry je silnější v zemích s vyšší úrovní důvěry, jako jsou například země severní Evropy. Naopak v zemích s nízkou úrovní důvěry, jako jsou například země jižní a východní Evropy, byl přenos slabší. Vzhledem k tomu, že i pro náš kontext je typická nižší úroveň generalizované důvěry [Sedláčková 2012], nemusí být závěry ze společností, kde je obecně vyšší mezilidská důvěra, platné i pro nás.

Tato studie si proto klade za cíl zmíněnou mezeru v sociologickém výzkumu zaplnit a empiricky zmapovat, nakolik se v českém prostředí důvěra a ochota riskovat přenáší v rodině mezi generacemi. Odpověď hledáme v datech z první vlny Českého panelového šetření domácností, která poskytují údaje jak za rodiče, tak za děti. V první části stručně představujeme koncepty generalizované důvěry a ochoty riskovat a jejich vzájemný vztah. Poté diskutujeme otázky mezigeneračního přenosu a formulujeme výzkumné hypotézy. V empirické části se nejprve věnujeme mezigeneračnímu přenosu důvěry a ochoty riskovat. V dalším kroku zjišťujeme, zda je mezigenerační přenos důvěry a ochoty riskovat podobný v případech otců i v případech matek.

Generalizovaná důvěra a ochota riskovat

Generalizovaná důvěra je optimistický postoj vůči druhým lidem, je to přesvědčení, že interakce s neznámými lidmi je spíše příležitostí než hrozbou [Uslaner 2002]. V tomto textu vycházíme z behaviorálního pojetí důvěry, které odkazuje na obecnou představu, jak by se člověk choval v kontaktu s druhými [Fehr 2009: 239]. V tomto chápání je důvěra v druhé úzce propojena se vztahem k riziku, neboť důvěřování typicky zahrnuje ochotu riskovat, že druhí naši důvěru nezneužijí [Hardin 2002; Houser, Schunk, Winter 2010; Schechter 2007]. V empirických studiích se systematicky ukazuje, že oba koncepty jsou úzce provázány, o konkrétní podobě vztahu mezi důvěrou a averzí vůči riziku se však v současnosti vedou diskuse.

Například ve standardních ekonomických modelech se důvěra často zaměňuje za ochotu riskovat, případně se důvěra chápe jako specifický případ ochoty riskovat [Fehr 2009]. Toto zúžené pojetí důvěry je však stále častěji předmětem kritiky [Ahern, Duchin, Shumway 2014; Bohnet, Zeckhauser 2004; Fairley et al. 2016; Fehr 2009]. Nejčastěji se poukazuje na to, že důvěra odráží nejen ochotu riskovat, ale i to, jak moc nám vadí, že by nás druhí mohli zneužít (betrayal aversion). Oporu této kritice poskytují například experimenty, které dokládají, že i při stejné pravděpodobnosti neúspěchu jsou lidé ochotnější riskovat, pokud je neúspěch dílem náhody, nikoliv toho, že nás někdo podvede a zradí naši důvěru [Bohnet, Zeckhauser 2004]. Navíc se ukazuje, že i přes vzájemnou provázanost nejsou důvěra a ochota riskovat ovlivněny úplně stejnými faktory – například tlak vrstevnické skupiny se zdá ovlivňovat ochotu riskovat, nikoliv generalizovanou důvěru [Ahern, Duchin, Shumway 2014]. Jedním z možných vysvětlení je, že zatímco důvěra vychází z širšího hodnotového nastavení, z „morálního pozadí“ člověka, ochota riskovat je častěji chápána jako individuální preference člověka.

Z předchozích výzkumů tak vyplývá, že oba koncepty jsou provázané, ale nelze je ztotožnit. Empirické práce proto obvykle důvěru a ochotu riziku analyzují odděleně a zkoumají, které charakteristiky rodičů a dětí vztah k riziku a obecnou důvěru ovlivňují [Fehr 2009; Houser, Schunk, Winter 2010]. Tuto strategii používáme i v tomto textu. Otázkou rovněž je, zda jsou oba koncepty v českém prostředí ovlivněny stejnými faktory, případně zda v obou případech můžeme pozorovat mezigenerační přenos.

Mezigenerační přenos generalizované důvěry a ochoty přijmout riziko

Všechny zmíněné teorie předpokládají, že tendence k důvěře a ochotě riskovat se zakládá už v dětství v rodině. Rozdílné sociálněvědní disciplíny však nabízejí velmi odlišná vysvětlení pozorované podobnosti mezi úrovní generalizované důvěry a ochoty přijmout riziko u rodičů a u dětí. Zatímco mezi psychology zaměřenými na výzkum osobnosti v dnešní době panuje téměř všeobecná shoda, že důvěra a ochota přijmout riziko jsou do značné míry geneticky dědičné stránky

osobnosti, sociologové a politologové pracují s předpokladem, že důvěře a přijímání rizika se děti od rodičů učí [Hryshko, Luengo-Prado, Sørensen 2011; Sturgis et al. 2010].

Asi nejznámějším příkladem socializačního vysvětlení mezigeneračního přenosu důvěry jsou práce politologa Erika Uslanera [2002]. Podle něj se důvěra předává z generace na generaci prostřednictvím primární socializace. Uslaner hovoří o „moralistické důvěře“, která se předává po staletí právě prostřednictvím rodiny, neboť „rodiče jsou našimi prvními morálními učiteli“ [Uslaner 2002]. Erik Uslaner rovněž podnikl i jednu z prvních empirických analýz snažících se dokázat přenos důvěry v rámci rodiny [ibid.]. S pomocí dat ze Spojených států, v nichž byly rodiče a děti sledováni od poloviny let šedesátých do poloviny let devadesátých (Niemi-Jennings Parent-Child Panel), došel ke zjištění, že u dětí důvěřujících rodičů je pravděpodobnější, že budou též důvěřovat cizím lidem. Později tyto závěry doložil i výsledky dalšího specializovaného výzkumu,¹ který ukázal, že pokud rodiče dítě varovali před důvěřováním druhým lidem, měl potomek tendenci důvěřovat pouze lidem, které zná, a ne lidem obecně [ibid.].

Představu, že děti se důvěře od rodičů učí, nalezneme i v novějších studiích [Nishikawa, Stolle 2012; Stolle, Hooghe 2004]. Některé práce ovšem naznačují, že i když je míra důvěry rodičů a dětí zkorelovaná, děti mívají nižší důvěru než rodiče [Nishikawa, Stolle 2012]. Nishikawa a Stolle [ibid.] tento výsledek vysvětlují tím, že rodiče pod vlivem bulvárního zpravodajství (prezentujícího svět jako nebezpečné místo) děti socializují v nižší důvěře, než byli socializováni oni sami – jednoduše řečeno varují svoje děti, aby „nevěřili cizím lidem“. Dalším možným vysvětlením ovšem je, že malé děti jsou odrazovány od toho, aby věřily cizím, protože jsou zvláště zranitelné. S rostoucím věkem se však učí rozlišovat míru nebezpečí a více důvěřovat. Empirické studie totiž ukazují, že mezilidská důvěra téměř lineárně narůstá od raného dětství do rané dospělosti a poté zůstává víceméně konstantní [Sutter et al. 2013].

Kulturně-socializační vysvětlení nalezneme i v případě ochoty riskovat [Arrondel 2009; Hryshko, Luengo-Prado, Sørensen 2011]. Podle zastánců kulturního vysvětlení našeho vztahu k riziku je tento postoj závislý na našem světonázoru a hluboce zakořeněných hodnotách [Breakwell 2009]. Kulturní předpojatosti (cultural biases) určují, čeho se máme bát a jak máme obecně přistupovat k riziku [Wildavsky, Dake 1990]. Tyto kulturní předpojatosti jsou sdíleny určitou skupinou lidí a mají sloužit k udržení jejich stylu života. Skupina prostřednictvím kulturních předpojatostí určuje, jak moc se vyplatí riskovat v jakých záležitostech [Breakwell 2009]. Osoby se liší v tom, k jakým skupinám patří a v míře svého zapojení (tj. nakolik sdílí jejich předpojatosti).

Byť socializační vysvětlení mezigeneračního přenosu důvěry a ochoty riskovat převažují, o generalizované důvěře se především v psychologii v rostoucí

¹ Pew Philadelphia – výzkum postojů středoškolských studentů a jejich rodičů v metropolitní oblasti Philadelphia z roku 1996.

míře hovoří jako o stabilní součásti osobnosti, která se mění jak na individuální, tak na společenské úrovni velmi pomalu [Sturgis et al. 2010]. Stále častěji se proto uvažuje o tom, nakolik je generalizovaná důvěra dána geneticky a do jaké míry korelace v míře rodičů a dětí odráží jejich genetickou podobnost spíše než způsob výchovy [Cesarini et al. 2008; Hiraishi et al. 2008; Oskarsson et al. 2017; Sturgis et al. 2010]. Sturgis et al. [2010] na základě porovnávání jednovaječných a dvojvaječných dvojčat² došli ke zjištění, že dědičnost vysvětluje přibližně 25 % variance důvěry, zatímco sdílené prostředí rodiny nevysvětlovalo téměř nic. Podobné číslo, indikující spíše střední vliv genetiky na generalizovanou důvěru, vyšlo i v analýze dvojčat ve studii Hiraishiho et al. [2008]. I jejich výsledky naznačují, že sdílené prostředí rodiny mělo na mezigenerační přenos jen malý vliv. O možném genetickém původu postoje se hovoří též u ochoty podstupovat riziko [Cesarini et al. 2009; Kuhnen, Chiao 2009; Zhong et al. 2009; Zypur et al. 2009]. Cesarini et al. [2009] použili výzkumný design založený na porovnávání dvojčat při odhadu jejich tolerance rizika. Na základě srovnání dvojvaječných a jednovaječných dvojčat se jim podařilo kolem 20 % variace na úrovni jedinců vysvětlit pomocí genetických rozdílů. Ještě vyšší odhady uvádí Zhong et al. [2009], podle něhož až 57 % variace postoje k riziku bylo možné vysvětlit genetickými faktory.

Teorie chápající ochotu riskovat jako osobnostní charakteristiku poukazují na provázanost tohoto rysu s tzv. Velkou pětkou [Breakwell 2009], což označuje pětifaktorový model osobnosti. Předpokládá, že každého jedince lze charakterizovat z hlediska pěti základních vlastností: otevřenosti vůči zkušenosti, svědomitosti, extraverte, přívětivosti a neurotismu [John, Srivastava 1999]. Interpretaci, že ochota riskovat je provázaná s typem osobnosti, podporuje například zjištění, že opakované rizikové sexuální chování bývá spojeno s nízkou přívětivostí, nízkou otevřeností vůči zkušenosti³ a vysokou úrovní extroverze [Miller et al. 2004]. Podle Horvatha a Zuckermana [1993] má být ochota riskovat spojena s osobnostním rysem, který pojmenoval jako „hledání prožitků“, tj. snahou o získání zkušeností a stimulů.

Domníváme se však, že i přes možné genetické vlivy má smysl mezigenerační přenos generalizované důvěry a ochoty přijmout riziko v sociologii zkoumat. Stále existují dobré důvody domnívat se, že podobnost rodičů a dětí v míře důvěry nebo ochotě riskovat je do značné míry sociálně podmíněná. Novější práce z oblasti sociogenetiky například naznačují, že odhady dědičnosti založené na srovnávání dvojčat mají svá omezení a míru přenosu mohou nadhodnocovat [Conley, Fletcher 2017]. Srovnávací studie navíc dokládají, že síla mezigeneračního přenosu generalizované důvěry se liší i mezi evropskými populacemi, u kterých nelze očekávat zásadnější genetické rozdíly, což naznačuje, že minimálně

² Jednovaječná jsou geneticky identická a mají stejnou výchovu, dvojvaječná sdílí výchovu, ale jen část genetického kódu.

³ Jednou z možností je, že méně otevření lidé méně zvažují různé alternativní dopady svého jednání.

v některých společnostech hraje roli i primární socializace. Dalším důvodem, který studie naznačují, je, že mezigenerační přenos se liší mezi matkami a otci [Dohmen et al. 2011; Guiso, Sapienza, Zingales 2008a]. Vzhledem k tomu, že míra genetické podobnosti mezi matkou a potomkem a otcem a potomkem není zásadně jiná, měl by být – pokud hraje dědičnost opravdu zásadní roli – mezigenerační přenos z otce na dítě podobně silný jako z matky na dítě.

Naším základním cílem však není rozhodnout, do jaké míry v mezigeneračním přenosu důvěry a ochoty riskovat hrají roli genetické faktory a do jaké socializace, ale určit, zda v českém prostředí k mezigeneračnímu přenosu vůbec dochází. Předpokládáme, že ano a že míra generalizované důvěry dítěte souvisí s mírou generalizované důvěry rodiče. Podobně očekáváme, že ochota dítěte riskovat souvisí s ochotou jeho rodiče riskovat. Na základě zahraničních studií formulujeme první dvě hypotézy:

Hypotéza 1: Generalizovaná důvěra rodičů predikuje míru generalizované důvěry dětí.

Hypotéza 2: Úroveň ochoty riskovat rodičů predikuje úroveň ochoty riskovat jejich dětí.

Jak jsme se zmínili, zahraniční studie naznačují, že mezigenerační přenos důvěry a ochoty riskovat se může lišit mezi otci a matkami. Ukazují, že korelace mezi důvěrou matky a dítěte bývá silnější než podobnost mezi otcem a dítětem [Dohmen et al. 2011; Guiso, Sapienza, Zingales 2008a]. Podobné výsledky platí i v případě mezigeneračního přenosu ochoty riskovat, kde postoje matek bývají důležitější než postoje otců [Dohmen et al. 2011]. Nedávná australská studie navíc naznačuje, že roli může hrát i kombinace pohlaví rodiče a dítěte [Brown, van der Pol 2015], protože matky hrály větší roli v přenosu postoje, a to především v případě dcer. Naopak postoje otců dcery příliš neovlivňovaly.

V souladu se zahraničními studiemi předpokládáme, že u obou postojů bude silnější vliv matky než otce. Formulujeme proto následující hypotézu:

Hypotéza 3: Mezigenerační přenos důvěry/ochoty riskovat z matky na dítě je silnější než mezigenerační přenos z otce na dítě.

Vzhledem k tomu, že se otcové – ve srovnání s matkami – zapojují do socializace dětí v rozdílné míře [Lamb et al. 2017], lze rovněž očekávat větší heterogenitu vlivu otců.

Otázkou dále je, jestli je mezigenerační přenos důvěry a ochoty riskovat podobný ve všech rodinách. Empirické studie například naznačují, že ve finanční oblasti⁴ jsou děti vzdělanějších rodičů ochotnější riskovat než děti méně vzděla-

⁴ Musíme ovšem vzít v úvahu, o jaký typ rizika se jedná (finanční zajištění života), děti více vzdělaných rodičů by naopak mohly projevovat menší ochotu riskovat v jiných oblastech (například v případě zdraví).

ných rodičů [Brown, van der Pol 2015; Hryshko, Luengo-Prado, Sørensen 2011]. Podobně se zdá vzdělání rodičů ovlivňovat i míru důvěry u dětí [Putnam 2000]. Důvěřivější jsou rovněž děti z nábožensky založených rodin. Náboženská víra je podle Uslanera [2002] vedle optimistického náhledu na svět a egalitarismu jedním z kořenů generalizované důvěry. Naopak ochota přijmout riziko bývá nižší u protestantů a katolíků oproti nevěřícím lidem [León, Pfeifer 2017]. Otázkou ovšem zůstává, zda sociodemografické faktory (vzdělání, náboženské vyznání) ovlivňují celkovou úroveň důvěry a ochoty riskovat, nebo zda ovlivňují i mezigenerační přenos. Je potřeba poznamenat, že ve zmíněných studiích při zkoumání důvěry/ochoty riskovat dětí ve statistických analýzách přímo nefigurovala důvěra/ochota riskovat rodičů.

Je pravděpodobné, že přenos důvěry/ochoty riskovat bude silnější v případě některých skupin. Z toho důvodu formulujeme následující hypotézu:

Hypotéza 4: Mezigenerační přenos důvěry/ochoty riskovat je silnější v rodinách vzdělanějších rodičů a rodičů s náboženským vyznáním.

Data a metoda

V analýzách používáme data z první vlny Českého panelového šetření domácností (CHPS) z roku 2015. CHPS obsahuje informace jak za děti, tak za jejich rodiče. Zpracovávaný datový soubor je organizován dyadicky, má formu párů rodič–dítě. V případě některých rodin máme informace za oba rodiče. Datový soubor sloužící k analýze generalizované důvěry a ochoty dítěte přijmout riziko obnáší 1 145 párů rodič–dítě ve věku 15–26 let.

Protože pozorování v rámci stejných domácností nemůžeme považovat za nezávislá, jsou porušeny základní předpoklady pro použití standardní lineární regrese, která by mohla poskytovat zkreslené odhady [Kenney, Kashy 2011; Rabe-Hesketh, Skrondal 2008; Wooldridge 2015]. Nevhodnost lineární regrese a nutnost použít víceúrovňový model potvrzuje v případě našich modelů i tzv. likelihood ratio test srovnávající jednoúrovňový model standardní regrese metodou nejmenších čtverců a dvouúrovňový model. Odhady prezentované v této studii jsou proto založené na víceúrovňové regresi.

Naše data jsou z 84 % tvořena dyádami dítě–rodič žijícími v domácnosti s oběma rodiči. Zbývajících 16 % dětí nežije v úplných rodinách, ať už z důvodu ztráty jednoho rodiče, nebo z důvodu rozvodu. Jsme si vědomi, že postojový přenos v případě neúplných rodin může být odlišný. Většina dyád dítě–rodič žijících v domácnosti s jedním rodičem jsou dyády s matkami samoživitelkami, což může přinést zkreslení při zkoumání rozdílů v mezigeneračním přenosu podle pohlaví rodiče. Pro kontrolu jsme proto odhadli modely pouze s úplnými rodinami. Odhady s úplnými rodinami a odhady zahrnující i rodiny neúplné se v zásadě nelišily, a proto jsme se rozhodli zachovat větší vzorek, včetně neúplných

rodin. Doplnkové analýzy na základě pouze úplných rodin jsou však k dispozici v Tabulce P1.⁵

CHPS obsahuje poststratifikační váhy. V případě, kdy ukazujeme jednoduchou distribuci závisle proměnných, data vážíme. V případě regresních modelů váhy nepoužíváme. Někteří autoři používání vah v regresích doporučují, jiní vážení regresních modelů naopak odmítají s tím, že váhy výsledky regresních modelů zásadním způsobem zkreslují [Carle 2009; Gelman 2007; Korn, Graubard 1995]. Používání vah se pak nedoporučuje především ve víceúrovňových modelech. Experimenty například ukazují, že použití vah vede k zásadnímu zkreslení zvláště, pokud se jedná o malé skupiny, což o dyádách rodič–dítě nepochybně platí [Rabe-Hesketh, Skrondal 2008]. Vzhledem k chybějícímu konsenzu, riziku zásadního zkreslení a omezeným možnostem, jak vážit víceúrovňovou regresi na dyadicky organizovaných datech v programu Stata, regresní analýzy nevážíme.

V CHPS nalezneme často používanou otázku na generalizovanou důvěru, která zní: „Obecně vzato, řekl(a) byste, že se většině lidí dá důvěřovat, nebo že člověk nemůže být při jednání s lidmi nikdy dost opatrný?“ Odpovědní pole jde od 0 („člověk nemůže být nikdy dost opatrný“) do 10 („většině lidí se dá důvěřovat“). Tato otázka vychází z původní Rosenbergovy škály [Rosenberg 1956] měřící „víru v lidi“, respektive je jednou z jejích položek. Stejná otázka byla položena dětem ve věku 15–26 let a jejich rodičům. V dotazníku pro mladší děti (10–14 let) byla modifikovaná verze otázky: „Myslíš si, že většině lidí je možné důvěřovat?“ Odpovědi na tuto otázku zní: „nikdy, málokdy, někdy, často, většinou, vždy“. Otázka je odlišná od otázky na generalizovanou důvěru položené rodičům a starším dětem, stejně tak povaha odpovědí, některé kategorie se mohou překrývat (málokdy, někdy, často), což pro děti mohlo být matoucí. Srovnání rozdílných škál navíc bývá problematické [Bahna, Zagrapan 2019]. Do tohoto textu jsme proto děti ve věku 10–14 let nezahrnuli.

Postoj k riziku je měřen prostřednictvím otázky: „Jak sám(a) sebe hodnotíte: jste spíše nakloněn(a) přijímání rizika, nebo se riziku raději vyhýbáte?“ Odpovědní pole je rovněž jedenáctibodové. Dohmen et al. [2011] experimentálně ověřovali validitu stejné otázky použité v German Socio-Economic Panel Study a ukázali, že odpovědi se shodovaly s chováním v reálném životě (držení akcií, podnikání) a s výsledky experimentů. Stejná otázka a stejné odpovědní pole se nacházely i v dotazníku pro děti ve věku 10–14 let. V případě hlavní analýzy jsme v zájmu zachování stejného vzorku tyto páry rodič–dítě ve věku 10–14 let vyřadili, vytvořili jsme ale doplnkovou analýzu obsahující i data pro děti 10–14 let, kterou prezentujeme v Tabulce P2 a P3. K této doplnkové analýze postoje k riziku u dětí 10–26 let (jež má o přibližně 700 párů rodič–dítě více) budeme přihlížet i při komentování výsledků.

⁵ Tabulky P1–P5, které tvoří přílohu tohoto článku, jsou dostupné online na webových stránkách Sociologického časopisu (<https://doi.org/10.13060/csr.2020.002>).

Důvěra dítěte a jeho ochota přijmout riziko jsou hlavní závislé proměnné. Hlavními vysvětlujícími proměnnými jsou důvěra rodiče a jeho ochota přijmout riziko. Kromě toho v modelech kontrolujeme pohlaví dítěte, věk dítěte, pohlaví rodiče, věk rodiče, deklarované náboženské vyznání a vzdělání rodiče a domácnost s jedním rodičem. Domácnost s jedním rodičem je binární proměnná indi-

Tabulka 1. Charakteristiky analytického vzorku (průměr)

Proměnná	Průměr
Důvěra dítěte	4
Ochota dítěte přijmout riziko	5,8
Důvěra rodiče	4
Ochota rodiče přijmout riziko	5,2
Věk dítěte	19,7
Věk rodiče	47,6

Zdroj: CHPS 2015.

Poznámka: N = 1 145, vážené.

Tabulka 2. Charakteristiky analytického vzorku

	%
Deklarovaná katolická víra rodiče	28,9
Deklarovaná nekatolická víra rodiče	5,4
Bez deklarované víry	65,7
Základní vzdělání rodiče	5,5
Vyučený rodič	34,4
Středoškolské vzdělání rodiče	40,4
Vyšší vzdělání rodiče	19,7
Dívka	48,4
Chlapec	51,6
Matka	59,6
Otec	40,4
Domácnost jednoho rodiče	15,9
Kompletní rodina	84,1

Zdroj: CHPS 2015.

Poznámka: N = 1 145, vážené.

kující, jestli domácnost tvoří pouze jeden rodič s dítětem, nikoliv úplná rodina. V případě náboženského vyznání jsme byli pro malý počet výskytů nuceni sloučit kategorie nekatolíků a ostatních náboženských skupin. V případě vzdělání rodičů jsme pro přehlednost a vyšší použitelnost pro analýzy sloučili jednotlivé kategorie středoškolského vzdělání (vyučení s maturitou, střední odborné s maturitou, středoškolské všeobecné s maturitou), to samé jsme provedli v případě jednotlivých kategorií vyššího odborného a vysokoškolského vzdělání.

Případné odlišnosti domácnosti s jedním dítětem z výše zmíněných důvodů kontrolujeme ještě jedním způsobem. Vytvořili jsme modely, které neobsahují tyto domácnosti (viz Tabulka P1), ty budeme porovnávat s výsledky hlavní analýzy na celém vzorku respondentů.

Jak věk, tak pohlaví se v předchozích studiích ukázaly mít zásadní vliv na generalizovanou důvěru, byť se o konkrétní podobě vztahu vedou diskuse. Delhey a Newton [2003] hovoří o klesající důvěře dětí s rostoucím věkem. Naopak Sutter a Kocher [2007] uvádí, že mezilidská důvěra lineárně narůstá od dětství do dospělosti. Z hlediska rozdílů mezi pohlavími prokázal Patterson [1999] ve Spojených státech nižší důvěru žen. Co se týče tolerance vůči riziku, podle studie Burnett et al. [2010] je signifikantně vyšší u adolescentů oproti dětem, Sutter et al. [2013] zjistili vyšší ochotu riskovat u chlapců oproti dívkám. Náboženská víra a vzdělání mají v naší analýze jak roli kontrolních proměnných (neboť jak již bylo zmíněno, náboženská víra a vzdělání jsou podle některých studií asociované s důvěrou a ochotou riskovat [Hryshko, Lungo-Prado, Sørensen 2011; León, Pfeifer 2017; Putnam 2000; Uslaner 2002]), tak zároveň slouží k ověření Hypotézy 4.

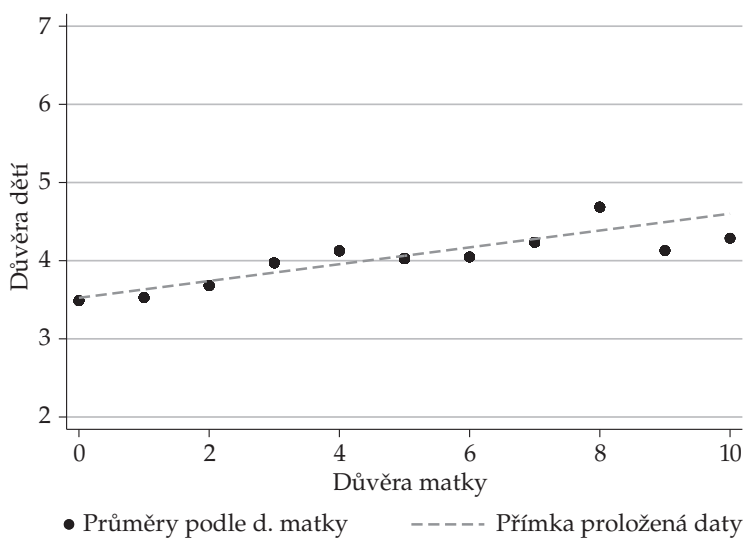
Deskriptivní statistiky analytického vzorku jsou zobrazeny v Tabulkách 1 a 2. V Tabulce 1 jsou kontrolní proměnné, které jsou buď pseudokardinální (důvěra a ochota riskovat nabývají hodnot od nuly do desíti), nebo kardinální (věk). V Tabulce 2 jsou kategorické nebo binární proměnné.

Vzhledem k tomu, že někteří členové rodiny na část dotazníku neodpověděli, museli jsme některé páry rodič–dítě z analýzy vyřadit. Srovnání analytického vzorku a vzorku párů rodič–dítě, které nevstoupily do analýzy (viz Tabulka 1 a 2 a Tabulka P4 a P5), ukazuje, že analyzovaný soubor obsahuje nižší podíl otců (40,4 % versus 58,6 %) a nižší podíl katolíků (28,9 % versus 49,9 %). Zatímco v prvním případě se nabízí jako vysvětlení menší ochota mužů vyplňovat dotazník, v druhém případě je rozdíl způsoben pouze malým počtem párů rodič–dítě, které vypadly z analytického vzorku, u nichž máme informaci o náboženství.

Výsledky

Pro možnost porovnat důvěru dětí s důvěrou rodičů a ochotu dětí riskovat s ochotou rodičů jsme vytvořili grafy zobrazující průměry důvěry dětí/ochoty dětí riskovat podle jednotlivých hodnot důvěry/ochoty riskovat matky/otce (viz Graf 1–4). V grafu jsme zobrazili průměry, která prokládá původní data (tedy ni-

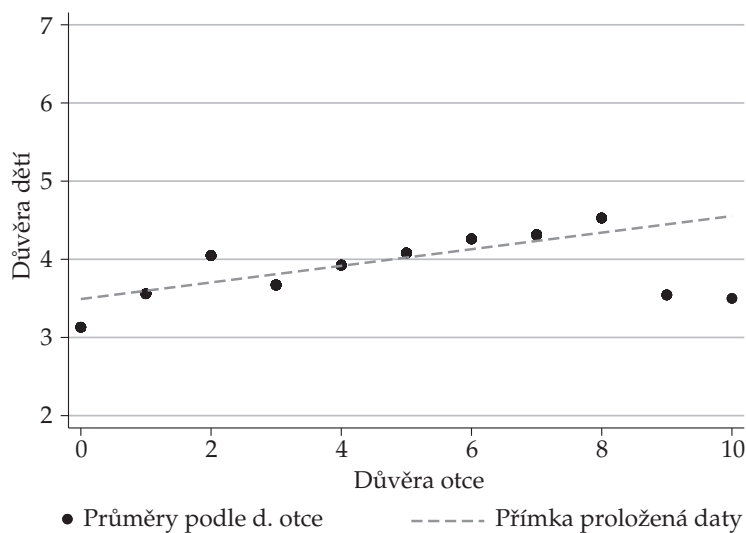
Graf 1. Průměry generalizované důvěry dětí podle důvěry matky

Zdroj: CHPS 2015.

Poznámka: N = 705, vážené.

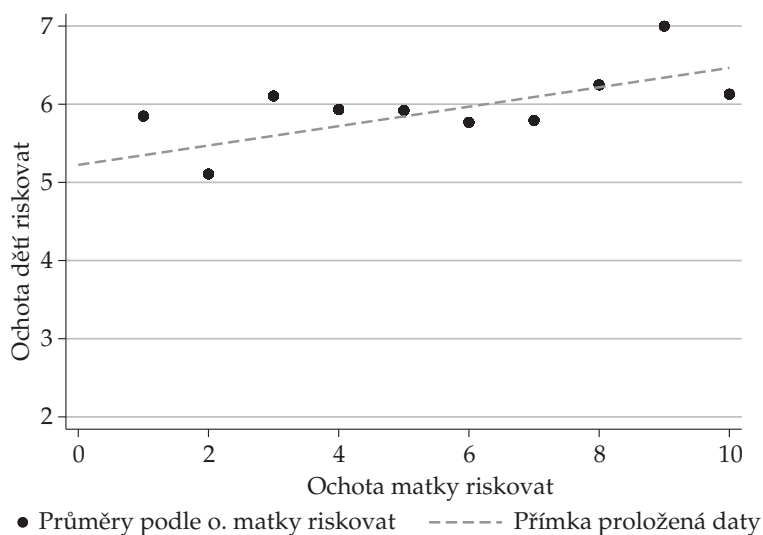
Graf 2. Průměry generalizované důvěry dětí podle důvěry otce

Zdroj: CHPS 2015.

Poznámka: N = 440, vážené.

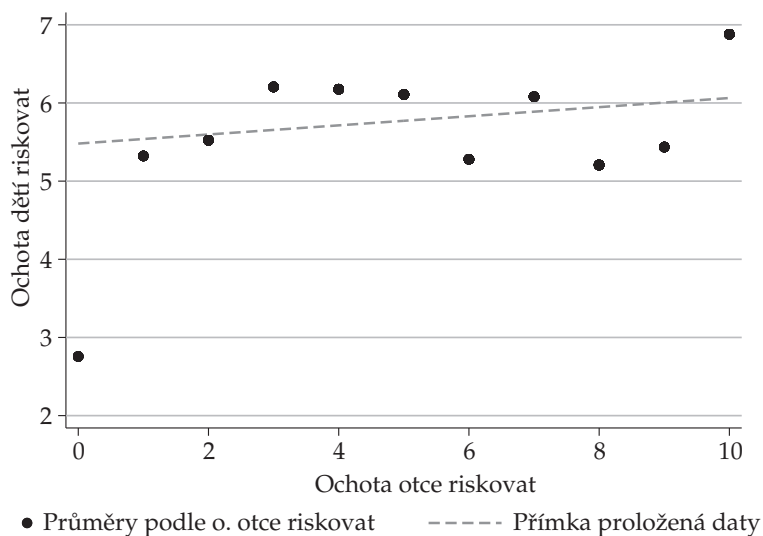
Graf 3. Průměry ochoty dětí riskovat podle ochoty matky riskovat

Zdroj: CHPS 2015.

Poznámka: N = 705, vážené.

Graf 4. Průměry ochoty dětí riskovat podle ochoty otce riskovat

Zdroj: CHPS 2015.

Poznámka: N = 440, vážené.

koliv průměry). Z grafů je patrné, že děti více důvěřujících rodičů mají v průměru též vyšší hodnotu důvěry. Zároveň je však zřejmé, že vztah není příliš silný. Podle grafů pro ochotu riskovat děti rodičů, kteří jsou ochotnější riskovat, vyjadřují též větší náchylnost k riskování. V případě matek graf naznačuje silnější vztah.

V případě otců je v Grafu 4 viditelný výrazně nižší průměr ochoty riskovat dětí u otců, kteří vyjádřili nulovou ochotu riskovat. V následujících regresních analýzách však nemá těchto devět dyád zásadnější význam a výsledky nezkreslují.

Pokud spočteme shodu na širší diagonále (dítě a rodič mají stejnou hodnotu důvěry/ochoty riskovat nebo se liší o jeden bod na škále), tak se děti se svými rodiči shodly v 39,5 % případů u důvěry a v 34,8 % případů u ochoty riskovat.

Výsledky regresních analýz

Korelace mezi generalizovanou důvěrou dítěte a ochotou dítěte přijmout riziko je rovna 0,164. Vztah je sice statisticky signifikantní, ale není příliš silný a oba koncepty v české společnosti nelze ztotožňovat. V dalších analýzách proto budeme důvěru a ochotu riskovat dítěte zkoumat odděleně. V analýzách byla použita párová data rodič–dítě ve věku 15–26 let. V případě modelování obou závisle proměnných postupujeme podobně. První model (M1) odhaduje sílu vztahu mezi důvěrou/ochotou riskovat rodiče a dítěte po kontrole demografických charakteristik dítěte. Druhý model (M2) zohledňuje sociodemografické charakteristiky rodiče. Modely M3 a M4 mají testovat interakce mezi postoji a vybranými proměnnými (náboženská víra, vzdělání rodiče). V těchto modelech zjišťujeme, zda postojový přenos mezi rodiči a dětmi neprobíhá v případě některých skupin ve větší míře. V případě proměnné vzdělání rodiče jako referenční kategorie byla zvolena kategorie „základní vzdělání rodiče“. Cílem modelu M5 je otestovat, zda se síla koeficientu neliší pro matky a otce. Zároveň však ukazujeme i oddělené modely pro matky a otce. To nám umožní sledovat rozdíly mezi matkami a otci ve více charakteristikách.

Generalizovaná důvěra

Tabulka 3 přináší modely se závisle proměnnou generalizovaná důvěra dítěte. Podle koeficientu vnitrotřídní korelace z nulového modelu můžeme 62,9 % variance generalizované důvěry starších dětí připsat rozdílům mezi domácnostmi.

Model M1 ukazuje celkovou souvislost mezi důvěrou rodiče a dítěte a dokládá, že důvěřivější rodiče mívají signifikantně důvěřivější děti, byť se nejedná o příliš silný efekt. Posun o jeden bod na jedenáctibodové škále důvěry rodiče souvisí s posunem 0,07 v důvěře dítěte. V dalším kroku kontrolujeme sociode-

Tabulka 3. Modely víceúrovňové lineární regrese, závisle proměnná: důvěra dítěte (věk 15–26 let)

	M1	M2	M3	M4	M5
Věk dítěte	0,021	0,021	0,021	0,020	0,020
Chlapec (ref. dívka)	0,053	0,074	0,074	0,077	0,074
Důvěra rodiče	0,068*	0,066*	0,070*	0,106	0,079*
Věk rodiče		–0,001	0,001	–0,001	–0,001
Otec (ref. matka)		0,039	0,036	0,038	0,171
Vyznání rodiče (ref. bez vyznání)					
Římskokatolické		0,311*	0,429	0,316*	0,310*
Nekatolické		–0,099	–0,399	–0,097	–0,096
Vzdělání rodiče (ref. základní)					
Vyučen		–0,057	–0,057	0,146	–0,064
Středoškolské		0,180	0,174	0,238	0,176
Vyšší		0,258	0,249	0,404	0,247
Domácnost s jedním rodičem		0,181	0,179	0,183	0,186
Důvěra rodiče* katolická víra			–0,031		
Důvěra rodiče* nekatolická víra			0,070		
Důvěra rodiče* vyučen				–0,061	
Důvěra rodiče* středoškolské vzdělání				–0,025	
Důvěra rodiče* vysokoškolské vzdělání				–0,044	
Důvěra rodiče*otec					–0,033
Konstanta	3,253**	3,059**	3,015**	2,942**	3,018**
BIC	4 908,825	4 957,089	4 970,416	4 977,751	4 963,712

Zdroj: CHPS 2015.

Poznámka: N = 1 145, * p < 0,05, ** p < 0,01.

mografické charakteristiky rodiče. Model M2 naznačuje, že děti katolických rodičů bývají důvěřivější ve srovnání s dětmi z rodin bez náboženského vyznání. Oproti očekávání neplatí, že děti vzdělanějších rodičů by byly důvěřivější. Děti středoškolsky vzdělaných rodičů a rodičů s vyšším vzděláním oproti rodičům se základním vzděláním nemají signifikantně vyšší důvěru v druhé lidi. Z hlediska našeho tématu je však především důležité, že zahrnutí sociodemografických proměnných v podstatě vůbec neovlivnilo míru mezigeneračního přenosu důvěry.

V modelech M3 a M4 dodáváme navíc k modelu M2 vybrané interakce mezi důvěrou rodiče a proměnnými, které se ukázaly mít v zahraničních výzkumech vliv na důvěru dětí (tedy náboženská víra a vzdělání rodiče). Jak vidíme v Tabulce 3, ani jedna z interakcí se nezdá mít jakýkoliv vysvětlující potenciál, BIC (Bayesian information criterion) je ve všech případech vyšší než u modelu M2. Nemůžeme tedy usoudit, že by mezigenerační přenos probíhal v různých typech rodin odlišně. V modelu M5 pak přidáváme interakci mezi důvěrou rodiče a jeho pohlavím a testujeme, zda mají matky na děti větší vliv než otcové. Byť je interakční efekt v modelu M5 záporný, jak jsme předpokládali v Hypotéze 3, není statisticky signifikantní. Na rozdíly mezi matkami a otci se však podíváme ještě blíže později.

Na závěr je třeba upozornit, že modely v Tabulce 3 přinášejí ještě jedno zajímavé zjištění. Zdá se, že v českém prostředí nenalezneme zásadnější rozdíly v důvěře podle pohlaví nebo věku dítěte, a nemůžeme tedy potvrdit závěry zahraničních studií, že dívky jsou důvěřivější než chlapci nebo že se generalizovaná důvěra zvyšuje s věkem dospívajících.

Ochota riskovat

Tabulka 4 přináší modely se závisle proměnnou ochota riskovat. V případě nulového modelu můžeme vnitrotřídní korelací vysvětlit 66,4 % variance závisle proměnné.

Model M1 v Tabulce 4 ukazuje, že odhadovaný mezigenerační přenos ochoty riskovat je slabší než v případě mezigeneračního přenosu důvěry a není statisticky signifikantní. Zde je však pro úplnost třeba dodat, že pokud se podíváme na analýzu na datech obsahujících i odpovědi za mladší děti (10–26 let; viz Tabulka P2), asociace mezi ochotou riskovat rodičů a ochotou riskovat dětí je silnější a též je statisticky významná. Model M1 ukazuje, že na rozdíl od důvěry je však ochota riskovat závislá na pohlaví a věku potomka. Tento model naznačuje, že čím starší dítě, tím ochotnější je riskovat. Rovněž platí, že chlapci mají vyšší toleranci rizika než dívky. Souvislost ochoty riskovat s pohlavím a věkem dítěte je přítomná, i když použijeme datový soubor obsahující děti ve věku 10–26 let (viz Tabulka P2).

Model M2 přidává sociodemografické charakteristiky rodiče. V případě ochoty riskovat se zásadně neliší děti z katolických a z nekatolických rodin nebo

Tabulka 4. Modely víceúrovňové lineární regrese, závisle proměnná ochota dítěte přijmout riziko (15–26 let)

	M1	M2	M3	M4	M5
Věk dítěte	0,058**	0,077**	0,077**	0,077**	0,077**
Chlapec (ref. dívka)	0,589**	0,609**	0,613**	0,607**	0,607**
Ochota rodiče riskovat	0,049	0,042	0,061	0,095	0,061
Věk rodiče		–0,039**	–0,039**	–0,038**	–0,039**
Otec (ref. matka)		0,084	0,082	0,079	0,328
Vyznání rodiče (ref. bez vyznání)					
Římskokatolické		0,020	0,380	0,019	0,013
Nekatolické		–0,007	–0,190	0,005	–0,019
Vzdělání rodiče (ref. základní)					
Vyučen		0,077	0,070	0,304	0,044
Středoškolské		0,292	0,285	0,531	0,257
Vysokoškolské		0,271	0,267	0,601	0,230
Domácnost jednoho rodiče		0,568*	0,565*	0,565*	0,563*
Ochota rodiče riskovat* katolická víra			–0,071		
Ochota rodiče riskovat* nekatolická víra			0,034		
Ochota rodiče riskovat* vyučen				–0,047	
Ochota rodiče riskovat* středoškolské vzdělání				–0,050	
Ochota rodiče riskovat* vysokoškolské vzdělání				–0,068	
Ochota rodiče riskovat* otec					–0,046
Konstanta	4,107**	5,217**	5,171**	4,965**	5,176**
BIC	5 015,287	5 055,702	5 067,971	5 076,538	5 061,92

Zdroj: CHPS 2015.

Poznámka: N = 1 145, * p < 0,05, ** p < 0,01.

děti z více či z méně vzdělaných rodin. Na rozdíl od důvěry však averze vůči riziku souvisí s věkem rodiče. Model M2 ukazuje, že děti starších rodičů mají tendenci méně riskovat. Podle modelu M2 děti, které žijí v domácnosti pouze s jedním rodičem, vyjadřují vyšší ochotu podstupovat riziko. Zohlednění socio-demografických charakteristik rodiče nijak zvlášť nemění odhadovanou míru mezigeneračního přenosu averze vůči riziku.

Interakce mezi ochotou rodiče riskovat a proměnnými pro katolickou víru rodiče, středoškolské a vysokoškolské vzdělání rodiče nemají žádnou vysvětlující schopnost – nejsou signifikantní a BIC modelu je ve všech případech vyšší než v případě modelu M2. Opět tedy platí, že v datech nenacházíme důkaz pro to, že v různých typech rodin probíhá mezigenerační přenos ochoty riskovat rozdílně. Model M5 opět testuje případné rozdíly v mezigeneračním přenosu mezi matkami a otci a naznačuje, že byť je odhadová hodnota koeficientu slabší pro otce, rozdíly mezi rodiči obou pohlaví nejsou statisticky významné ani v tomto případě.

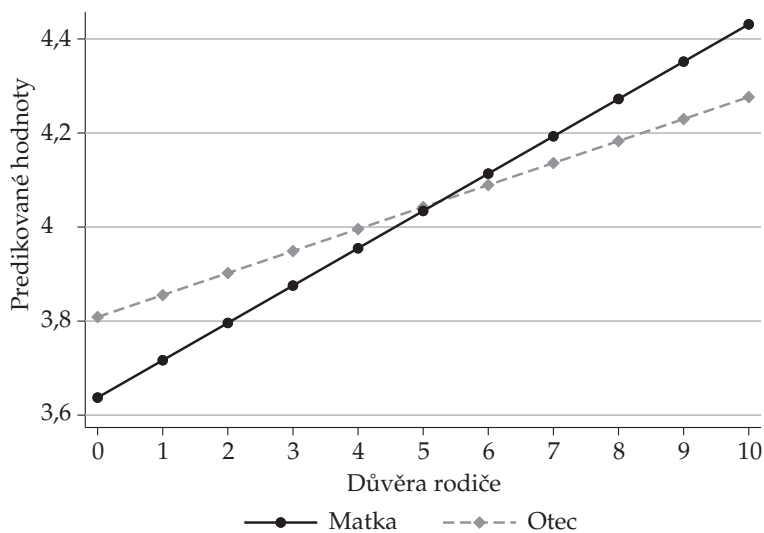
Predikované hodnoty a rozdíl mezi predikovanými hodnotami pro interakce pohlaví a důvěry/ochoty riskovat rodiče

Protože jednoduché prezentování regresních koeficientů a údajů o jejich statistické významnosti není dostatečné k interpretaci interakčních efektů, dodáváme též grafické zobrazení predikovaných hodnot a rozdílů mezi predikovanými hodnotami. Učiníme tak v případě interakce, kterou považujeme za nejdůležitější a za nejvíce hodnou detailnějšího zkoumání, tedy interakci pohlaví a důvěry/ochoty riskovat rodiče. Nejprve tedy ukážeme lineární predikce pro závislé proměnné důvěra dítěte a ochota riskovat dítěte podle proměnné pohlaví. Poté graficky zobrazíme rozdíl mezi predikovanými hodnotami.

Jak je patrné z grafů predikovaných hodnot, matky jsou důležitější pro důvěru a ochotu riskovat dítěte. V obou případech důvěra/ochota riskovat matky lépe predikuje závislou proměnnou než důvěra/ochota riskovat otců. Dalším stupněm interpretace interakčních efektů pomocí grafického zobrazení jsou rozdíly mezi predikovanými hodnotami. Následující dva grafy zobrazují rozdíl v predikované hodnotě podle proměnné pohlaví podél hodnot proměnné důvěra rodiče/ochota rodiče riskovat a intervaly spolehlivosti rozdílů.

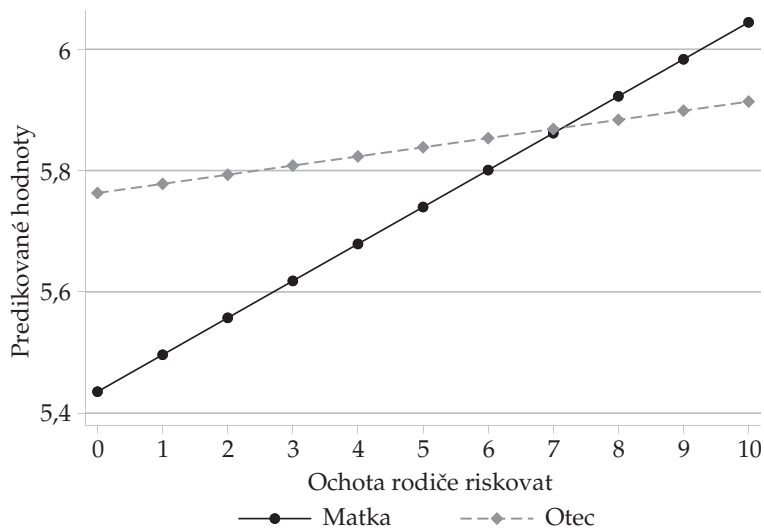
Byť predikované hodnoty naznačují, že rozdíly mezi matkami a otci jsou věcně významné, rozdíl mezi predikovanými hodnotami ukazuje, že nejsou významné statisticky [Soukup 2019]. Všechny intervaly spolehlivosti pro všechny hodnoty rozdílů mezi predikovanými hodnotami jak u důvěry dítěte, tak u ochoty riskovat dítěte procházejí nulou, rozdíl mezi predikovanými hodnotami tak není ani u jedné závislé proměnné statisticky signifikantní. Přesto si myslíme, že odlišnosti mezi působením matek a otců na děti jsou tak zajímavé, že stojí za to je dále zkoumat. Statistická nesignifikantnost může spočívat v něčem jiném než v samotné neexistenci rozdílů mezi skupinami (viz níže), proto jsme se rozhodli ve zkoumání pokračovat a zvolit další způsob analýzy.

Graf 5. Predikované hodnoty pro závislou proměnnou generalizovaná důvěra dítěte

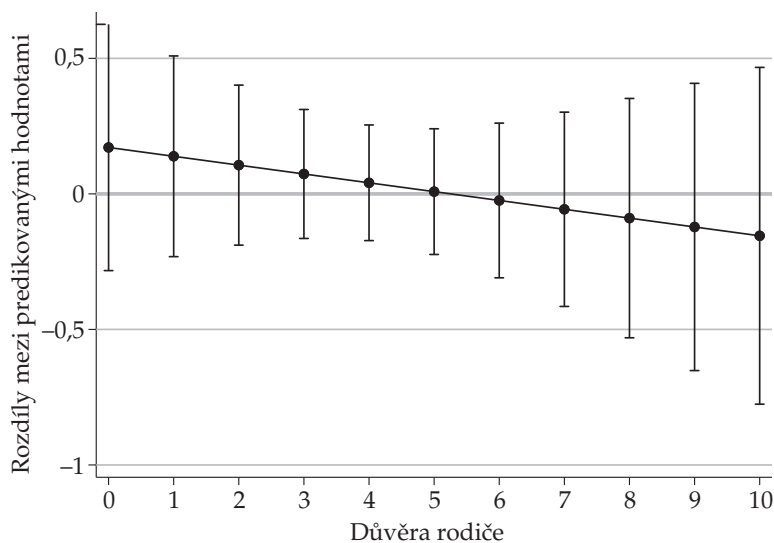
Zdroj: CHPS 2015.
Poznámka: N = 1 145.

Graf 6. Predikované hodnoty pro závislou proměnnou ochota riskovat dítěte

Zdroj: CHPS 2015.
Poznámka: N = 1 145.

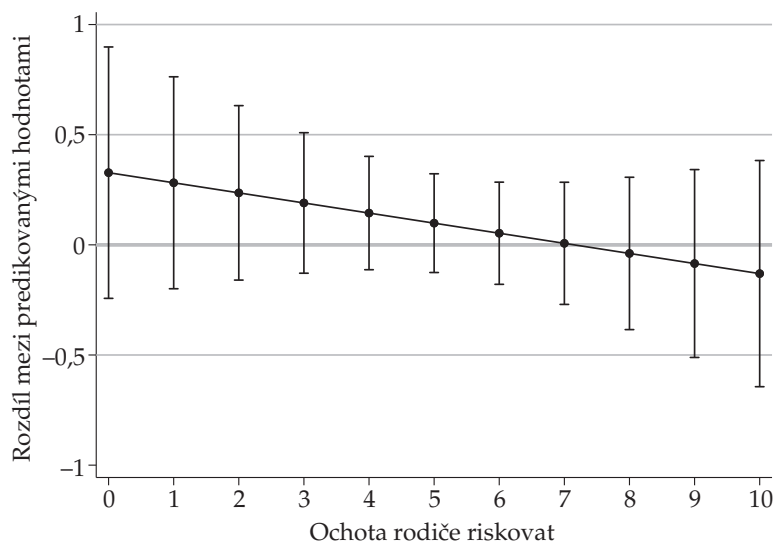
Graf 7. Rozdíl mezi predikovanými hodnotami pro závislou proměnnou ochota riskovat dítěte

Zdroj: CHPS 2015.

Poznámka: N = 1 145.

Graf 8. Rozdíl mezi predikovanými hodnotami pro závislou proměnnou ochota riskovat dítěte

Zdroj: CHPS 2015.

Poznámka: N = 1 145.

Rozdíly v mezigeneračním přenosu podle pohlaví rodiče

V předchozí části jsme se věnovali grafickému zobrazení interakce mezi pohlavím rodiče a důvěrou/ochotou riskovat rodiče. To nás vede k tomu, abychom se detailněji podívali na rozdíl v mezigeneračním přenosu podle pohlaví. V dalším kroku datový soubor rozdělíme do subpopulací podle pohlaví rodiče. Hypotézu 3 můžeme testovat tak, že do odhadnutých modelů přidáme interakční efekt mezi pohlavím rodiče a jeho ochotou riskovat/důvěrou. To jsme v Tabulkách 3 a 4 učinili (modely M5). Tato strategie nám pomohla testovat, jestli se velikost koeficientu (síla asociace) liší u matek a u otců. V obou případech byl směr interakčního efektu v souladu s Hypotézou 3, avšak rozdíl mezi matkami a otci nebyl statisticky signifikantní.

Zmíněný postup má ale i řadu nevýhod. Jednou je, že pokud bychom chtěli posoudit rozdíly ve vlivu více proměnných, museli bychom buď odhadnout řadu modelů s interakčním efektem, nebo do jednoho modelu nakupit řadu interakčních efektů. Dalším problémem je, že interakční efekty mohou ukázat, zda je mezigenerační přenos slabší nebo silnější u matek ve srovnání s otci, nemůžeme z nich ale například určit, zda se v případě jednoho z pohlaví jedná o statisticky nevýznamný vliv nebo zda je jedna ze skupin výrazně heterogennější než jiná. Využíváme proto i druhého – v literatuře běžného – postupu a odhadujeme modely zvlášť pro matky a pro otce (podobné řešení zvolili též například Andrea Leuermann a Sarah Necker [2011], Dahlberg et al. [2014] nebo Ivett Szalma a Judit Takács [2015]). Nevýhodou tohoto řešení je, že nemůžeme přímo srovnávat velikost koeficientů z obou modelů, můžeme ale sledovat statistickou významnost a srovnávat intervaly spolehlivosti. Do modelů jsme proto též přidali údaje o směrodatné chybě koeficientů. Byť rozdíly z těchto oddělených modelů nelze přímo testovat, můžeme sledovat, do jakého intervalu by 95 % odhadovaných koeficientů spadalo.

Oddělené odhady pro otce a pro matky přináší Tabulka 5. Jak ukazuje její levá část, v případě důvěry má koeficient u otců nižší hodnotu než u matek. Pro nás je však především podstatné, že u otců je vyšší směrodatná chyba odhadu, a tudíž je u nich širší interval spolehlivosti. Jinými slovy otcové jsou výrazně heterogennější skupinou, respektive mezi otci jsou větší rozdíly v tom, jak působí na děti. Výsledkem je, že koeficient pro mezigenerační přenos důvěry z rodiče na dítě je statisticky signifikantní pouze v případě matek. Ještě markantnější je rozdíl v případě ochoty riskovat, koeficient u otců je nižší, než je tomu u matek a také směrodatná chyba má u otců vyšší hodnotu. Koeficient je tak signifikantní pouze v případě matek, otcové opět představují velmi heterogenní skupinu.

Jak data naznačují, statistická nevýznamnost vztahu mezi ochotou rodiče riskovat a ochotou potomka riskovat může být způsobena především heterogenitou vlivu otců na děti. V jejich případě nemůžeme s 95% jistotou vyloučit, že asociace není rovna nule. V oddělených modelech na respondentech 10–26 let (viz Tabulka P3) je vztah mezi ochotou matek riskovat a ochotou dětí riskovat

Tabulka 5. Oddělené modely pro otce a matky, závisle proměnná důvěra dítěte a ochota riskovat

	Důvěra		Ochota riskovat	
	Otec	Matka	Otec	Matka
Věk dítěte	0,019 (0,035)	0,009 (0,030)	0,048 (0,038)	0,065* (0,031)
Chlapec (ref. dívka)	-0,048 (0,214)	0,128 (0,171)	0,503* (0,234)	0,538** (0,179)
Důvěra rodiče	0,085 (0,049)	0,111** (0,039)		
Ochota rodiče riskovat			0,046 (0,053)	0,111** (0,038)
Věk rodiče	0,005 (0,018)	-0,003 (0,018)	-0,021 (0,020)	-0,043* (0,019)
Vyznání rodiče (ref. bez vyznání)				
Římskokatolické	0,545* (0,259)	0,398* (0,193)	-0,164 (0,291)	0,112 (0,200)
Nekatolické	-0,707 (0,471)	-0,081 (0,429)	-0,223 (0,530)	0,223 (0,448)
Vzdělání rodiče (ref. základní)				
Vyučen	0,268 (0,614)	-0,433 (0,442)	-0,532 (0,686)	-0,146 (0,461)
Středoškolské	0,728 (0,614)	0,143 (0,435)	0,860 (0,694)	0,137 (0,454)
Vyšší	0,664 (0,623)	0,011 (0,450)	0,940 (0,695)	0,026 (0,468)
Domácnost s jedním rodičem	0,333 (0,511)	0,203 (0,203)	0,158 (0,575)	0,631** (0,220)
Konstanta	3,286	4,322	5,559	6,390

Zdroj: CHPS 2015.

Poznámka: N otec = 440, N matka = 705, * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$.

podobně silný a podobně statisticky významný, zatímco v případě otců je vztah slabší, jako je tomu v případě modelů na datech 15–26 let.

Mohou analýzu na oddělených modelech narušovat domácnosti s jedním rodičem, ve kterých je větší podíl matek než otců? Srovnáme-li Tabulku 5 s Tabulkou P1 (kde jsou zobrazeny oddělené modely bez domácností s jedním rodičem), nezdá se, že by tito respondenti zkreslovali výsledky. Důvěra matek v případě zkoumání důvěry dětí a ochota matek riskovat v případě ochoty dětí riskovat si v modelech bez domácností s jedním rodičem zachovaly svoji poměrně silnou asociaci a statistickou významnost.

Oddělené modely pro otce a pro matky nám poskytly detailnější pohled na roli pohlaví rodiče v mezigeneračním přenosu důvěry a ochoty riskovat. Důležitým zjištěním je, že vliv otců v mezigeneračním přenosu je mnohem rozmanitější, než je tomu u matek.

Co se týče ostatních proměnných, celkové závěry z Tabulky 3 a 4 potvrzují i odhady odděleně pro matky i pro otce, byť některé koeficienty přestaly být statisticky významné. Deklarovaná katolická víra oproti rodičům bez vyznání si drží silnou a signifikantní souvislost s důvěrou u otců i u matek. V případě ochoty riskovat má pohlaví dítěte signifikantní souvislost jak u otců, tak u matek, věk dítěte a věk rodiče opět pouze v případě matek. Všechny oddělené modely podle pohlaví naznačují větší důležitosti matek při mezigeneračním přenosu generalizované důvěry i ochoty přijmout riziko.

Závěr

Předpokládaný mezigenerační přenos generalizované důvěry a ochoty přijmout riziko potvrdilo několik zahraničních studií [Arrondel 2009; Dohmen et al. 2011; Hryshko, Luengo-Prado, Sørensen 2011; Uslaner 2002]. Cílem naší práce bylo poprvé v prostředí České republiky ověřit socializaci těchto dvou postojů v rodině. Vzhledem k tomu, že míra mezigeneračního přenosu se v různých zemích liší, není možné jednoduše převzít závěry zahraničních studií.

Důvěra rodiče a ochota rodiče přijmout riziko jsou v našich datech provázány s důvěrou dětí a ochotou dětí přijmout riziko. Celkově je však míra mezigeneračního přenosu relativně slabá. To by potvrzovalo hypotézu, že v zemích s nižší generalizovanou důvěrou, jako je Česká republika, je mezigenerační přenos důvěry slabší [Ljunge 2014]. Graf predikovaných hodnot nás motivoval k většímu zájmu o interakci postojů s proměnnou pohlaví. Oddělené modely ukazují na zásadnější vliv matek. Matky mají u obou postojů významnější vliv než otcové, u otců nemůžeme vyloučit nulovou hypotézu, koeficienty asociace mají v jejich případě nižší hodnotu a intervaly spolehlivosti jsou širší.

Významnější vliv matek je důležitým závěrem i pro širší debatu o zdroji postojů, zda jejich původ spočívá v přirozenosti (tedy že jsou přenášeny geneticky), nebo ve výchově (k přenosu dochází socializací). Fakt, že přenos je prokazatelně

ší v případě matek, mluví proti tomu, že veškerá podobnost mezi rodiči a dětmi je daná geneticky, jak tvrdí někteří autoři [Harris 2011]. Pokud by skutečně přenos probíhal prostřednictvím genetické dědičnosti, souvislosti mezi důvěrou a tolerancí rizika rodičů a dětí by měly být stejné u obou rodičů.

Výsledky naznačují propojení důvěry dítěte s katolickou vírou rodiče. Je zde možnost, že generalizovaná důvěra je jako kulturní norma součástí širšího hodnotového nastavení. Zmíněný Uslaner [2002] popisuje důležitost náboženské víry, empirické výzkumy ale hovoří o negativním efektu [Berggren, Bjørnskov 2011; Wollebæk, Selle 2007], a to především u katolické víry [Berggren, Jordahl 2006]. Pro prostředí České republiky je příhodné zjištění Lundåsen a Trägårdha [2013], že přestože jiní vědci naměřili negativní vztah mezi důvěrou a náboženstvím, v případě vysoce sekularizovaných společností (jako je například Švédsko) lze nalézt pozitivní vztah. Ve světle tohoto zjištění se zdá být přijatelná možnost, že vlivem zdejších specifik může mít katolická víra pozitivní vliv na generalizovanou důvěru. Děti vzdělanějších rodičů nejsou důvěřivější oproti dětem rodičů se základním vzděláním. I přes rozdílnou míru generalizované důvěry a ochoty riskovat dětí z různých sociodemografických skupin se však v datech nepodařilo prokázat, že by byl mezigenerační přenos v těchto rodinách jiný.

S dalšími vlnami CHPS bude možné určit stabilitu obou postojů v čase a toho, jak se mezi jednotlivými vlnami mění síla souvislosti mezi důvěrou a ochotou riskovat rodičů a důvěrou a ochotou riskovat dětí. Též větší vzorek bude umožňovat začlenění více kontrolních proměnných.

JAN KLUSÁČEK *vystudoval sociologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, v současnosti působí v Sociologickém ústavu AV ČR, v. v. i. Zabývá se kvantitativním výzkumem rodiny a indikátorů kvality života.*

DANA HAMPLOVÁ *vystudovala sociologii a bohemistiku na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kde rovněž získala doktorát ze sociologie. V letech 2002–2004 působila na univerzitě v německém Bambergu a v letech 2006–2010 na McGill University v kanadském Montrealu. V současnosti pracuje jako vědecký pracovník v Sociologickém ústavu AV ČR, v. v. i. Věnuje se srovnávacímu výzkumu, a to především otázkám rodinného chování, kvality života, sociální stratifikace a sociologii náboženství.*

Literatura

- Ahern, K. R., R. Duchin, T. Shumway. 2014. „Peer Effects in Risk Aversion and Trust.“ *The Review of Financial Studies* 27 (11): 3213–3240, <https://doi.org/10.1093/rfs/hhu042>.
Arrondel, L. 2009. *“My Father Was Right”: The Transmission of Values between Generations.* Paris.

- Bahna, M., J. Zagrapan. 2019. „Iné škály, iné výsledky? Ako ovplyvňuje použitá škála odpovede v dotazníkových výskumoch.“ *Sociológia* 51 (1): 5–24.
- Balliet, D., P. A. M. Van Lange. 2013. „Trust, Conflict, and Cooperation: A Meta-Analysis.“ *Psychological Bulletin* 139 (5): 1090–1112, <https://doi.org/10.1037/a0030939>.
- Berggren, N., Ch. Bjørnskov. 2011. „Is the Importance of Religion in Daily Life Related to Social Trust? Cross-Country and Cross-State Comparisons.“ *Journal of Economic Behavior & Organization* 80 (3): 459–480, <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2011.05.002>.
- Berggren, N., M. Elinder, H. Jordahl. 2008. „Trust and Growth: A Shaky Relationship.“ *Empirical Economics* 35 (2): 251–274, <https://doi.org/10.1007/s00181-007-0158-x>.
- Berggren, N., H. Jordahl. 2006. „Free to Trust: Economic Freedom and Social Capital.“ *Kyklos* 59 (2): 141–169, <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.2006.00324.x>.
- Bjørnskov, Ch. 2012. „How Does Social Trust Affect Economic Growth?“ *Southern Economic Journal* 78 (4): 1346–1368, <https://doi.org/10.4284/0038-4038-78.4.1346>.
- Bohnet, I., R. Zeckhauser. 2004. „Trust, Risk and Betrayal.“ *Journal of Economic Behavior & Organization* 55 (4): 467–484, <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2003.11.004>.
- Bonin, H., T. Dohmen, A. Falk, D. Huffman, U. Sunde. 2007. „Cross-Sectional Earnings Risk and Occupational Sorting: The Role of Risk Attitudes.“ *Labour Economics* 14 (6): 926–937, <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2007.06.007>.
- Breakwell, G. M. 2009. *The Psychology of Risk*. Cambridge University Press.
- Brown, H., M. van der Pol. 2015. „Intergenerational Transfer of Time and Risk Preferences.“ *Journal of Economic Psychology* 49: 187–204, <https://doi.org/10.1016/j.joep.2015.06.003>.
- Brown, S., A. Ortiz, K. Taylor. 2006. „Educational Attainment and Risk Preference.“
- Burnett, S., N. Bault, G. Coricelli, S.-J. Blakemore. 2010. „Adolescents' Heightened Risk-Seeking in a Probabilistic Gambling Task.“ *Cognitive Development* 25 (2): 183–196, <https://doi.org/10.1016/j.cogdev.2009.11.003>.
- Caliendo, M., F. M. Fossen, A. S. Kritikos. 2009. „Risk Attitudes of Nascent Entrepreneurs—new Evidence from an Experimentally Validated Survey.“ *Small Business Economics* 32 (2): 153–167, <https://doi.org/10.1007/s11187-007-9078-6>.
- Carle, A. C. 2009. „Fitting Multilevel Models in Complex Survey Data with Design Weights: Recommendations.“ *BMC Medical Research Methodology* 9 (1): 49, <https://doi.org/10.1186/1471-2288-9-49>.
- Cesarini, D., Ch. T. Dawes, J. H. Fowler, M. Johannesson, P. Lichtenstein, B. Wallace. 2008. „Heritability of Cooperative Behavior in the Trust Game.“ *Proceedings of the National Academy of Sciences* 105 (10): 3721–3726, <https://doi.org/10.1073/pnas.0710069105>.
- Cesarini, D., Ch. T. Dawes, M. Johannesson, P. Lichtenstein, B. Wallace. 2009. „Genetic Variation in Preferences for Giving and Risk Taking.“ *The Quarterly Journal of Economics* 124 (2): 809–842, <https://doi.org/10.1162/qjec.2009.124.2.809>.
- Conley, D., J. Fletcher. 2017. *The Genome Factor: What the Social Genomics Revolution Reveals about Ourselves, Our History, and the Future*. Princeton University Press, <https://doi.org/10.1515/9781400883240>.
- Cramer, J. S., J. Hartog, N. Jonker, C. M. Van Praag. 2002. „Low Risk Aversion Encourages the Choice for Entrepreneurship: An Empirical Test of a Truism.“ *Journal of Economic Behavior & Organization* 48 (1): 29–36, [https://doi.org/10.1016/S0167-2681\(01\)00222-0](https://doi.org/10.1016/S0167-2681(01)00222-0).
- D'Hernoncourt, J., P.-G. Méon. 2012. „The Not so Dark Side of Trust: Does Trust Increase the Size of the Shadow Economy?“ *Journal of Economic Behavior & Organization* 81 (1): 97–121, <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2011.09.010>.
- Dahlberg, L., L. Andersson, K. J. Mckee, C. Lennartsson. 2014. „Predictors of Loneliness among Older Women and Men in Sweden: A National Longitudinal Study.“ *Aging & Mental Health* (December): 37–41, <https://doi.org/10.1080/13607863.2014.944091>.

- Delhey, J., K. Newton. 2003. „Who Trusts?: The Origins of Social Trust in Seven Societies.“ *European Societies* 5 (2): 93–137, <https://doi.org/10.1080/1461669032000072256>.
- Dohmen, T., A. Falk, D. Huffman, U. Sunde. 2011. „The Intergenerational Transmission of Risk and Trust Attitudes.“ *The Review of Economic Studies* 79 (2): 645–677, <https://doi.org/10.1093/restud/rdr027>.
- Fairley, K., A. Sanfey, J. Vyrastekova, U. Weitzel. 2016. „Trust and Risk Revisited.“ *Journal of Economic Psychology* 57: 74–85, <https://doi.org/10.1016/j.joep.2016.10.001>.
- Fehr, E. 2009. „On the Economics and Biology of Trust.“ *Journal of the European Economic Association* 7 (2–3): 235–266, <https://doi.org/10.1162/JEEA.2009.7.2-3.235>.
- Gelman, A. 2007. „Struggles with Survey Weighting and Regression Modeling.“ *Statistical Science* 22 (2): 153–164, <https://doi.org/10.1214/088342306000000691>.
- Guiso, L., P. Sapienza, L. Zingales. 2008a. „Social Capital as Good Culture.“ *Journal of the European Economic Association* 6 (2–3): 295–320, <https://doi.org/10.1162/JEEA.2008.6.2-3.295>.
- Guiso, L., P. Sapienza, L. Zingales. 2008b. „Trusting the Stock Market.“ *The Journal of Finance* 63 (6): 2557–2600, <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.2008.01408.x>.
- Hardin, R. 2002. *Trust and Trustworthiness*. Russell Sage Foundation.
- Harris, J. R. 2011. *The Nurture Assumption: Why Children Turn out the Way They Do*. Simon and Schuster.
- Helliwell, J. F., H. Huang, S. Wang. 2014. „Social Capital and Well-Being in Times of Crisis.“ *Journal of Happiness Studies* 15 (1): 145–162, <https://doi.org/10.1007/s10902-013-9441-z>.
- Hiraishi, K., S. Yamagata, C. Shikishima, J. Ando. 2008. „Maintenance of Genetic Variation in Personality through Control of Mental Mechanisms: A Test of Trust, Extraversion, and Agreeableness.“ *Evolution and Human Behavior* 29 (2): 79–85, <https://doi.org/10.1016/j.evolhumbehav.2007.07.004>.
- Horvath, P., M. Zuckerman. 1993. „Sensation Seeking, Risk Appraisal, and Risky Behavior.“ *Personality and Individual Differences* 14 (1): 41–52, [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(93\)90173-Z](https://doi.org/10.1016/0191-8869(93)90173-Z).
- Houser, D., D. Schunk, J. Winter. 2010. „Distinguishing Trust from Risk: An Anatomy of the Investment Game.“ *Journal of Economic Behavior & Organization* 74 (1): 72–81, <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2010.01.002>.
- Hryshko, D., M. J. Luengo-Prado, B. E. Sørensen. 2011. „Childhood Determinants of Risk Aversion: The Long Shadow of Compulsory Education.“ *Quantitative Economics* 2 (1): 37–72, <https://doi.org/10.3982/QE2>.
- John, O. P., S. Srivastava. 1999. „The Big Five Trait Taxonomy: History, Measurement, and Theoretical Perspectives.“ *Handbook of Personality: Theory and Research* 2 (1999): 102–138.
- Jovanović, V. 2016. „Trust and Subjective Well-Being: The Case of Serbia.“ *Personality and Individual Differences* 98: 284–288, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.04.061>.
- Kenny, D. A., D. A. Kashy. 2011. „Dyadic Data Analysis Using Multilevel Modeling.“ *Handbook of Advanced Multilevel Analysis* 335–370.
- Korn, E. L., B. I. Graubard. 1995. „Examples of Differing Weighted and Unweighted Estimates from a Sample Survey.“ *The American Statistician* 49 (3): 291–295, <https://doi.org/10.1080/00031305.1995.10476167>.
- Kuhnen, C. M., J. Y. Chiao. 2009. „Genetic Determinants of Financial Risk Taking.“ *PloS One* 4 (2): e4362, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0004362>.
- Lamb, M. E., J. H. Pleck, E. L. Charnov, J. A. Levine. 2017. „A Biosocial Perspective on Paternal Behavior and Involvement.“ Pp. 111–142 in *Parenting across the Life Span*. Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781315126005-7>.
- León, A. K., Ch. Pfeifer. 2017. „Religious Activity, Risk-Taking Preferences and Financial

- Behaviour: Empirical Evidence from German Survey Data." *Journal of Behavioral and Experimental Economics (Formerly The Journal of Socio-Economics)* 69 (C): 99–107, <https://doi.org/10.1016/j.socec.2017.05.005>.
- Leuermann, A., S. Necker. 2011. *Intergenerational Transmission of Risk Attitudes: A Revealed Preference Approach*. Freiburger Diskussionspapiere zur Ordnungsökonomik, <https://doi.org/10.2139/ssrn.1965952>.
- Ljunge, M. 2014. „Trust Issues: Evidence on the Intergenerational Trust Transmission among Children of Immigrants." *Journal of Economic Behavior & Organization* 106: 175–196, <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2014.07.001>.
- Lundåsen, S. W., L. Trägårdh. 2013. „Social Trust and Religion in Sweden: Theological Belief Versus Social Organization." Pp. 109–124 in *Religion and Civil Society in Europe*. Springer, https://doi.org/10.1007/978-94-007-6815-4_6.
- Miller, J. D., D. Lynam, R. S. Zimmerman, T. K. Logan, C. Leukefeld, R. Clayton. 2004. „The Utility of the Five Factor Model in Understanding Risky Sexual Behavior." *Personality and Individual Differences* 36 (7): 1611–1626, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2003.06.009>.
- Nishikawa, L., D. Stolle. 2012. „Do Not Trust Strangers: How Parents Shape the Generalized Trust of Their Children." *Trust: Comparative Perspectives* (e-book). Leiden, Netherlands: Brill, https://doi.org/10.1163/9789004221383_007.
- Oskarsson, S., P. T. Dinesen, Ch. T. Dawes, M. Johannesson, P. K. E. Magnusson. 2017. „Education and Social Trust: Testing a Causal Hypothesis Using the Discordant Twin Design." *Political Psychology* 38 (3): 515–531, <https://doi.org/10.1111/pops.12343>.
- Patterson, O. 1999. „Liberty against the Democratic State: On the Historical and Contemporary Sources of American Distrust." *Democracy and Trust* 151–207, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511659959.006>.
- Pollmann, D., T. J. Dohmen, F. C. Palm. 2013. „Robust Estimation of Wage Dispersion with Censored Data: An Application to Occupational Earnings Risk and Risk Attitudes." *IZA Discussion Paper No. 6447*, <https://doi.org/10.2139/ssrn.2304092>.
- Putnam, R. D. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster, <https://doi.org/10.1145/358916.361990>.
- Rabe-Hesketh, S., A. Skrondal. 2008. *Multilevel and Longitudinal Modeling Using Stata*. STATA press.
- Rosenberg, M. 1956. „Misanthropy and Political Ideology." *American Sociological Review* 21 (6): 690–695, <https://doi.org/10.2307/2088419>.
- Rostila, M. 2007. „Social Capital and Health in European Welfare Regimes: A Multilevel Approach." *Journal of European Social Policy* 17 (3): 223–239, <https://doi.org/10.1177/0958928707078366>.
- Schechter, L. 2007. „Traditional Trust Measurement and the Risk Confound: An Experiment in Rural Paraguay." *Journal of Economic Behavior & Organization* 62 (2): 272–292, <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2005.03.006>.
- Sedláčková, M. 2012. *Důvěra a demokracie: Přehled sociologických teorií důvěry od Tocquevillo po transformaci v postkomunistických zemích*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Soukup, P. 2019. „P a D (Používání statistické a věcné významnosti v českých sociálních vědách)." *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 55 (2): 215–253, <https://doi.org/10.13060/00380288.2019.55.2.459>.
- Stolle, D., M. Hooghe. 2004. „The Roots of Social Capital: Attitudinal and Network Mechanisms in the Relation between Youth and Adult Indicators of Social Capital." *Acta Politica* 39 (4): 422–441, <https://doi.org/10.1057/palgrave.ap.5500081>.
- Sturgis, P., S. Read, P. K. Hatemi, Gu Zhu, T. Trull, M. J. Wright, N. G. Martin. 2010. „A Genetic Basis for Social Trust?" *Political Behavior* 32 (2): 205–230, <https://doi.org/10.1007/s11109-009-9101-5>.

- Sutter, M., M. G. Kocher. 2007. „Trust and Trustworthiness across Different Age Groups.“ *Games and Economic Behavior* 59 (2): 364–382, <https://doi.org/10.1016/j.geb.2006.07.006>.
- Sutter, M., M. G. Kocher, D. Glätzle-Rützler, S. T. Trautmann. 2013. „Impatience and Uncertainty: Experimental Decisions Predict Adolescents’ Field Behavior.“ *The American Economic Review* 103 (1): 510–531, <https://doi.org/10.1257/aer.103.1.510>.
- Szalma, I., J. Takács. 2015. „Who Remains Childless? Unrealised Fertility Plans in Hungary.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 51 (6): 1047–1076, <https://doi.org/10.13060/00380288.2015.51.6.228>.
- Uslaner, E. M. 2002. *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511614934>.
- Wildavsky, A., K. Dake. 1990. „Theories of Risk Perception: Who Fears What and Why?“ *Daedalus* 41–60.
- Wollebæk, D., P. Selle. 2007. „Origins of Social Capital: Socialization and Institutionalization Approaches Compared.“ *Journal of Civil Society* 3 (1): 1–24, <https://doi.org/10.1080/17448680701390638>.
- Wooldridge, J. M. 2015. *Introductory Econometrics: A Modern Approach*. Nelson Education.
- Zhong, S., S. H. Chew, E. Set, J. Zhang, H. Xue, P. C. Sham, R. P. Ebstein, S. Israel. 2009. „The Heritability of Attitude toward Economic Risk.“ *Twin Research and Human Genetics* 12 (1): 103–107, <https://doi.org/10.1375/twin.12.1.103>.
- Zyphur, M. J., J. Narayanan, R. D. Arvey, G. J. Alexander. 2009. „The Genetics of Economic Risk Preferences.“ *Journal of Behavioral Decision Making* 22 (4): 367–377, <https://doi.org/10.1002/bdm.643>.

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)
a SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v. v. i.,
vydaly v koedici

VYPRÁVĚNÍ A ROZHOVOR. TEORIE SOCIÁLNÍ INTERSUBJEKTIVITY

Martin Ďurďovič

Kniha je příspěvkem k obecné sociální teorii. Argumentace je vedena dvojím zájmem.

Na jednu stranu je to zájem o problematiku intersubjektivitu v sociologii. Výzkum intersubjektivitu rozumění, která je předpokladem koordinace jednání mezi jedinci, nabízí alternativu vůči často rozebíranému dilematu mezi individualismem a holismem. Na druhou stranu je to zájem o hermeneutiku, jak je studována ve filosofii. Hermeneutika při výzkumech intersubjektivitu umožňuje překonat orientaci na reprodukci sociálního

řádu, jež převažuje ve fenomenologickém zpracování Alfredem Schützem. Kniha využívá konceptuální úvahy filosofů Hanse-Georga Gadamera a Paula Ricoeura k dynamizaci intersubjektivitu. Cílem je vypracovat teorii, která umí objasnit sociální změnu probíhající v soudobých rozvinutých společnostech.

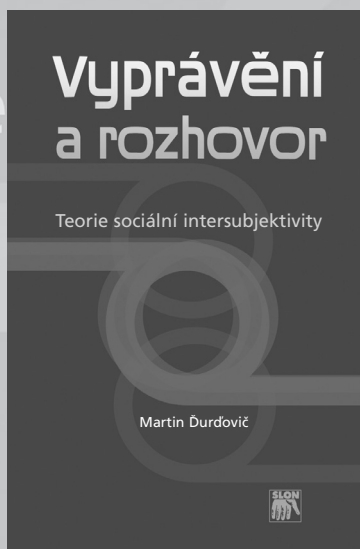
Při adaptaci hermeneutiky pro sociologii autor odmítá jednostranné sociálněkonstruktivistické východisko.

Bytí nelze ztotožnit s interpretovaným bytím, protože některé sociální jevy je pak nesnadné uchopit

a vnímat přesahy, které jejich studium může mít do jiných věd, včetně věd přírodních a technických.

Poznatek, že se předmět sociologie cele nekryje s hermeneutikou, vede k propojení hermeneutiky s realistickým pohledem na společnost. V tomto ohledu autor nabízí originální příspěvek. Navazuje na současný proud kritického realismu ve filosofii (Roy Bhaskar) a sociologii (Margaret Archerová), jenž je někdy považován za neslučitelný s hermeneutikou.

Zkoumání předložená v knize naopak ukazují, že myšlenka emergence sociálního dění, jak ji hájí realisté, velmi dobře konvenuje jak s hermeneutickým pojmem vyprávění, tak s hermeneutickým pojmem rozhovoru.

Sociologické nakladatelství (SLON) / Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.

Praha 2019

324 s., doporučená cena 390Kč vč. DPH

ISBN 978-80-7419-284-5

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON), Jilská 1, 110 00 Praha 1

Objednávky – tel.: 222 220 025, e-mail: slon@slon-knihy.cz.

Vyžádejte si zaslání informací o novinkách e-mailem!

Podrobné informace o vydaných a připravovaných titulech: www.slon-knihy.cz

Martin Ďurďovič

Regionální rozdíly ve vnímání mezinárodní migrace studenty středních škol a jejich podmiňující faktory*

JIŘÍ HASMAN, PAVLÍNA DIVÍNOVÁ**

Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, Praha

Regional Differences in Attitudes towards International Migration by Secondary School Students and Their Determinants

Abstract: In recent years Czech public discourse has been highlighting the belief that there are profound and ever-deepening cleavages within Czech society that also have a significant geographic dimension. One of the issues on which public opinion differs greatly in different regions is the perception of migrants and migration in general. The aim of this paper is therefore to evaluate the extent to which this perception indeed differs across regions, and what factors can explain the variation. For this purpose, a questionnaire survey was fielded among secondary-school students in three Czech cities, which proved the existence of significant regional differences in attitudes towards migration. However, these differences greatly depend on how the attitudes are measured – by far the most pronounced differences are found in the attitudes towards the refugees and immigrant groups associated with the recent wave of refugees, attitudes towards whom were three times more negative among students in the Zlín region than among students in Prague. These differences can only partly be explained by the different characteristics of the regions and students. By contrast, friendly contact with foreign nationals seems to be the most vital explanatory variable. The article also presents a model that illustrates the possible process by which individual factors may shape students' attitudes towards migration.

Keywords: Czech Republic, migration attitudes, spatial differentiation, upper secondary education

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2020, Vol. 56, No. 1: 57–83

<https://doi.org/10.13060/csr.2020.003>

* Podpořeno Univerzitou Karlovou (UNCE/HUM 018). Autoři děkují Vítu Bořilovi, Martinu Lepičovi a dvěma anonymním recenzentům za velmi podnětné komentáře.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Jiří Hasman, Ph.D., Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Albertov 6, 128 43 Praha 2, e-mail: jirka.hasman@seznam.cz.

Úvod

Český veřejný diskurz v posledních letech silně akcentuje přesvědčení o výrazném a neustále se prohlubujícím rozdělení české společnosti. Na síle tyto názory začaly nabírat po prezidentských volbách v roce 2013, kdy Miloš Zeman vítězil zejména v perifernějších oblastech, zatímco v Praze a dalších velkých městech prohrával. To (a pozdější vypískání při vystoupení na Albertově 17. 11. 2014) pak ovlivnilo jeho pozdější rétoriku, když dával do ostrého kontrastu „od reality odtrženou pražskou kavárnu“ proti zbytku republiky. Debaty o rozpolcení země ještě zesílily poté, co se velké územní rozdíly projevíly ve výsledcích sněmovních voleb v roce 2017 a zejména pak prezidentských v roce 2018. Problematikou, v níž se tyto rozdíly po roce 2014 projevovaly patrně nejvíce, se stala migrace, zejména pak vnímání uprchlické vlny následující konflikt v Sýrii, která se přitom paradoxně České republice téměř vyhnula [Hasman, Lupták 2016].

Výše uvedená otázka není přitom zajímavá pouze z hlediska společenského, ale i z hlediska akademického. Postoje jedinců k migraci jsou zpravidla vysvětlovány souhrou kontextuálních a individuálních faktorů, přičemž většina autorů se zaměřuje na mezinárodní srovnání, potvrzující zpravidla zásadní roli národního kontextu [např. Ceobanu, Escandell 2010; Čermáková, Leontiyeva 2017; Bořil 2018]. Tento článek tak na uvedený výzkum navazuje na nižší řádovostní úrovni, a to v českém kontextu, kde se téma vnímání migrace přitom zkoumá zatím (vzdor své relevanci) vzácně.¹ Prvním cílem výzkumu je tedy posoudit význam regionálního kontextu na vnímání migrace, a tedy konkrétněji zjistit, (1) zda opravdu existují prostorové rozdíly ve vnímání migrace, (2) které faktory toto vnímání ovlivňují a (3) nakolik lze případné prostorové rozdíly vysvětlit na základě prostorové diferenciaci těchto faktorů a nakolik jsou dány kontextem regionů, kde studenti žijí a studují.

Při takto zaměřeném výzkumu je nutno mít na paměti komplikovanost měření postojů k migraci, která je v dosavadním výzkumu značně podceňována, když jsou tyto postoje velmi často zjednodušeny na úroveň jednorozměrné veličiny. Jak však ukazují například nejnověji Čermáková a Leontiyeva [2017], postoje k migraci jako celkovému procesu a k migrantům jako osobám mohou dosahovat odlišné úrovně a být ovlivněny různými faktory, přičemž mezi nimi navíc může a nemusí být vzájemný vztah [Ceobanu, Escandell 2010]. Realita je však ještě komplikovanější, když lze očekávat i rozdíly v postojích k pracovní migraci a uprchlictví či v postojích k různým migračním skupinám [např. Chaloupková, Salamounová 2006; Tormey, Gleeson 2012].² Druhým cílem výzkumu je proto

¹ Výjimkami jsou Novotný, Polonský [2011] či Straková, Simonová [2013]; ani tyto studie však nejsou zaměřeny přímo na otázku migrace, navíc vznikly ještě před migrační vlnou a především se systematicky nezaměřovaly na prostorovou diferenciaci jejího vnímání.

² Pro zjednodušení bude ve zbytku textu používán zjednodušující termín „postoje k migraci“, ač půjde o celkové vnímání migrace i migrantů samotných.

zhodnotit, jak se liší úroveň i podmiňující faktory postojů k migraci v závislosti na jejich konceptualizaci.

Převážně jsou postoje k migraci analyzovány na datech převzatých z větších šetření typu Eurobarometr [viz mj. Quillian 1995; Bořil 2018]. Taková data však neumožňují postihnout všechny potenciální vysvětlující proměnné ani konceptualizace samotných postojů k migraci. Proto jsme se rozhodli přistoupit k provedení vlastního dotazníkového šetření, které bylo zacíleno přímo na získání dat vztažených k tomuto výzkumu (znění otázek viz Příloha 1³). Zaměřili jsme se přitom na populaci středoškolských studentů, kteří dle výzkumu Člověka v tísni [2015] vnímají soužití s imigranty negativněji než dospělá populace. Šetření proběhlo vždy na jednom gymnáziu a jedné střední odborné škole ve třech účelově vybraných, navzájem výrazně odlišných lokalitách: v Praze, ve velkém městě Ústeckého kraje a v malém městě na periférii Zlínského kraje.⁴ Vzhledem ke své do jisté míry inovativnosti má výzkum povahu spíše pilotního šetření, což se projevuje jak omezenou velikostí vzorku (293 studentů), tak i tím, že se (naštěstí spíše vzácně) některé otázky (či nabízené odpovědi) neprojevily jako zcela potřebné či vhodně formulované.⁵ Zajímavost získaných dat i snaha vyjádřit se co nejaktuálněji k problematice rozdělení české společnosti nás ale přesvědčily, že je i přes zmíněná omezení smysluplné tyto výsledky publikovat, byť budou jen indikativní povahy a nebude možné je zobecnit nad rámec zkoumaného vzorku.

Formování postojů českých středoškolských studentů k migraci

Postoje většinové populace k migrantům ovlivňují faktory na (1) individuální a (2) kontextuální úrovni [Ceobanu, Escandell 2010], přičemž význam těchto faktorů dále moderují (3) znalosti respondentů o imigrantech [Novotný, Polonský 2011]. Z této logiky vychází i výzkum prezentovaný v této studii (Obrázek 1). Vliv individuálních charakteristik je zde očekáván spíše nepřímý, moderovaný vlivem školního a regionálního prostředí, kde jsou názory jedince utvářeny, a dále pak informacemi, které studenti o dané problematice mají. Ty přitom mohou získávat (a) přímo osobním kontaktem s cizinci⁶ a (b) nepřímo skrze média přinášející o migraci určité zprávy. Možnosti, jak se k informacím dostat i jak na ně reagovat, pak závisejí na individuálních charakteristikách studentů i na kontextu. Očeká-

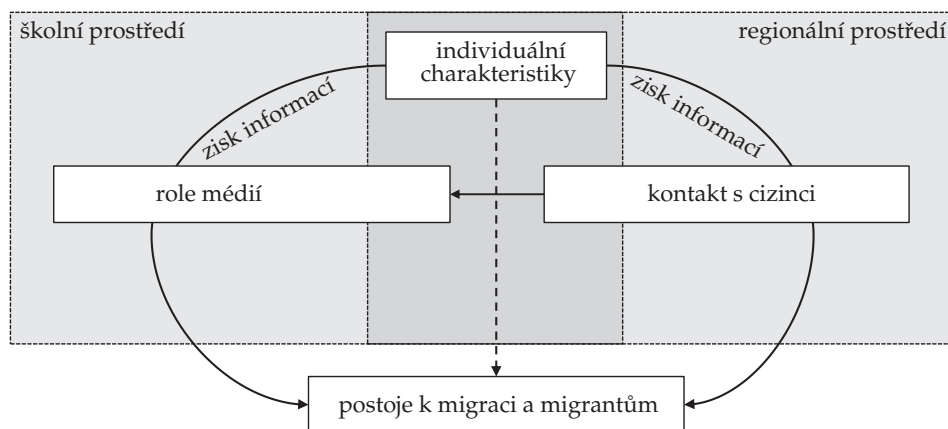
³ Příloha je dostupná online na webových stránkách Sociologického časopisu (<https://doi.org/10.13060/csr.2020.003>).

⁴ S ohledem na značně omezený počet středních škol ve druhé a zejména ve třetí lokalitě nebyla z důvodu zachování anonymity výzkumu jmenována konkrétní města, v nichž byl výzkum proveden.

⁵ Použity nebyly otázky 1, 2 a 18; odpovědi na poslední tři možnosti u otázky 3 byly sloučeny.

⁶ Nemusí se přitom jednat nutně o imigranty, ale též o osoby, jež mohou studenti znát ze své případné zahraniční návštěvy.

Obrázek 1. Schematické vyjádření faktorů ovlivňujících postoje studentů k migraci

váme přitom, že školní kontext (skrže občanskou výchovu a kritickou diskusi) bude spíše ovlivňovat, jak studenti vnímají média, zatímco regionální kontext (zejména počet migrantů v místě bydliště/školy) může predikovat pravděpodobnost, že se student dostane do kontaktu s cizincem [Schlueter, Scheepers 2010].⁷ Vliv obou prostředí se navíc navzájem překrývá, když charakteristiky lokality (a v ní žijících obyvatel) mohou zásadně ovlivňovat i charakteristiky školy (mj. podíl studentů zahraničního původu) a naopak. Obdobně na sobě nejsou nezávislé oba kanály přenosu informací – utváření postojů informacemi z médií lze očekávat více u těch studentů, kteří s cizinci nepřicházejí do kontaktu.

V neposlední řadě je nutno zdůraznit, že prostředí nejenže ovlivňuje zisk informací studentů, ale především úzce (a obousměrně) souvisí s jejich individuálními charakteristikami. Četné výzkumy prokázaly silný vztah mezi charakteristikami jedince, zejména pak socioekonomickým statusem (dále SES) jeho rodiny, a typem i kvalitou školy, jíž dotýčný navštěvuje [např. Gniewosz, Noack 2008; Straková, Simonová 2015]. Průměrné charakteristiky jedinců se pak obecně liší v prostoru – je přinejmenším zřejmé, že ve strukturálně postižených oblastech budou v průměru studenti (respektive jejich rodiče) dosahovat nižšího SES než ti v prosperujících regionech. Nyní se nejprve podrobněji podíváme na potenciální faktory formující postoje k migraci, v závěru této části pak bude diskutováno, jak se mohou tyto postoje lišit v závislosti na jejich konceptualizaci.

⁷ Do menší míry může nicméně i školní prostředí ovlivňovat potenciál pro kontakt s cizincem (viz např. mezinárodní spolupráce škol, zahraniční výlety) či naopak místo bydliště vnímání médií (např. skrže regionální média). Z toho důvodu jsme v analytické části vždy zařazovali proměnné spojené s oběma typy prostředí.

Individuální charakteristiky

Z charakteristik na úrovni jedince ovlivňujících postoj k migraci panuje asi největší shoda na významu SES, který je nejčastěji měřen jako agregátní ukazatel příjmu, vzdělanosti a kvality zaměstnání [Kreidl, Hošková 2008]. Za nejdůležitější se přitom považuje úroveň dosaženého vzdělání, jehož efekt je prokázán napříč Evropou, nicméně s rozdílnou silou v závislosti na kontextu daného státu [Hello, Cheepers, Gijsberts 2002; Coenders, Scheepers 2003; Bořil 2018]. Například Weil [1985] i Coenders a Scheepers [2003] ukázali, že vyšší vzdělání vede k liberálnějším a tolerantnějším postojům pouze ve společnostech, které jsou dlouhodobě liberálnědemokratické, ne však u čerstvě posttotalitních společností, což je případ i České republiky. Nižší vliv na postoje k migraci ve východní Evropě než v západní však mají vedle vzdělání i příjem a druh zaměstnání [Kunovich 2004].

Daleko nejednoznačnější jsou závěry diskusí o vlivu demografických faktorů [Ceobanu, Escandell 2010]. Zatímco vliv pohlaví se ve většině studií jeví slabý až neprůkazný [Chandler, Tsai 2001; Novotný, Polonský 2011], věk může být v případě výzkumu populace studentů relevantnější, neb jde o jedince ve věku formování postojů. Jak však diskutují Straková a Simonová [2013], nepanuje jasná shoda, kdy přesně jsou v průměru postoje mladé generace utvořeny.

Poměrně komplexní je pak vztah mezi náboženstvím a předsudky vůči jiným skupinám, když může různými způsoby postoje vylepšovat i zhoršovat [Hunsberger, Jackson 2005]. Směrodatný mimo jiné není jen samotný fakt, zda je člověk věřící, ale i charakter a síla jeho víry. Dle Allporta a Rosse [1967] je sledovaný vztah nelineární, když nevěřící mají předsudků relativně málo, kdežto věřící, kteří chodí do kostela jen minimálně, naopak nejvíce. Jedná se především o lidi, jejichž víra je pouze formální a kteří nepřevzali církevní hodnoty. S rostoucím počtem návštěv kostela pak míra předsudků klesá [ibid.].

Kontextuální charakteristiky

Školní kontext

Škola přirozeně hraje v utváření postojů studentů zcela zásadní roli, a jelikož se od sebe jednotlivé školy liší, lze samozřejmě předpokládat u různých škol i různé dopady na postoje studentů [Straková, Simonová 2013]. V první řadě hraje zásadní roli typ škol, a to zejména v prostředí mimořádně diferencovaného českého školství [Bariekzahyová, Rendlová, Hnilica 2010; Straková, Simonová 2015]. Vstřícnější postoje gymnazistů [Gniewosz, Noack 2008] lze vysvětlit dvojím způsobem. Zaprvé jde o samotný charakter škol, který by měl přitahovat nadanější studenty více schopné kritičtějšího myšlení. Jelikož gymnázium zároveň poskytuje širší obecné znalosti než střední odborné školy (SOŠ), měli by studenti získat i lepší znalosti o migraci, přičemž vyšší míra dosažených znalostí pak zlepšuje celkové vnímání migrace [Novotný, Polonský 2011]. Zadruhé zde hraje roli kumulativní efekt, kdy mají z různých důvodů vyšší šance dostat se na gymnázia studenti

z rodin s vyšším statusem [Straková, Simonová 2015]. Proto bylo v každém ze studovaných měst do výzkumu zapojeno vždy jedno gymnázium a jedna SOŠ. Vliv na postoje studentů k migraci dále mohou ovlivňovat různé charakteristiky jednotlivých škol, jako je zejména celkové třídní klima [Gniewosz, Noack 2008] či to, zda jsou studenti na škole s danou problematikou seznamováni [Tormey, Gleeson 2012]. Tyto faktory se opět mohou lišit mezi jednotlivými typy škol [Hána, Hasman, Kostecká 2017], ale i mezi školami stejného typu.

Regionální kontext

Na rozdíl od výše uvedených faktorů je vliv regionálního prostředí v literatuře spíše opomíjen a prostorová diferenciací v postojích vůči migraci uvnitř jedné země bývá přinejlepším zjednodušena na dichotomii město versus venkov. Přesto existují výzkumy dokládající, že se míra tolerance mezi regiony odlišuje, a to i bez ohledu na velikost sídel [Abrahamson, Carter 1986; Carter et al. 2005]. Vliv prostorového kontextu může být dvojitý. První je spíše psychologický, když jde o určité klima místního prostředí, které má vliv na uvažování a postoje místních obyvatel [Wirth 1938; Carter et al. 2005]. Nejčastěji, avšak nikoli výlučně je toto klima spojeno se zmíněnou dichotomií město–venkov, zejména pak s liberálnějším a kosmopolitnějším pohledem městských obyvatel na svět [Wilson 1985]. Druhý důvod pak je spojen s různými měřitelnými charakteristikami prostředí, které mají vliv na individuální charakteristiky respondentů – například úroveň ekonomického rozvoje regionu může korelovat se situací lidí v něm žijících, ale především v regionech s více imigranty roste pravděpodobnost kontaktu s nimi [Schlueter, Scheepers 2010]. Prostorové rozmístění imigrantů je přitom vždy výrazně koncentrováno, a to zejména do hlavních měst, což je případ i Prahy [Drbohlav 2011; Hasman, Novotný 2017]. S výjimkou velkých měst pak je z hlediska podílu imigrantů na celkové populaci v České republice patrný takzvaný západovýchodní gradient, tedy postupně se snižující podíl směrem k východu [Janáská, Čermák, Wright 2014; Hasman, Novotný 2017].

Rovina informací

Role médií

Prvním ze dvou předpokládaných zdrojů informací studentů o problematice migrace jsou média. Ta mají nejen v českém prostředí tendenci informovat o cizincích z velké části záporně [Klvačová, Bitrich 2003; ter Wal, d'Haenens, Koeman 2005; Saková 2009], což pak má negativní dopad zejména u studentů postrádajících přímý osobní kontakt s cizinci, pro něž tak jsou zprávy z médií hlavním zdrojem informací o nich. Naopak studenti, kteří mají možnost při hodnocení cizinců čerpat z osobních zkušeností, mohou tyto své zkušenosti s mediálními zprávami porovnávat a být tak k nim kritičtější. V důsledku toho pak vyjadřují lepší postoje než ti, kteří získávají informace o cizincích z médií [Člověk v tísni 2015].

Kontakt s cizinci

Vliv osobních kontaktů s cizinci na vnímání imigrantů popisuje již poměrně letitá a hojně citovaná kontaktní hypotéza [Allport 1954; Pettigrew, Tropp 2006; Graf, Kováčová 2016]. Podle ní může kontakt jedinců s příslušníky druhé skupiny snižovat jejich předsudky vůči nim a zlepšovat tak jejich vnímání. Celý proces však není automatický a fungování řečeného pozitivního vztahu je podmíněno splněním několika podmínek, mimo jiné kvalitou onoho vzájemného vztahu. Například Novotný a Polonský [2011] ukázali, že výrazně lepší postoje k muslimům zauímají respondenti, kteří s nimi mají přátelský vztah, zatímco studenti, kteří muslimy sice osobně znali, ale přátelství s nimi nenavázali, neměli o nic lepší postoje než ti bez osobního kontaktu. Oproti tomu Pettigrew a Tropp [2006] prokázali robustnost vztahu mezi kontaktem s cizinci a jejich vnímáním, tedy kontakt s cizinci podle nich zlepšuje jejich vnímání cizinců vždy, byť, dochází-li k němu za optimálních okolností, je efekt kontaktu silnější.

Zatímco kontaktní teorie vysvětluje především vliv na postoje přímo k imigrantům, spíše se vztahem s vnímáním migrace jako celku pracuje teorie skupinové hrozby [Blumer 1958; Quillian 1995; Schlueter, Scheepers 2010]. Ta vychází z předpokladu, že imigranti pro domácí populaci představují reálnou či domnělou konkurenci (např. na pracovním trhu), což pak může vést k negativnějšímu vnímání procesu migrace, a to zejména ve spojení s nižší ekonomickou úrovní populace [Semyonov, Raijman, Gorodzeisky 2008]. Jelikož však patrně hraje větší roli domnělá velikost skupiny (a tím i hrozby) než reálná [Pottie-Sherman, Wilkes 2017] a jelikož tuto domnělou velikost značně ovlivňuje stávající mediální diskurz [Schlueter, Davidov 2013], v českém prostředí značně „protiuprchlícký“ [Stehlíková 2018], lze dále očekávat větší obavy (a horší vnímání) skupin spojených se stávající uprchlíckou vlnou. Efekt negativních mediálních zpráv a tím i vnímaná velikost imigrační skupiny je přitom větší v regionech s nižším zastoupením imigrantů [Schlueter, Davidov 2013]. Z toho paradoxně plyne, že lze největší efekt skupinové hrozby očekávat tam, kde je migrantů nejméně.⁸

Postoje k migraci

Výše uvedená zjištění je však nutno relativizovat ve světle skutečnosti, že výsledné postoje k migraci výrazně ovlivňuje způsob jejich měření. Jak je zřejmé mimo jiné z odlišných premis (individuální) kontaktní hypotézy a konceptu skupinové hrozby, v první řadě lze očekávat jiné postoje k procesu migrace jako takovému a jiné k samotným migrantům [Čermáková, Leontiyeva 2017]. U postojů k migrantům je pak zřejmě lepší hodnocení uprchlíků z důvodů pocitů určité solida-

⁸ Tím se vlastně očekávání konceptu pomyslné skupinové hrozby a kontaktní hypotézy sbližují. Zatímco však kontaktní hypotéza pracuje s osobním kontaktem s cizinci, u teorie skupinové hrozby je relevantní podíl imigrantů na populaci regionu.

rity [Bořil 2018 či Leruth, Taylor-Gooby 2018]. Významné rozdíly mohou dále být i v postojích k jednotlivým úžeji definovaným skupinám, což dokazují výsledky měření sociální distance v různých zemích. Ta bývá nejnižší u skupin kulturně blízkých domácímu obyvatelstvu (viz například nejlepší hodnocení západoevropských skupin v USA a Nizozemsku [Kleg, Yamamoto 1998; resp. Hagendoorn, Hraba 1987]) a nejvyšší naopak u těch kulturně vzdálených či spojených s domnělými či reálnými problémy. Sem jsou řazeni v poslední době nejčastěji muslimové, nicméně zhoršené postoje vůči nim jsou v západních společnostech pozorovatelné již dlouhodobě [Hagendoorn, Hraba 1987; Kleg, Yamamoto 1998; Strabac, Listhaug 2008]. Tormey a Gleeson [2012] pak na příkladu irských studentů poukazují na protichůdné hodnocení muslimů, k nimž má ze všech přistěhovaleckých skupin největší podíl studentů největší i nejmenší míru sociální distance. Ke snížení sociální distance vůči skupinám může vést jejich vyšší zastoupení v hostitelské zemi, a tedy intenzivnější kontakt s nimi [Čermáková, Leontiyeva 2017], což se v českém případě může týkat zejména kulturně velmi vzdálených Vietnamců. To naznačují i ojedinělé výzkumy v českém prostředí, zjišťující nižší sociální distanci [Matysová 2012] a méně předsudků [Kudrnáč 2017] k Vietnamcům než ke kulturně bližším Ukrajincům (respektive Východoevropanům). Chaloupková a Šalamounová [2006] poukazují na větší otevřenost Evropanů vůči přistěhovalcům stejného etnika a z evropských zemí; tyto rozdíly jsou však různé v závislosti na kontextu dané cílové země, což se nejvíce projevuje tím, že zatímco obyvatelé tradičních imigračních zemí vykazují větší otevřenost vůči cizincům z chudších zemí, ve sledovaných státech východní Evropy (včetně České republiky) se větší přízní naopak těší imigranti ze zemí bohatších. Z toho plyne i obecnější závěr, že pořadí zemí z hlediska otevřenosti imigrantům je výrazně odlišné dle toho, o jaké imigranty se jedná (a zcela jiné pořadí zemí pak autorky uvádějí z hlediska toho, jak obyvatelé hodnotí celkové dopady imigrace či jak se staví k integraci přistěhovalců). Hodnocení postojů k imigrantům tedy závisí zásadně na konfiguraci kontextu sledovaného území a konceptualizace migrace, obou charakteristik, na něž je v této studii kladen zásadní důraz.

Již méně je zkoumáno, jak se vedle odlišné úrovně postojů v závislosti na zvolené konceptualizaci mohou lišit i determinanty jednotlivých postojů respondentů. Zde jde zejména o rozdílnou roli kontextu, která může být vyšší u postojů k imigrantům než k imigraci [Čermáková, Leontiyeva 2017] a k uprchlíkům než k migrantům obecně [Bořil 2018]. Zatímco socioekonomické charakteristiky více ovlivňují postoje k migraci (viz teorie skupinové hrozby), u samotných migrantů se vzhledem ke kontaktní hypotéze ukazuje být silnějším prediktorem individuální kontakt s nimi [Čermáková, Leontiyeva 2017]. Postoje k muslimům mohou být formovány obdobně jako postoje ke všem imigračním skupinám, nicméně vliv některých faktorů (pohlaví či socioekonomické ukazatele) zde může hrát sníženou roli [Strabac, Listhaug 2008]. I při hodnocení jediné skupiny se však význam jednotlivých prediktorů může výrazně lišit v závislosti na tom, jak jsou vztahy k ní konceptualizovány [viz např. Novotný, Polonský 2011].

Data a metodika

Analytická část vychází z dotazníků, jež byly distribuovány na šestici středních škol jedním z autorů článku v průběhu března 2018. Ve třech sledovaných městech bylo s cílem pokrýt vliv různých školních charakteristik vybráno po jednom gymnáziu a jedné SOŠ.⁹ Dotazování pak vždy proběhlo v jedné první a jedné čtvrté třídě, což umožnilo postihnout různé fáze formování postojů studentů. Výběr lokalit pro dotazníkové šetření proběhl tak, aby se lišily svým socioekonomickým a kulturním (Tabulka P1 v příloze) i imigračním (Tabulka P2 v příloze) profilem. Zvolena tak byla (1) Praha jakožto velkoměsto v prosperující jádrové oblasti s relativně vysokým podílem imigrantů, dále (2) větší město v jádru Ústeckého kraje, které se nachází ve strukturálně postižené oblasti, ale jsou zde některé imigrační skupiny (Vietnamci, Němci) rovněž poměrně vysoce zastoupeny, a konečně (3) menší město ve Zlínském kraji ležící na periferii ve slovenském pohraničí, čemuž odpovídá podprůměrná ekonomická vyspělost i velmi nízký podíl imigrantů. Zároveň se jedná na rozdíl od předešlých dvou měst o populačně velmi stabilní oblast, což se odráží v jejím značně odlišném sociokulturním profilu projevujícím se větší vnitřní soudržností i uzavřeností vůči vnějšku, ale též vyšší mírou religiozity (Tabulka P1). Vzhledem k předpokladu, že školy budou navštěvovat i studenti dojíždějící z okolních, spíše venkovských sídel, nemusí samotná příslušnost ke škole dokonale vypovídat o tom, zda dotyčný student žije na venkově, či ve městě. V dotazníku bylo proto zjišťováno i jméno obce bydliště žáka; pro jednotlivé obce pak byla dohledána jejich populační velikost, která následně též vstupovala do všech analýz (vzhledem k výrazné zešíkmenému rozdělení ve zlogaritmované formě).

Školy pak byly v daných městech vybrány na základě osobních kontaktů, což vyplývá z citlivosti zkoumané problematiky a pilotní povahy výzkumu, v případě města na periferii Zlínského kraje se pak nacházela jen jedna škola každého typu. Je tak jasné, že takový výběr nemůže plně reprezentovat zkoumaný kraj. To platí nejvíce pro Zlínský kraj, kde bylo záměrně vybráno město na jeho periferii, aby mohla být maximalizována rozdílnost kontextu vůči dvěma zbývajícím městům. Lze očekávat, že v takovémto městě bude kontext jiný než například v samotném Zlíně, což je nutno mít na paměti i u interpretace výsledků. Z tohoto důvodu následně v článku používáme pojmy „Ústecko“ a „Zlínsko“. Jednotlivé třídy pak byly v rámci škol vybrány náhodně. Celkem bylo dotazováno 293 studentů, přičemž podíl chybějících odpovědí činí toliko 0,28 % a neobjevily se ani žádné zjevně nevěrohodné odpovědi. Skladba a znění otázek plně vycházejí z výše uvedeného přehledu faktorů, které mohou postoje k migraci ovlivňovat. Přesné znění jednotlivých otázek lze nalézt v Příloze 1; zde jsou doplněny základní informace k jejich konceptualizaci.

⁹ Měření dalších charakteristik škol (např. třídního klimatu) je však obtížné a vyžadovalo by delší sadu otázek, na niž bohužel v dotazníku scházel prostor. Z praktických důvodů byla délka dotazníku časově omezená, aby se jeho vyplnění včetně instruktaže vešlo do jedné vyučovací hodiny, přičemž vzhledem k velkému důrazu na pochopení více rozměrů vnímání migrace byla zásadní část dotazníku věnována přímo této problematice.

1. SES¹⁰ byl měřen jako faktorové skóre spočtené na základě hodnot všech tří klíčových složek, jež byly zjišťovány následovně:
 - a) ekonomická situace – vzhledem k citlivosti otázky a předpokládané neznalosti přesné výše příjmu domácnosti studenty bylo zvoleno subjektivní hodnocení, kdy studenti na škále 1–9 vyjádřili ekonomickou úroveň rodiny,
 - b) vzdělání rodičů – stupeň dosaženého vzdělání obou rodičů byl kvantifikován na škále 1 (základní) – 4 (vysokoškolské) a následně zprůměrován,
 - c) zaměstnání rodičů – zjišťováno bylo konkrétní povolání rodičů, jež poté bylo pomocí Mezinárodního indexu socioekonomického statusu povolání (International Socio-Economic Index) [Ganzeboom, De Graaf, Treiman 1992] převedeno do číselné podoby odpovídající jeho prestiži. Hodnoty za oba rodiče pak byly opět zprůměrovány.
2. Náboženské vyznání – zařazena byla nejen otázka na samotné náboženské vyznání respondentů, ale též na intenzitu víry (četnost návštěv na mších, význam víry v osobním životě). Vzhledem k nízkému počtu věřících v souboru však nemohla být intenzita víry součástí statistické analýzy a hodnocení musela být samostatně.
3. Postoje k médiím – vzhledem k převážně negativnímu způsobu, jakým média o cizincích zpravují, bylo ve výzkumu sledováno, jak kritický postoj k mediálními zprávám o imigraci studenti zaujímají. Odpovědi na obě otázky (č. 16 a 17, viz Příloha 1) s likertovskou škálou byly bodově ohodnoceny na stupnici 1–4 a zprůměrovány, čímž vznikla proměnná nazvaná jako *Kritický postoj k médiím*. Odpovědi u otázky 17 byly otočeny tak, aby vyšší hodnoty výsledného ukazatele značily kritičtější postoj k médiím.
4. Kontakt s cizinci – zde byli studenti nejprve otázeni, zda znají osobně zástupce jednotlivých sledovaných skupin a zda s nimi případně mají přátelský vztah (otázka č. 3). Zadruhé pak byli studenti požádáni, aby vyjmenovali země, které již navštívili. Z obou otázek byly vytvořeny souhrnné ukazatele, a to *Znalost cizinců* (za příslušníka každé skupiny, kterého znal student osobně, byl přidělen jeden bod, v případě přátelského vztahu body dva) a *Počet navštívených zemí* (počet všech zemí, které student v dotazníku uvedl).
5. Postoje k migraci – cílem zde bylo podchytit různé koncepce postojů k migraci tak, jak byly popsány v sekci „Postoje k migraci“. K tomu posloužily celkem čtyři okruhy otázek, přičemž některé otázky byly při zpracování otočeny, aby vyšší hodnoty vždy značily pozitivnější postoje. U prvních tří okruhů byly nabízeny odpovědi na pětistupňové likertové škále a u čtvrtého čtyři slovní odpovědi ordinálního měřítka:

¹⁰ Sledován je samozřejmě SES rodičů (respektive celé rodiny), který též ovlivňuje postoje studentů [Gniewosz, Noack 2008] – vzdělání (a s ním i celý SES) je totiž výrazně přenosné mezi generacemi [Simonová 2009].

I. Postoje vůči různým migračním skupinám (otázka č. 4). Zvoleny byly takové skupiny, aby se mezi sebou co nejvíce lišily z hlediska očekávané sociální distance, a to kvůli rozdílné kulturní odlišnosti, zastoupení v České republice, historické zkušenosti a reprezentaci určitého charakteru migrace (pracovní vs. uprchlická). Konkrétně jde o:

- a) Slováky coby kulturně i historicky nejbližší skupinu,
- b) Ukrajince coby kulturně blízkou skupinu reprezentující v očích veřejnosti pracovní migraci,
- c) Vietnámce coby kulturně vzdálenou skupinu, která je ale zároveň vzhledem ke svému početnému zastoupení domácím obyvatelstvu dobře známa,
- d) Němce coby skupinu z bohaté země (u níž nelze očekávat problémy s integrací), jejíž vnímání může být zatíženo historickými zkušenostmi,
- e) Američany coby další skupinu z bohaté země, ve srovnání s Němci ale početně méně zastoupenou a s odlišnou historickou zkušeností,
- f) Syřany coby skupinu nejvíce reprezentující nedávnou uprchlickou vlnu,
- g) Nigerijce coby skupinu kulturně vzdálenou a početně minimálně zastoupenou, u níž lze očekávat největší neznalost domácí populací. Ačkoli Evropa zažívala příliv Nigerijců v podobné době (polovina druhé dekády 21. století) jako u Syřanů, tato situace se týkala výhradně západní Evropy a střední Evropy se nijak netýkala [Hasman, Lupták 2016], leč v médiích byla poměrně hojně zmiňována.

II. Vnímání schopnosti výše uvedených skupin integrovat se do většinové společnosti (č. 15).

III. Otázky na přijímání ekonomických migrantů a uprchlíků (č. 5 a 6).

IV. Otázky týkající se postojů k potřebě integrace imigrantů (č. 11–14).

Data z dotazníků byla zpracována základními metodami vícerozměrné statistiky. Byť data nesplňují požadavek nezávislosti jednotlivých pozorování (odpovědi žáků z jedné třídy nemusejí být na sobě nezávislé), omezená velikost souboru neumožňuje volbu složitějších metod, které by tento problém mohly ošetřit – vzhledem k charakteru dat by byly vhodné především víceúrovňové modely. Bylo však možné alespoň spočítat vnitrotřídní korelační koeficient (dále ICC z anglického intraclass correlation coefficient), jenž ukazuje, jak velká část rozptylu hodnot je vysvětlena na jednotlivých kontextuálních úrovních [Soukup 2006].¹¹ Data zároveň nepocházejí z náhodného výběru. Tyto skutečnosti je tedy nutno

¹¹ Soukup [2006] uvádí, že na každou proměnnou na vyšší úrovni (zde tříd) je v ideálním případě zapotřebí alespoň deset pozorování. To v našem případě není splněno, neboť jsou třídy definovány hned třemi proměnnými (ročník, typ školy a město), přičemž celkově

brát v potaz při interpretaci závěrů analýz, jež lze považovat za platné pouze pro sledovaný soubor.

Pro naplnění obou cílů článku stanovených v úvodu je nutné otestovat platnost celkového procesu formování různě konceptualizovaných postojů studentů k migraci (Obrázek 1). Tomu odpovídá strategie budování jednotlivých modelů lineární (sekce „Faktory ovlivňující kontakt studentů s cizinci a kritický přístup k médiím“), respektive ordinální (sekce „Faktory ovlivňující postoje studentů k jednotlivým skupinám imigrantů“) regresní analýzy. Vzhledem ke klíčové roli informací, jež mají studenti o migraci, bude pro pochopení celého procesu formování postojů nutno zjistit, které proměnné ovlivňují, jakými kanály mohou studenti informace získávat. Závisle proměnné tedy budou odpovídat rovině informací, jež je zobrazena na prostředním řádku schématu, a jako vysvětlující proměnné budou použity charakteristiky jedinců a jejich školního i regionálního prostředí.¹² Ve druhé sadě modelů pak budou závisle proměnnými postoje k jednotlivým skupinám migrantů, vysvětlující proměnné zůstanou stejné jako v první sadě. Konečně ve třetí sadě modelů budou přidány i proměnné roviny informací, načež bude sledováno, jak se změnila vysvětlovací schopnost modelů i regresní koeficienty oproti druhé sadě, a tím bude ověřen i význam proměnných roviny informací (a souvisejících teoretických konceptů, zejm. kontaktní hypotézy); u otázek na kontakt s cizinci vždy bude hodnoceno, zda má respondent osobní kontakt přímo s příslušníky dané skupiny a zda navštívil přímo zemi původu této skupiny (zatímco u první sady modelů budou použity souhrnné proměnné představené výše).¹³ Zvláštní pozornost bude vzhledem k prvnímu cíli věnována významu regionu, kde respondenti studují, tedy zda je významným prediktorem postojů k migraci a zda jeho vliv po zahrnutí proměnných spojených se získáním informací poklesne, či dokonce zcela zmizí. Pokud se tak stane, značí to, že jsou

bylo sledováno celkem 12 tříd. Všechny tři proměnné však budou v modelu popsány pomocí binárních proměnných, jejichž kombinace je pro každou třídu unikátní, což umožní kontrolovat, z jaké třídy žáci pocházejí.

¹² Riziko multikolinearity bylo v tomto i ostatních modelech hodnoceno sledováním ukazatele VIF, který v žádném případě nepřesáhl hodnotu 2,5, již považuje Allison [1999] za znepokojující. Též pohled do korelační matice mezi jednotlivými proměnnými ukázal, že žádná dvojice proměnných mezi sebou nemá nikterak těsnou korelaci. Teoreticky nejvyšší riziko multikolinearity bylo očekáváno u počtu obyvatel místa bydliště studentů (zejm. kvůli vztahu s regionálními proměnnými), nicméně jelikož do všech škol dojížděli studenti i z okolních obcí (a tedy nemálo studentů pražských škol bydlí v menších sídlech než studenti ze zbylých dvou regionů), nenastal problém ani zde. Jiná situace nastala u ordinální regrese, kde nebyla u většiny testovaných skupin potvrzena souběžnost přímek; jelikož se situace vylepšila po vyřazení právě proměnné Velikost místa bydliště, byla tato z analýz v sekci „Faktory ovlivňující postoje studentů k jednotlivým skupinám imigrantů“ vyřazena.

¹³ Jelikož nikdo ze studentů nenavštívil Sýrii a Nigérii, byla v případě těchto zemí přiřazena hodnota 1 každému, kdo navštívil alespoň geografický makroregion, kde se daná země nachází (severní Afrika a Blízký východ, respektive Subsaharská Afrika).

případné regionální rozdíly v postojích k migraci dány rozdílným přístupem k informacím (především patrně rozdílnou možností kontaktu s cizinci). Zůstane-li naopak vliv „regionálních“ proměnných zachován, znamená to zásadní vliv regionálního kontextu nepodchytnutelný sledovanými proměnnými.

Výsledky

Diferenciace postojů k migraci dle regionů a typů škol

Než se dostaneme k samotným statistickým analýzám, představme si nejprve základní charakteristiky studentů v celém souboru (Tabulka 1). Ten není zcela vyvážený z hlediska pohlaví, neboť vybrané třídy SOŠ navštěvují téměř výhradně chlapci; naopak na gymnáziích je menší převaha děvčat. V souladu s charakteristikami celého regionu je nejvyšší podíl věřících na školách Zlínska a nejnižší na školách Ústecka. Všichni věřící v souboru se hlásí ke katolické církvi a intenzita víry se již mezi věřícími v závislosti na regionu příliš nelišila. Dále se potvrdila zjištění Bariekhahyové, Rendlové a Hnilici [2010] o silném vztahu mezi typem školy a SES rodičů, který byl výrazně vyšší u studentů gymnázií. Překvapivě vyšší průměrné skóre SES bylo naměřeno u ústeckých škol než pražských, což je patrně způsobeno vyšší výběrovou chybou, kvůli níž je nutno hodnotit výsledky u SES se zvýšenou opatrností. Podrobnější pohled na data ukazuje, že je to dáno zejména relativně vysokými hodnotami na ústecké SOŠ, zatímco mezi gymnázii mají nejvyšší SES rodiče studentů z Prahy. Poslední tři sloupce Tabulky 1 ukazují, že pražští studenti mají o trochu kritičtější pohled na média, velké rozdíly jsou pak mezi všemi třemi regiony v množství kontaktů s cizinci. Gymnazisté

Tabulka 1. Základní charakteristiky studentů dle regionů a typu škol

	Počet studentů	Podíl chlapců (%)	Podíl věřících (%)	SES	Počet navštěvných zemí	Znalost cizinců	Kritický pohled na média
Město							
Praha	103	64,1	15,5	0,085	6,92	6,37	3,10
Ústecko	87	66,7	9,2	0,255	6,27	5,10	2,94
Zlínsko	103	66,0	25,2	-0,303	5,99	3,76	2,92
Typ školy							
SOŠ	137	95,6	10,2	-0,380	4,83	5,07	2,87
Gymnázium	156	39,1	23,1	0,333	7,77	5,11	3,09

Poznámka: Definice a škály jednotlivých proměnných jsou uvedeny v části „Data a metodika“.

Tabulka 2. Průměrné postoje studentů k jednotlivým skupinám dle regionů a typu škol

	Slováci	Ukra- jinci	Viet- namci	Němci	Ameri- čané	Syřané	Nigerijci	Průměr
Město								
Praha	4,45	3,98	4,31	3,87	4,30	3,50	3,61	4,00
Ústecko	4,72	3,69	4,43	4,00	4,23	2,94	3,14	3,88
Zlínsko	4,60	3,43	3,71	3,78	4,19	2,72	2,86	3,61
Typ školy								
SOŠ	4,45	3,61	4,02	3,57	4,03	2,84	2,93	3,64
Gymnázium	4,71	3,78	4,23	4,15	4,43	3,26	3,45	4,00

Poznámka: Postoje k jednotlivým skupinám byly měřeny na stupnici 1–5, přičemž vyšší hodnota vždy značí kladnější postoje.

Tabulka 3. Průměrné postoje studentů k přijímání imigrantů a k jejich integraci dle regionů a typu škol

	Přijímání uprchlíků	Přijímání pracovních migrantů	Jazyková integrace	Kulturní integrace	Nábožen- ská integrace	Integrační programy
Město						
Praha	3,69	3,98	2,71	2,89	3,36	3,30
Ústecko	3,36	3,65	2,55	2,59	2,85	3,01
Zlínsko	3,01	3,46	2,47	2,62	2,84	2,93
Typ školy						
SOŠ	3,12	3,62	2,51	2,67	2,79	2,88
Gymnázium	3,55	3,77	2,63	2,74	3,24	3,27

Poznámka: Postoje k přijímání migrantů byly měřeny na stupnici 1–5 a k integraci 1–4, přičemž vyšší hodnota vždy značí kladnější postoje.

rovněž nahlížejí na média kritičtěji (ačkoliv rozdíl není až tak velký) a – což může souviset s vyšším SES jejich rodičů – navštívili v průměru podstatně více zemí. Naopak osobní znalostí cizinců se gymnazisté od studentů SOŠ prakticky neliší.

Z uvedeného je zřejmé, že by na základě očekávání spojených s rolí médií a kontaktní hypotézou měli mít lepší postoje k migraci studenti z Prahy a gymnázií. To v zásadě potvrzují Tabulky 2 a 3: nejvíce negativní postoje vykazují ve všech ukazatelích (s výjimkou postojů ke Slovákům) studenti SOŠ a ze Zlínska. Méně jednoznačná je situace při srovnávání pražských a ústeckých škol: ačkoliv

zpravidla zaznívalo jednoznačně pozitivnější hodnocení u pražských studentů, v případě některých skupin (Slováci, Vietnamci, Němci) byla situace opačná. Vietnamci i Němci jsou přitom v Ústeckém kraji početnější menšinou (Tabulka P2), tudíž i pravděpodobnost kontaktu s nimi je relativně vysoká. Naprosto extrémní rozdíly byly u postojů k Syřanům, kde se negativně (hodnoty 1 a 2) vyjádřilo 14,6 % pražských studentů, ale 36,8 % ústeckých studentů, a dokonce 45,6 % studentů ze Zlínska! Podobně velké byly rozdíly u Nigerijců (12,6 % Praha vs. 35,0 % Zlínsko) či u přijímání uprchlíků (proti bylo jen 11,7 % pražských, ale 39,8 % zlínských studentů) a některých dalších otázek. Obdobné regionální rozdíly přitom byly zřejmé i při zohlednění typu školy, tedy při hodnocení studentů zvlášť za gymnázia, respektive SOŠ.

Dle typu škol byly největší rozdíly u postojů k přijímání uprchlíků, k posledním dvěma integračním otázkám a ke všem skupinám krom Ukrajinců a Vietnamců, rozdíly se však zdaleka nepřiblížily rozdílům regionálním. Naopak mezi ročníky nebyly nalezeny téměř žádné rozdíly (proto ani není členění dle tříd uvedeno v tabulkách), což naznačuje, že se postoje studentů po dobu studia střední školy příliš nemění (k podobným závěrům došly Simonová a Straková [2013]). Výjimkami jsou jen tolerantnější postoje vůči Američanům a jazykové integraci u prvních ročníků.

Tabulky 2 a 3 také naznačují určité rozdíly v celkové úrovni hodnocení jednotlivých skupin a aspektů migrace. Zdaleka nejlépe jsou hodnoceni Slováci, které s odstupem následují Američané a Vietnamci. Možná překvapivě až za nimi se nacházejí Němci – to ukazuje, že samotná kulturní blízkost není jediným a rozhodujícím prediktorem postojů k dané skupině a že jiné aspekty, pravděpodobně častý kontakt s danou skupinou, mohou překonat i hluboké rozdíly mezi českou a vietnamskou kulturou. To je v souladu se zjištěními výzkumu Člověka v tísní [2015], podle něhož se postoje českých studentů k dlouhodoběji usazeným komunitám v čele s Vietnamci v dlouhodobém horizontu zlepšují. Naopak s odstupem nejhorší hodnocení mají jiné kulturně vzdálené skupiny, Syřané a Nigerijci, o nichž se čeští studenti zpravidla dozvídají jen z médií (a to převážně negativně). S tím souvisí i zjištění, že jsou studenti ze všech regionů i typů škol méně nakloněni přijímání uprchlíků než pracovních migrantů [srov. Bořil 2018; Leruth, Taylor-Gooby 2018].

Výše uvedená data doplňují též výpočty vnitrotřídních korelačních koeficientů (ICC) spočtené za jednotlivé konceptualizace postojů k migraci (Tabulka 4), přičemž naměřené hodnoty se vzájemně velmi liší. Vliv prostorového kontextu byl zanedbatelný u obou západních skupin a Slováků (jejichž hodnocení se všude blížilo maximálním hodnotám). V souladu s velkými rozdíly v Tabulce 2 i se zjištěními Bořila [2018] byly ICC podstatně vyšší u obou uprchlických skupin, nejvyšších hodnot však ukazatel dosahuje u Vietnamců.¹⁴ Dělicí linie ve vnímání

¹⁴ Dle Hoxe [2010] lze hodnoty ICC okolo 10 % považovat za významné a okolo 15 % za vysoké.

Tabulka 4. Vnitrotřídní korelační koeficienty (v %) za postoje studentů k jednotlivým skupinám a k přijímání a integraci migrantů na jednotlivých úrovních

Úroveň	Slováci	Ukrajinci	Vietnamci	Němci	Američané	Syřané	Nigerijci
Město	3,9	7,3	17,2	0,0	0,0	10,9	10,0
Škola	7,7	5,7	21,0	9,9	8,3	13,6	15,7
Třída	10,6	7,6	20,5	11,7	10,5	13,0	13,6

Úroveň	Přijímání migrantů	Přijímání uprchlíků	Schopnost integrace jednotlivých skupin	Potřeba integrace migrantů
Město	3,0	8,2	3,8	13,7
Škola	1,9	12,1	8,5	24,4
Třída	3,0	13,1	10,0	22,6

Poznámka: Jednotlivé řádky ukazují procentuální podíl rozptylu v odpovědích studentů vysvětleného na úrovni tří měst, respektive šesti škol a dvanácti tříd; použity byly vždy dvouúrovňové modely pro ordinální (respektive u charakteristik integrace kardinální) závisle proměnné. Charakteristiky integrace byly spočteny pomocí průměrných hodnot odpovědí na otázku 15 (schopnost integrace jednotlivých skupin) a otázky 11–14 (potřeba integrace migrantů).

migrace tedy nemusí ležet mezi Prahou a zbytkem země (zde se vychyluje Zlínsko), přičemž hlavní vysvětlení může tkvět v extrémních rozdílech z hlediska zastoupení Vietnamců ve sledovaných územích (Tabulka P2). Při přechodu na nižší jednotky (tj. jednotlivé školy a třídy) je logicky očekáván nárůst ICC. Ten je však u většiny skupin velmi malý, což značí, že rozdíly mezi školami a zejména třídami v rámci jednoho města hrají již podstatně menší roli. Výjimkou jsou jen Němci a Američané, kde se ukazuje jako rozhodující typ školy. Podobně ve druhé polovině tabulky pozorujeme, že u odpovědí na přímé otázky stran přijímání migrantů či uprchlíků hraje prostorový kontext výrazně větší roli ve druhém případě. Zajímavá zjištění přinášejí též výsledky za dvojici agregátních ukazatelů postojů k integraci, když u prvního ukazatele, měřícího vnímanou schopnost integrace jednotlivých skupin migrantů, jsou hodnoty ICC podstatně nižší než u ukazatele druhého, jenž je založen na otázkách postojů k potřebě integrace imigrantů obecně. Zároveň hodnoty ICC výrazně narůstají na úrovni školy, což značí i velké rozdíly v postojích k integraci dle typu škol (viz i Tabulka 3) – možným vysvětlením může být, že je integrace již trochu složitější koncept a schopnost jeho uchopení může být mezi studenty SOŠ a gymnázií velmi odlišná.

Faktory ovlivňující kontakt studentů s cizinci a kritický přístup k médiím

Cílem této sekce je zjistit, jak ovlivňují individuální i kontextuální charakteristiky studentů jejich postoje k médiím a možnosti jejich kontaktu s cizinci. Výsledky jsou prezentovány v Tabulce 5, přičemž k základním modelům 1, 2 a 4 byly přidány též modely 3 a 5, které ověřují vzájemnou závislost mezi jednotlivými informačními zdroji.

Výsledky prvního modelu nejsou příliš překvapující, více do zahraničí cestovali (a více možností kontaktů s cizinci v jejich domácím prostředí tedy měli) studenti z Prahy, gymnázií a s vyšším SES rodičů. Zejména druhé dva koeficienty jsou poměrně vysoké, zvláště zvážíme-li vzájemnou provázanost obou těchto charakteristik (viz Tabulka P1). SES tedy ovlivňuje možnost cestovat jak přímo (patrně skrze lepší ekonomickou situaci rodin), tak i vyšší pravděpodobností navštěvovat gymnázia. V případě znalostí cizinců (model 2) se jako rozhodující jeví město studia. To ukazuje, že studenti pražských škol mají oproti ostatním nejen vyšší teoretickou pravděpodobnost kontaktu skrze vyšší podíl imigrantů žijících v jejich okolí (Tabulka P2), ale že je tato pravděpodobnost skutečně naplňována. Více cizinců znají i studenti z rodin s vyšším SES, ale také věřící studenti, což naznačuje možnou roli církve coby jistého mostu k setkávání se s příslušníky jiných skupin. Zohledníme-li, kolik zemí studenti navštívili (model 3), klesá částečně

Tabulka 5. Faktory ovlivňující kontakt studentů s cizinci a kritický přístup k médiím – standardizované koeficienty

	Počet navštívených zemí	Znalost cizinců		Kritický postoj k médiím	
Číslo modelu	1	2	3	4	5
Ústecko	-0,167	-0,203	-0,185	-0,123	-0,085
Zlínsko	-0,112	-0,433	-0,414	-0,143	-0,122
Velikost místa bydliště	-0,044	0,030	0,037	-0,011	0,007
Gymnázium	0,340	-0,071	-0,126	0,169	0,139
Čtvrtý ročník	0,059	-0,035	-0,053	0,143	0,137
Chlapec	0,057	-0,022	-0,031	-0,062	-0,054
Věřící	0,023	0,132	0,128	-0,033	-0,033
SES	0,279	0,149	0,107	-0,134	-0,184
Znalost cizinců					0,021
Počet navštívených zemí			0,183		0,134
R ² (%)	25,4	20,5	23,5	7,1	8,9

Poznámka: Referenční kategorie představují Praha, SOŠ, první ročník, dívky a nevěřící.

vliv SES – vztah mezi SES a kontaktem s cizinci je tedy do značné míry zprostředkován právě přes vyšší cestování studentů s vyšším SES. Naopak koeficienty u regionů a náboženského vyznání se téměř nezměnily, což značí, že vliv obou proměnných není ovlivněn počtem navštívených zemí.

Ač o něco kritičtější na média nahlízejí studenti z Prahy a gymnázií (model 4), výše příslušných regresních koeficientů poklesne, zohledníme-li kontakt studentů s cizinci (model 5). To tedy naznačuje, že je to právě cestování, které může pomoci zabránit nekritickému přijímání negativních informací o migraci. Z ostatních proměnných pohled na média ovlivňuje věk studentů (starší studenti jsou o něco kritičtější) a SES, kde byl ale překvapivě naměřen negativní vztah. Celkově má však model velmi nízkou vysvětlovací schopnost (viz koeficient determinace na posledním řádku) – pohled na média tak daleko více ovlivňují jiné, zde nesledované faktory.

První sada modelů tedy ukázala, že možnost zisku informací o cizincích může záviset především na dvou faktorech: SES rodičů, který předurčuje cestovatelské aktivity studentů (a tím i možnost kontaktu s cizinci v jejich domovině), a městu, kde studenti chodí do škol (skrže velmi rozdílnou možnost osobního kontaktu s imigranty). Oproti tomu nehraje významnou roli, zda student bydlí přímo ve městě studia, či zda tam dojíždí z menšího sídla (viz nízké koeficienty u velikosti bydliště).

Faktory ovlivňující postoje studentů k jednotlivým skupinám imigrantů

Druhá sada modelů ukazuje, jaké faktory formují postoje studentů vůči jednotlivým skupinám migrantů. V souladu s postupem popsáným výše byly jako vysvětlující proměnné do regresního modelu zahrnuty nejprve pouze charakteristiky studentů a jejich prostředí (Tabulka 6a) a posléze i proměnné roviny informací (Tabulka 6b). Výsledky ordinální regresní analýzy ukazují, že se u jednotlivých skupin liší vedle celkové úrovně hodnocení (Tabulka 2) i síla vysvětlujících proměnných – postoje k různým skupinám jsou tedy formovány různými faktory, což zpochybňuje výzkumy hodnotící migranty jako celek bez odlišení jejich země původu. Například gymnazisté sice vykazují pozitivnější postoje ve všech případech, nejsilnější vliv je však u Nigerijců coby nejméně známé skupiny (lze spekulovat, že díky většímu důrazu na výuku zeměpisu jsou Nigerijci pro gymnazisty méně cizí než pro studenty SOŠ). Chlapci pak mají negativnější postoje ke Slovákům a Američanům, ale pozitivnější ke všem třem kulturně vzdálenějším skupinám. To jen částečně odpovídá nedávným zjištěním Kudrnáče [2017], dle něhož chlapci projevovali sice také pozitivnější postoje k Vietnamcům, ale naopak negativnější k černým Afričanům. Věcná významnost vlivu pohlaví však byla v jeho výzkumu relativně nízká.

Srovnáním Tabulek 6a a 6b byla prokázána zásadní role proměnných roviny informací, jejichž přidáním výrazně vzrostla vysvětlovací schopnost modelu mě-

Tabulka 6. Faktory ovlivňující postoje studentů k jednotlivým skupinám imigrantů – změna šance vyšší kategorie oproti nižší

a) bez proměnných roviny informací

	Slováci	Ukra- jinci	Viet- namci	Němci	Ameri- čané	Syřané	Nige- rijci
Číslo modelu	6a	7a	8a	9a	10a	11a	12a
Ústecko	1,775	0,577	1,164	1,117	0,834	0,350	0,376
Zlínsko	2,368	0,363	0,232	0,777	0,855	0,269	0,256
Gymnázium	1,782	1,092	1,592	2,606	1,820	2,214	2,907
Čtvrtý ročník	0,869	0,903	0,736	1,281	0,552	0,938	0,921
Chlapec	0,642	1,033	1,339	1,196	0,658	1,323	1,432
Věřící	0,912	1,647	1,647	2,915	1,946	1,594	1,941
SES	0,868	1,212	0,887	1,131	1,251	1,071	1,014
Nagelkerkovo R ²	0,076	0,083	0,157	0,136	0,139	0,136	0,159

b) včetně proměnných roviny informací

	Slováci	Ukra- jinci	Viet- namci	Němci	Ameri- čané	Syřané	Nige- rijci
Číslo modelu	6b	7b	8b	9b	10b	11b	12b
Ústecko	3,219	1,162	1,657	1,257	1,075	0,451	0,379
Zlínsko	1,573	1,014	0,764	1,207	0,982	0,329	0,296
Gymnázium	2,004	1,231	1,612	1,910	1,976	1,675	2,895
Čtvrtý ročník	0,836	0,873	0,672	1,133	0,553	0,798	0,825
Chlapec	0,826	1,082	1,478	1,198	0,666	1,283	1,502
Věřící	0,769	1,384	2,048	2,599	1,718	1,598	1,923
SES	0,797	1,160	0,905	1,129	1,106	1,190	1,050
Návštěva dané země	1,996	2,408	2,903	1,520	1,309	1,212	2,291
Znalost, přítel	3,001	7,584	8,576	5,028	4,473	3,673	11,145
Znalost, není přítel	0,610	1,584	1,210	1,045	1,906	1,829	2,469
Krit. postoj k médiím	1,306	1,554	1,584	1,669	0,908	2,323	1,752
Nagelkerkovo R ²	0,197	0,256	0,332	0,241	0,232	0,241	0,249

Poznámka: Referenční kategorie představují Praha, SOŠ, první ročník, dívky a nevěřící. V případě Syřanů a Nigerijců se proměnná Návštěva dané země vztahuje k celému makroregionu.

Tabulka 7. Vztah mezi silou náboženského vnímání a postoji k jednotlivým skupinám cizinců

Důležitost víry		Slováci	Ukra- jinci	Viet- namci	Němci	Ameri- čané	Syřané	Nige- rijci
Věřící	Ano	4,87	4,09	4,22	4,13	4,70	3,48	3,78
	Spíše ano	4,39	3,65	4,09	4,13	4,30	3,13	3,30
	Spíše ne	4,57	3,53	4,13	4,07	4,50	2,97	3,13
	Ne	4,67	3,44	3,94	3,61	4,00	2,78	3,06
Nevěřící		4,57	3,71	4,15	3,81	4,17	3,05	3,16

Poznámka: Uvedeny jsou průměrné postoje k dané skupině (1–5; 5 = nejpozitivnější) v závislosti na odpovědi na otázku: „Je pro vás osobně víra ve vašem životě důležitá?“

řená Nagelkerovým R^2 z poměrně nízké úrovně (0,076–0,159) v průměru na dvojnásobek (0,197–0,332). Důležité přitom bylo, že zařazení těchto proměnných někdy výrazně snížilo význam jiných faktorů (viz dále). Výsledky jsou navíc velmi zajímavé ve vztahu ke kontaktní hypotéze. Potvrdila se extrémně silná pozitivní role toho, zda má respondent přátelský vztah k nějaké osobě příslušné národnosti; vliv existence samotného kontaktu přitom zůstává – podobně jako ve výzkumu Novotného a Polonského [2011] – slabý. Tento závěr lze přitom považovat za velmi robustní, neboť se projevil u všech sledovaných skupin bez výjimky.¹⁵ Další faktory spojené s informacemi o cizincích hrály též velmi významnou úlohu: kritický postoj k médiím byl významný u všech skupin krom Američanů, přičemž nejvyšší byl koeficient u Syřanů a Nigerijců, skupin, kde jsou respondenti na informacích z médií nejvíce závislí. Vysoké koeficienty byly též u návštěvy dané země.

Dalším zajímavým zjištěním je, že velké regionální rozdíly v postojích k jednotlivým skupinám patrně v první sadě modelů po zohlednění dalších faktorů v Tabulce 6b s výjimkou Syřanů a Nigerijců prakticky zmizí. Někde se situace i otočí, pražští studenti tedy vykazují negativnější postoje. Není bez zajímavosti, že se jedná o postoje ke Slovákům v obou regionech a k Vietnamcům na Ústecku – tedy vždy ke skupinám, které jsou v daném regionu výrazně zastoupené. Na základě toho lze vyvodit, že regionální rozdíly v postojích k jednotlivým skupinám sice existují, ale vymizí, zohledníme-li znalost imigrantů respondenty z daného regionu. Zcela odlišná situace však nastává u postojů k Syřanům a Nigerijcům, jejichž vnímání studenty ze Zlínska a Ústecka zůstává i po zohlednění všech faktorů výrazně horší. To tedy poukazuje na velkou roli kontextu (a vylučnost Prahy) v případě skupin spojených s aktuální uprchlickou vlnou.

¹⁵ Kontrolní pohled do dat přitom potvrdil, že kontakt s různými skupinami mají různí studenti; vztah tedy není syčen pouze jedinci, kteří by uváděli přátelský kontakt se všemi skupinami a zároveň vždy dobré vnímání migrantů.

SES rodičů se projevil jako nevýznamný, což může být dáno jak problémy s jeho měřením (viz výše), tak i tím, že jeho vliv může být nepřímý a projevovat se skrze typ školy (gymnázia; Tabulka 1) a častější návštěvy zahraničních zemí (viz Tabulka 5). V neposlední řadě upozorníme na pozitivnější postoje věřících studentů (s výjimkou Slováků). Bližší pohled do dat (Tabulka 7) potvrdil předpoklad Allporta a Rosse [1967], že nejvíce negativní postoje budou vykazovat jedinci, kteří se sice prohlásí za věřící, zároveň ale připouštějí, že víra pro ně není důležitá, zatímco s rostoucí důležitostí víry se budou jejich postoje posouvat nad úroveň postojů nevěřících.¹⁶ Tyto závěry je však nutno brát se zvýšenou rezervou, neboť vztah mezi důležitostí víry a postoji studentů může být ovlivněn i dalšími proměnnými, což však nízký počet věřících znemožnil ověřit vícerozměrnou analýzou.

Diskuse a závěr

Výše provedené analýzy poukázaly na existenci výrazných prostorových rozdílů v postojích vůči migraci mezi studenty z různých českých regionů. Tyto rozdíly však nejsou absolutní, když zaprvé jejich existence závisí na zvolené konceptualizaci měření postojů (viz dále) a zadruhé je lze částečně vysvětlit faktory spojenými s charakteristikami sledovaných regionů, zejména pak podílem přítomných imigrantů. Projevila se tak platnost kontaktní hypotézy, říkájící, že osobní kontakt s vnější skupinou může zlepšovat její celkové vnímání [Allport 1954]. V souladu s Novotným a Polonským [2011] a v rozporu s Pettigrewem a Tropp [2006] však hrál silnou roli kontakt jen v případě, kdy respondent považoval cizince za své přátele. Nejpozitivnější vnímání je patrné v regionech s největším zastoupením cizinců (většinou Praha, ale u některých skupin i Ústecko), výsledky tak nepodporují očekávání teorie skupinové hrozby [Blumer 1958], alespoň má-li vycházet z reálné velikosti migračních skupin. Analýzy postojů k Syřanům, Nigerijcům či přijímání uprchlíků naopak hovoří ve prospěch předpokladu, že nejvíce bude hrozba vnímána tam, kde je migrantů nejméně [Schlueter, Davidov 2013]. Slabě se projevil vliv socioekonomických atributů regionu (výjimkou je nižší počet navštívených zemí u studentů z Ústecka, které je znevýhodněno nejvíce – viz Tabulka P1). Významnou roli pak hrálo náboženské vyznání studentů: vedlo k jednoznačně lepším postojům k migraci, nicméně pouze v případě, že studenti byli věřící opravdu silně. Naopak slabě věřící studenti v souladu s tvrzeními Allporta a Rosse [1967] vykazovali postoje kritičtější, což značí potřebu měřit náboženské vyznání podrobněji než jednoduchou binární proměnnou věřící–nevěřící, která neumožní odhalit zdaleka všechny vztahy. Zajímavé přitom je, že nejvíce věřících (i silně věřících) bylo na Zlínsku, kde byly postoje nejhorší – role náboženství tak nejenže nedokáže vliv kontextu vysvětlit, ale dokonce působí proti němu.

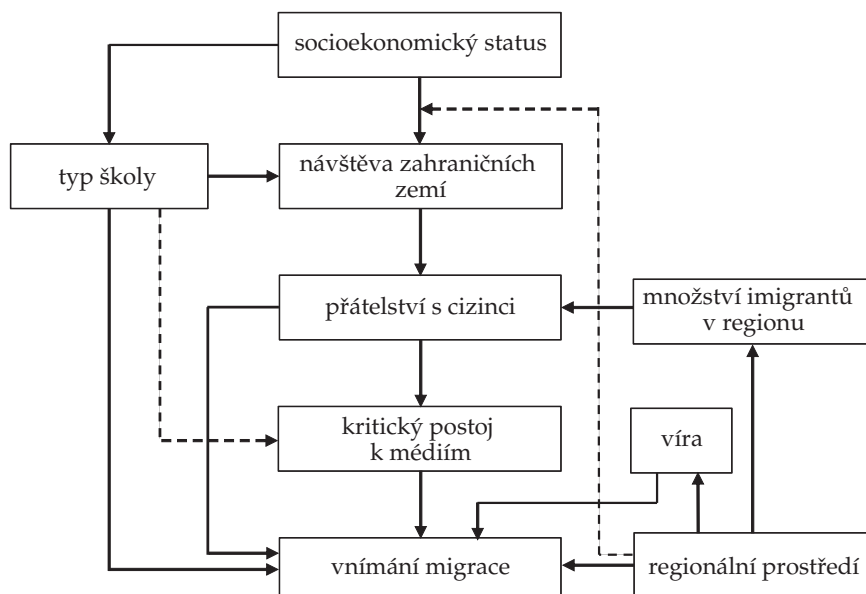
¹⁶ K obdobným výsledkům vedlo i hodnocení dle toho, jak často student navštěvuje kostel.

Série regresních modelů zároveň umožnila lépe poznat proces formování postojů k migraci. Schéma na Obrázku 2 vychází z Obrázku 1, jednotlivé vazby však ukazují vztahy, které se v analýze jevily jako podstatné (přerušované jsou pak uvedeny slabší vazby). Je nutno zdůraznit, že vzhledem k omezené velikosti vzorku i extenzivní povaze výzkumu nelze schéma považovat za potvrzení kauzálních vztahů, ale jen jako stanovení možných hypotéz pro další výzkum. Základní řetězec vztahů zobrazuje prostřední sloupec: studenti z rodin s vyšším socioekonomickým statusem v našem souboru častěji cestují do zahraničí, což jim umožňuje navazovat vztahy s cizinci.¹⁷ To pak vede ke kritičtějšímu postoji k mediálním zprávám o migraci a v konečné fázi též k lepšímu celkovému vnímání migrace. Tento řetězec je však zásadně ovlivněn kontextem, ať již jde o typ školy nebo o regionální prostředí (v němž největší roli hraje množství imigrantů v regionu). Jednoduchou implikací pak je, že bariéry ve vnímání imigrantů může pomoci odstranit podpora častějších výjezdů studentů do zahraničí, a to zejména v případě studentů středních odborných škol, kteří zahraniční země navštěvují méně než gymnazisté.

Výše uvedená zjištění je však nutno brát jako zjednodušující v tom smyslu, že se pokoušejí zobecnit závěry učiněné na výzkumu různě koncipovaných postojů k migraci. Zobrazeny jsou tak jen faktory jevící se jako podstatné u více aspektů postojů k migraci, kdežto ty projevující se jen vzácněji znázorněny nejsou. Jak však náš výzkum ukázal, úroveň i podmíněnosti postojů se mohou v závislosti na jejich konceptualizaci zásadně lišit. Horší postoje byly patrné u kulturně vzdálených skupin, tedy Syřanů a Nigerijců, ale již ne u Vietnamců, což ukazuje, že větší výskyt skupiny v cílové zemi může snížit míru sociální distance [Čermáková, Leontiyeva 2017]. Kladnější jsou postoje k pracovním migrantům než k uprchlíkům, což je v protikladu s nedávnými závěry Bořila [2018] či Lerutha a Taylora-Goobyho [2018], že větší míru tolerance a lepší postoje chová veřejnost k uprchlíkům. Bořil [2018] však nehodnotil postoje vůči pracovní migraci, nýbrž vůči migrantům ze zemí mimo Evropskou unii bez ohledu na důvod migrace. Výzkum Lerutha a Taylora-Goobyho [2018] pak proběhl ve Velké Británii, jejíž kontext je od českého značně odlišný. Naopak v souladu s Bořilem [2018] je zjištění, že u konceptualizací spojených s uprchlictvím hraje výrazně zvýšenou roli prostorový kontext (viz např. negativní postoje k Syřanům u 14,6 % pražských studentů, ale u 45,6 % zlínských), zatímco u jiných otázek či skupin je jeho význam slabší. Největší regionální rozdíly však vyšly v postojích k Vietnamcům (Tabulka 4), což dokládá, že prostorové rozdíly v postojích k migraci jsou komplexnější povahy a nelze je zjednodušit do dichotomie Praha versus zbytek republiky (nejlepší postoje na Ústecku a s odstupem nejhorší na Zlínsku). Zatímco u Vietnamců jsou ale regionální rozdíly vysvětlitelné odlišným zastoupením

¹⁷ Naopak přímý vliv SES (a tím i vzdělání rodičů) na postoje studentů se neukázal jako průkazný, což podporuje předpoklady Weila [1985] či Coenderse a Scheeperse [2003], že efekt vzdělání není univerzální, ale silně závisí na kontextu dané země.

Obrázek 2. Schematické vyjádření vztahů zjištěných pomocí regresních analýz

dané skupiny v regionech, u Syřanů a Nigerjců nikoli (srov. Tabulky 6a a 6b). Zároveň u těchto skupin hrají největší roli osobní znalosti i kritický přístup k médiím – i to je vzhledem k tomu, jak média o uprchlících informují negativně [Stehlíková 2018], důležité zjištění.

Na závěr musíme znovu zdůraznit limity této práce. Ty pramení především z omezené velikosti a nereprezentativnosti vzorku (dané účelovým výběrem sledovaných škol), což znemožnilo použít sofistikovanější statistické metody řešící problém provázanosti dat v rámci tříd. Vzhledem k nenaplnění požadavků statistické indukce je tudíž nezbytné brát výsledky jen jako indikativní a platné toliko pro sledovaný soubor. Dále byl výzkum omezen délkou dotazníku a nebylo možno měřit veškeré aspekty, jež mohou postoje k migraci podmiňovat. Smyslem výzkumu proto nebylo pochopit konkrétní mechanismy, jak mohou být postoje k migraci formovány, ale spíše jen naznačit cestu, jak k takovému poznání dojít – ať již jde o apel na nutnost věnovat podstatně větší pozornost konceptualizaci postojů k migraci [viz i Ceobanu, Escandell 2010] nebo naznačení možného procesu na Obrázku 2. Studie tak nakonec spíše než odpovědi klade další otázky, jejichž zodpovězení je vzhledem k relevantnosti tématu žádoucí. Které konkrétní mechanismy stojí za existencí prostorových rozdílů? Čím je způsobeno, že se úroveň i podmíněnosti různě koncipovaných postojů k migraci navzájem liší? Odpovědi může přinést jen další výzkum, který bude v první fázi obsahovat podstatně

větší soubor dat, umožňující zobecnit výsledky za pomoci víceúrovňové analýzy, kde budou pokryty rozličné geografické oblasti (úroveň 1), charakteristiky v nich ležících reprezentativně vybraných škol (úroveň 2) i co nejširší výčet podmiňujících faktorů a komplexně pojaté rozličné aspekty vnímání migrace jednotlivými studenty (úroveň 3). Na takovýto extenzivní výzkum by měla navazovat intenzivněji pojatá hloubková šetření, jež jsou pro pochopení konkrétních kauzálních mechanismů nezbytná.

Jiří HASMAN je odborným asistentem na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy a členem výzkumného týmu Geomigrace. Ve svém výzkumu se věnuje geografickým souvislostem mezinárodní migrace.

PAVLÍNA DIVÍNOVÁ je absolventkou oboru sociální geografie a regionální rozvoj na též pracovišti a její diplomová práce byla podkladem pro tento výzkum.

Literatura

- Abrahamson, M., V. J. Carter. 1986. „Tolerance, Urbanism and Region.“ *American Sociological Review* 51 (2): 287–294, <https://doi.org/10.2307/2095522>.
- Allison, P. D. 1999. *Logistic Regression Using the SAS System: Theory and Application*. Cary: SAS Institute.
- Allport, G. W. 1954. *O povaze předsudků*. Praha: Prostor.
- Allport, G. W., J. M. Ross. 1967. „Personal Religious Orientation and Prejudice.“ *Journal of Personality and Social Psychology* 5 (4): 432–443, <http://dx.doi.org/10.1037/h0021212>.
- Bariekzahyová, T., M. Rendlová, K. Hnilica. 2010. „Vlivy sociálního statusu a materialistické hodnotové orientace na spokojenost se životem student středních škol.“ *Pedagogika* 60: 62–76.
- Blumer, H. 1958. „Race Prejudice as a Sense of Group Position.“ *The Pacific Sociological Review* 1 (1): 3–7, <http://dx.doi.org/10.2307/1388607>.
- Bořil, V. 2018. „Politická makrogeografie současného veřejného mínění o imigraci a uprchlické krizi v Evropské unii: víceúrovňové analýzy.“ Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova.
- Carter, J. S., L. C. Steelman, L. M. Mulkey, C. Borch. 2005. „When the Rubber Meets the Road: Effects of Urban and Regional Residence on Principle and Implementation Measures of Racial Tolerance.“ *Social Science Research* 60 (2): 408–425, <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2004.04.004>.
- Ceobanu, A. M., X. Escandell. 2010. „Comparative Analyses of Public Attitudes Toward Immigrants and Immigration Using Multinational Survey Data: A Review of Theories and Research.“ *Annual Review of Sociology* 36: 309–328, <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.012809.102651>.
- Coenders, M., P. Scheepers. 2003. „The Effect of Education on Nationalism and Ethnic Exclusionism: An International Comparison.“ *Political Psychology* 24 (2): 313–343, <https://doi.org/10.1111/0162-895X.00330>.

- Čermáková, D., Y. Leontiyeva. 2017. „I Do Not Mind Immigrants; It Is Immigration that Bothers Me.' The Inconsistency of Immigration Attitudes in Europe.“ *Geografie* 122 (4): 500–525.
- Člověk v tísní. 2015. *Rovnost a menšiny očima středoškoláků* [online]. Praha: Člověk v tísní [cit. 19. 7. 2018]. Dostupné z: https://www.jsns.cz/nove/projekty/pruzkumy-setreni/vyzkum_rovne_prilezitosti_2015.pdf.
- Drbohlav, D. 2011. „Imigrace a integrace cizinců v Česku: Několik zastavení na cestě země v její migrační proměně z Davida na téměř Goliáše.“ *Geografie* 116 (4): 401–421.
- Ganzeboom, H. B. G., P. M. De Graaf, D. J. Treiman 1992. „A Standard International Socio-economic Index of Occupational Status.“ *Social Science Research* 21 (1): 1–56, [https://doi.org/10.1016/0049-089X\(92\)90017-B](https://doi.org/10.1016/0049-089X(92)90017-B).
- Gniewosz, B., P. Noack. 2008. „Classroom Climate Indicators and Attitudes Towards Foreigners.“ *Journal of Adolescence* 31 (5): 609–624, <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2007.10.006>.
- Graf, Š., S. Kováčová. 2016. „Jak snižovat předsudky? Teorie meziskupinového kontaktu.“ *Československá psychologie* 60 (2): 185–196.
- Hagendoorn, L., J. Hraba. 1987. „Social Distance towards Holland's Minorities: Discrimination against and among Ethnic Outgroups.“ *Ethnic and Racial Studies* 10: 120–133, <https://doi.org/10.1080/01419870.1987.9993571>.
- Hána, D., J. Hasman, Y. Kostecká. 2017. „The Educational Performance of Immigrant Children at Czech Schools.“ *Oxford Review of Education* 43 (1): 38–54, <https://doi.org/10.1080/03054985.2016.1235030>.
- Hasman, J., M. Lupták. 2016. „Faktory ovlivňující volbu cílové země uprchlíků.“ *Geografické rozhledy* 25 (3): 2–4.
- Hasman, J., J. Novotný. 2017. *Kdo, odkud, kam a s kým: prostorová příbuznost migračních skupin na globální, národní i lokální úrovni*. Praha: Nadace Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových.
- Hello, E., P. Cheepers, M. Gijssberts. 2002. „Education and Ethnic Prejudice in Europe: Explanations for Crossnational Variances in the Educational Effect on Ethnic Prejudice.“ *Scandinavian Journal of Educational Research* 46 (1): 5–24, <https://doi.org/10.1080/00313830120115589>.
- Hox, J. J. 2010. *Multilevel Analysis: Techniques and Applications*. 2nd ed. New York: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9780203852279>.
- Hunsberger, B., L. M. Jackson. 2005. „Religion, Meaning, and Prejudice.“ *Journal of Social Issues* 61 (4): 807–826, <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2005.00433.x>.
- Chaloupková, J., P. Šalamounová. 2006. „Postoje k imigrantům a dopadům migrace v evropských zemích.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (1): 57–80.
- Chandler, Ch. R., Y. Tsai. 2001. „Social Factors Influencing Immigration Attitudes: An Analysis of Data from the General Social Survey.“ *The Social Science Journal* 38 (2): 177–188, [https://doi.org/10.1016/S0362-3319\(01\)00106-9](https://doi.org/10.1016/S0362-3319(01)00106-9).
- Janská, E., Z. Čermák, R. Wright. 2014. „New Immigrant Destinations in a New Country of Immigration: Settlement Patterns of Non-natives in the Czech Republic.“ *Population Space and Place* 20 (8): 680–693, <https://doi.org/10.1002/psp.1824>.
- Kleg, M., K. Yamamoto. 1998. „As the World Turns: Ethno-racial Distances after 70 Years.“ *Social Science Journal* 35: 183–190, [https://doi.org/10.1016/S0362-3319\(98\)90038-6](https://doi.org/10.1016/S0362-3319(98)90038-6).
- Klvačová, P., T. Bitrich. 2003. *Jak se (ne)píše o cizincích*. Praha: Multikulturní centrum Praha.
- Kreidl, M., L. Hošková. 2008. „Strategie měření socioekonomického statusu a zdraví v sociologických publikacích.“ *Data a výzkum – SDA Info* 2 (2): 131–154.

- Kudrnáč, A. 2017. „Gender Differences among Czech Youth in Prejudice towards Minorities.“ *Journal of Youth Studies* 20 (5): 583–604, <https://doi.org/10.1080/13676261.2016.1254166>.
- Kunovich, R. M. 2004. „Social Structural Position and Prejudice: An Exploration of Cross-National Differences in Regression Slopes.“ *Social Science Research* 33 (1): 20–44, [https://doi.org/10.1016/S0049-089X\(03\)00037-1](https://doi.org/10.1016/S0049-089X(03)00037-1).
- Leruth, B., P. Taylor-Gooby. 2018. „Does Political Discourse Matter? Comparing Party Positions and Public Attitudes on Immigration in England.“ *Politics* 39 (2): 154–169, <https://doi.org/10.1177/0263395718755566>.
- Matysová, K. 2012. „Akultura imigrantů v České republice.“ *Acta Oeconomica Pragensia* 20 (5): 24–35, <https://doi.org/10.18267/j.aop.378>.
- Novotný, J., F. Polonský. 2011. „The Level Knowledge about Islam and Perception of Islam among Czech and Slovak University Students: Does Ignorance Determine Subjective Attitudes.“ *Sociológia* 43 (6): 674–696.
- Pettigrew, T. F., L. R. Tropp. 2006. „A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory.“ *Journal of Personality and Social Psychology* 90 (5): 751–783, <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.5.751>.
- Pottie-Sherman, Y., R. Wilkes. 2017. „Does Size Really Matter? On the Relationship between Immigrant Group Size and Anti-Immigrant Prejudice.“ *International Migration Review* 51 (1): 218–250, <https://doi.org/10.1111/imre.12191>.
- Quillian, L. 1995. „Prejudice as a Response to Perceived Group Threat: Population Composition and Anti-Immigrant and Racial Prejudice in Europe.“ *American Sociological Review* 60 (4): 586–611, <https://doi.org/10.2307/2096296>.
- Saková T. 2009. „Mediální obraz cizinců v ČR.“ Praha: Newton media.
- Semyonov, M., R. Raijman, A. Gorodzeisky. 2008. „Foreigners' Impact on European Societies. Public Views and Perceptions in a Cross-National Comparative Perspective.“ *International Journal of Comparative Sociology* 49 (1): 5–29, <https://doi.org/10.1177/0020715207088585>.
- Schlueter, E., E. Davidov. 2013. „Contextual Sources of Perceived Group Threat: Negative Immigration-Related News Reports, Immigrant Group Size and their Interaction, Spain 1996–2007.“ *European Sociological Review* 29 (2): 179–191, <https://doi.org/10.1093/esr/jcr054>.
- Schlueter, E., P. Scheepers. 2010. „The Relationship between Outgroup Size and Anti-outgroup Attitudes: A Theoretical Synthesis and Empirical Test of Group Threat- and Intergroup Contact Theory.“ *Social Science Research* 39 (2): 285–295, <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2009.07.006>.
- Simonová, N. 2009. „Proměny v mezigeneračním přenosu dosaženého vzdělání v České republice v historické perspektivě.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 45 (2): 291–313.
- Soukup, P. 2006. „Proč užívat hierarchické lineární modely?“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (5): 987–1012.
- Stehlíková, Š. 2018. „Mediální obraz ‚uprchlíka‘ v českém tisku.“ Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova.
- Strabac, Z., O. Lishaug. 2008. „Anti-Muslim Prejudice in Europe: A Multilevel Analysis of Survey Data from 30 Countries.“ *Social Science Research* 37: 268–286, <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2007.02.004>.
- Straková, J., J. Simonová. 2013. „Vliv navštěvované střední školy na občanské postoje středoškoláků v ČR.“ *Orbis Scholae* 27 (1): 27–47, <https://doi.org/10.14712/23363177.2015.12>.
- Straková, J., J. Simonová. 2015. „Výběr základní školy v ČR a faktory, které jej ovlivňují.“

- Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 51 (4): 587–606,
<http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2015.51.4.208>.
- Tormey, R., J. Gleeson. 2012. „Irish Post-primary Students’ Attitudes towards Ethnic Minorities.“ *Irish Educational Studies* 31 (2): 157–173,
<https://doi.org/10.1080/03323315.2012.676234>.
- Wal, J. ter, L. D’Haenens, J. Koeman. 2005. „(Re)presentation of Ethnicity in EU and Dutch Domestic News: A Quantitative Analysis.“ *Media, Culture & Society* 27 (6): 937–950, <https://doi.org/10.1177/0163443705057681>.
- Weil, F. D. 1985. „The Variable Effects of Education on Liberal Attitudes: A Comparative-historical analysis of Anti-Semitism Using Public Opinion Survey Data.“ *American Sociological Review* 50 (4): 458–474, <https://doi.org/10.2307/2095433>.
- Wilson, T. C. 1985. „Urbanism and Tolerance: A Test of Some Hypotheses Drawn from Wirth and Stouffer.“ *American Sociological Review* 50 (1): 117–123,
<https://doi.org/10.2307/2095345>.
- Wirth, L. 1938. „Urbanism as a Way of Life.“ *American Journal of Sociology* 44 (1): 1–24,
<https://doi.org/10.1086/217913>.

Obsah č. 1/2020, 14. roč.

Recenzované články

Jaroslav Vostatek: Český důchodový (ne)systém vyžaduje zásadní reformu

Jiří Vopátek: Mikroekonomický dopad zrušené důchodové reformy v ČR z pohledu roku 2019

Martin Potůček – Radovan Svoboda: Analýza vývoje legislativního rámce podpory návratu lidí bez domova do bydlení

Z Evropské unie

Daniela Ivanová: Rozdiely vo vnímaní dôsledkov vstupu Slovenska do Európskej únie na zamestnanosť medzi odborníkmi a laickou verejnosťou

Diskuse

Jaroslav Šulc: Bude na důchodovou reformu dost sil a konsensu?

Poznatky z praxe

Olga Bičáková: Zvýšení minimální mzdy od 1. ledna 2020

Recenze

Martin Spurný: Recenze publikace „Conen, Wieteke et al.: Self-employment as Precarious Work: A European Perspective“

Informační servis čtenářům

Zpráva z mezinárodní konference „Nepodmíněný základní příjem: Řešení pro 21. století?“

Z nových publikací Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí, v. v. i.

Z obsahu 1. čísla:

Český důchodový (ne)systém vyžaduje zásadní reformu
Jaroslav Vostatek

Mikroekonomický dopad zrušené důchodové reformy
v ČR z pohledu roku 2019
Jiří Vopátek

Analýza vývoje legislativního rámce podpory návratu
lidí bez domova do bydlení
Martin Potůček – Radovan Svoboda

Nerecenzované články

Zpráva z mezinárodní konference „Nepodmíněný
základní příjem: Řešení pro 21. století?“

Fórum sociální politiky (FSP) je odborným recenzovaným časopisem. Jeho vydavatelem je Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.

FSP vychází šestkrát ročně v minimálním rozsahu 32 stran, cena jednotlivého čísla je 60 Kč, celoroční předplatné činí 360 Kč.

Objednávky jednotlivých čísel i celého ročníku přijímá Česká pošta: oddělení periodický tisk, Olšanská 38/9, 130 00 Praha 3; e-mail: postabo.prstc@cpost.cz

<https://www.vupsv.cz/casopis/>

„Upoután vozíkový“: absence zdvořilé nevšímavosti jako bariéra při pohybu prostorem uživatelů a uživatelék elektrických vozíků*

ROBERT OSMAN**

Přírodovědecká fakulta, Masarykova univerzita, Brno

HANA PORKERTOVÁ**

Provozně ekonomická fakulta, Mendelova univerzita, Brno

‘Tied to a Wheelchair’: How the Absence of Civil Inattention Serves as a Spatial Barrier to Electric Wheelchair Users

Abstract: The article is based on disability geography and draws on the social-geographic conception of relational space, which is perceived as being constantly created, never finished, heterogeneous, and embodied, and not a space that is given and everywhere the same. It offers a specific way of linking the discursive and material dimensions of disability, which intersect in the concept of social space, and refers to Lefebvre’s trialectics of production – spatial practices, the representation of space, and spaces of representations. To analyse the mutual production of social space and social bodies, we use Goffman’s concept of civil inattention. We ask how such social practices as gazing, addressing, asking, or dodging that co-create the social space of electric wheelchair users influence their movement through material space, and through the spatial reactions of wheelchair users responding to unwanted attention we trace the homogenisation and differentiation of space. The text is based on a long-term study (2010–2018) of the temporal/spatial behaviour of five electric wheelchair users (four men and one woman) diagnosed with muscular dystrophy who live in the City of Brno.

Keywords: disability geography, social space, Henri Lefebvre, civil inattention, wheelchair users

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2020, Vol. 56, No. 1: 85–107

<https://doi.org/10.13060/csr.2020.004>

* Příspěvek vznikl s finanční podporou GA ČR jako součást projektu č. 17-16097S „Prostorová nespravedlnost automobilních technologií“ a dále díky podpoře Socioekonomického think-tanku Ústavu práva a humanitních věd Provozně ekonomické fakulty Mendelovy univerzity v Brně. Článek původně vznikl pro monotematické číslo Sociologického časopisu „Sociologie a sociální teorie ne/způsobivosti“, editované Kateřinou Kolářovou a Filipem Herzou.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Robert Osman, Ph.D., Geografický ústav, Přírodovědecká fakulta, Masarykova univerzita, Kotlářská 2, 611 37 Brno, e-mail: osman@mail.muni.cz, Mgr. Hana Porkertová, Ph.D., Ústav práva a humanitních věd, Provozně ekonomická fakulta, Mendelova univerzita v Brně, Zemědělská 1, 613 00 Brno, e-mail: hana.porkertova@mendelu.cz.

Úvod

Předmětem příspěvku je *zdvořilá nevšímavost* (civil inattention) [Goffman 1963; Davidson 2003: 115], kterou komunikační partneři a partnerka (dále KP) „laicky“ (myšleno negoffmanovsky) nazývají také jako *přílišnou pozornost*, *nevyžádanou pozornost* či naopak *nedostatek zdvořilé lhostejnosti*. V příspěvku nicméně nejde o jakoukoliv *zdvořilou nevšímavost*, ale o konkrétní podobu *zdvořilé nevšímavosti* (ne)projevovanou uživateli a uživatelkám elektrických vozíků. Invalidní vozík představuje v naší postsocialistické společnosti stále velmi silný symbol, který na sebe strhává pozornost a vyčleňuje tak jeho uživatele a uživatelky z anonymity veřejného prostoru. „Upoután vozíkový“ pak představuje jakési metaforické označení specifického lidského druhu, kterým sami KP reagují na nikdy nekončící koloběh označování za někoho jiného, odlišného, nenormálního, nesvobodného, upoutaného. Článek se pak podrobně nezaměřuje na jakékoli uživatele vozíků, ale vybírá si pouze uživatele elektrických vozíků, které ve srovnání s uživateli mechanických vozíků díky svým rozměrům, konstrukcím, dosahovaným rychlostem i vyšší míře poskytované mobilitní autonomie poutají více pozornosti.

Příspěvek si stanovil dva hlavní cíle. Prvním z nich je popis konkrétních každodenních prostorových strategií, kterými KP ve veřejném prostoru reagují na *nevyžádanou pozornost*. Jde nám tedy o strategie v užším slova smyslu, tedy pouze o strategie prostorové, respektive strategie prostorového chování uživatelů a uživatelek elektrických vozíků. S těmi přitom pracujeme dvěma odlišnými způsoby. V prvním kroku pro nás představují předmět analýzy, ve druhém kroku je pak používáme jako nástroj analýzy produkce sociálního prostoru, který chápeme ve smyslu, jak o něm píše Henri Lefebvre. Lefebvův koncept *tělesného prostoru* nám tak umožňuje propojit historii konstrukce prostoru (sociální prostor) s historií konstrukce těla (zkušenost KP) a tělesné znevýhodnění tak studovat prostřednictvím prostorových kategorií. Tento přístup představuje jeden z možných způsobů překonání diskurzivně-materiální duality v přístupu k tělesnému znevýhodnění a jeho představení je druhým cílem tohoto textu.

Sociální prostor v rámci geograficko-historického materialismu

Příspěvek svým zaměřením spadá do geografie znevýhodnění (Disability Geography), což je poměrně nová subdisciplína propojující geografii a studia znevýhodnění (Disability Studies). Podobně jako ve studiích znevýhodnění se i v prostorově orientované geografii znevýhodnění postupně prosazuje kritika sociálního modelu postižení [Gleeson 1996; Imrie 1996; Butler, Bowly 1997; Butler, Parr 1999; Gleeson 1999]. Koncepte sociálního modelu byla rozvinuta jako reakce na převládající medicínský pohled na postižení, který jej pojímá pouze skrze tělesné omezení a opomíjí sociální faktory, instituce a bariéry, jež postižení (spolu)vytvářejí. Odklon od biologického – medicínského – determinismu postižení k jeho sociálním rozměrům otevřel zcela nový a rozsáhlý prostor pro interven-

ci a ustanovil postižení nikoli jako osobní, ale jako společenský problém [Oliver 2004 cit. dle Mallett, Runswick-Cole 2014: 9]. Současně s tím ale došlo k odtělesnění znevýhodnění i určité unifikaci zkušenosti. V reakci na tuto kritiku [Shakespeare 1993, 1995, 1998, 2014] se i přes hluboce zakořeněný strach plynoucí z potenciálního návratu k medicínskému modelu postižení [Hall 2000: 27], začínají hledat způsoby, jak propojit oba rozměry znevýhodnění, tedy jak zohlednit jeho sociální (diskurzivní) a zároveň biologickou (materiální) rovinu [srov. Porkertová 2017; Osman 2019]. V geografii znevýhodnění je tato kritická reakce spojena především s geografii inspirovanými poststrukturalistickými teoriemi [Hall, Wilton 2017: 728]. Nicméně existují i texty, které vyzývají k návratu ke starším přístupům ještě před vyosení studia do medicínského či sociálního modelu postižení. Jednou z takových tradic, která se problematikou diskurzivně-materiálního vztahu v minulosti zabývala a na kterou někteří autoři v tomto kontextu odkazují, je tradice sociálního prostoru Henriho Lefebvra [Simonsen 2003: 164, 2004: 49, 2005: 11–12, 2007: 174; Dale 2005: 651; Imrie, Edwards 2007: 634–635].

Při použití termínů sociální produkce prostoru či sociální prostor se vždy vystavujeme nebezpečí, že nebudou správně pochopeny, a to především z důvodu použití slova „sociální“. Pokud budeme geograficko-historický materialismus chápat v jeho širším slova smyslu [Urry 1985; Soja 1989, 1996; Gottdiener 1994; Gregory 1994; Masey 2005], pak do něj nutně musíme zařadit i Henriho Lefebvra [1991]. Ať už v kontextu *prostoru* či jeho *produkce*, termín „sociální“ má v Lefebvrově geograficko-historickém materialismu poměrně specifický význam. Pro korektní porozumění „sociálnímu“ prostoru v rámci historicko-geografického materialismu je tak vhodné nejprve se seznámit s jednou ze základních Lefebvrových triád, z kterých se onen *sociální prostor* skládá – *prostorovými praktikami, reprezentacemi prostoru a prostory reprezentací*.

Ty představují konceptuální trojici, jejíž užívání je pro Lefebvra poměrně typické. Vedle trojice *prostorových praktik, reprezentace prostoru a prostorů reprezentace* používá také triádu formy, funkce a sktruktury prostoru, mentálních, fyzických a sociálních aspektů prostoru či prostor vnímaný, myšlený a žitý [srov. Osman 2014: 44–47], o jejichž vzájemném vztahu hovoří jako o *trialektice*. V jeho úvahách jsou první dva prvky trojice propojeny v dialektickém vztahu, který ale nemá lineární podobu – prvky nevstupují do interakce, aby vytvořily novou entitu, která bude představovat jejich protiklad, ale aby vytvořily novou entitu, která je shrne (bude obsahovat) a zároveň překročí (vytvoří něco nového) [Soja 1996].

Prostorové praktiky (spatial practice) Lefebvre chápe ve dvou významech. Na jedné straně se jedná o každodenní praktiky jedinců, jako je vstávání, mytí, oblékání, snídání, zamykání dveří, ovládání výtahu, chůze na zastávku atp. Na druhou stranu se jedná i o praktiky větších společenských skupin, organizací či institucí, jako je například stavění domů, ulic, opravování děr, plotů, pouličního osvětlení, otevírání obchodů, plánování měst, vytváření strategických vizí, prosazování konkrétních politik atp. To, co obě tyto skupiny *prostorových praktik* spojuje, je skutečnost, že se vždy jedná o zcela konkrétní materiální praktiky, tedy o ja-

kési materiální praktikování prostoru. V Lefebvrově prostorové triádě zastupují materiální rozměr utváření *sociálního prostoru*.

Druhý ze tří Lefebvrových konceptů – *repräsentace prostoru* (representations of space) – odkazuje na mentální či intelektuální konstrukce prostoru a Lefebvre jej chápe jako dominantní způsoby uvažování společnosti o prostoru [Lefebvre 1991: 33–39]. Jedná se o nejrůznější prostorové ideje, koncepce, teorie, zkrátka o jakékoliv abstraktní představy o prostoru, jako jsou prostorové koncepty, nástroje územního a strategického plánování prostoru, katastr nemovitostí, mapy atp. [Mulíček, Osman, Seidenglanz 2013]. Nositeli těchto reprezentací jsou především plánovači, developéři, urbanisté, architekti, stavaři, geografové či kartografové [Simonsen 2005: 6–7]. To, co všechny tyto různorodé *repräsentace* spojuje dohromady, je jejich diskurzivní rozměr. Zatímco *prostorové praktiky* lze tedy chápat jako vyjádření materiálního rozměru *sociálního prostoru*, *repräsentace prostoru* naopak odkazují k jeho diskurzivnímu rozměru. Vztah, který mezi nimi panuje, Lefebvre popisuje jako dialektický, tedy že mezi nimi dochází k vzájemnému ovlivňování, kdy *prostorové praktiky* ovlivňují *repräsentace prostoru* a *repräsentace prostoru* opět ovlivňují *prostorové praktiky*.

Třetím a posledním stavebním kamenem této triadiky jsou *prostory repräsentací* (spaces of representations). Ty jsou jak materiální, tak i diskurzivní, obsahují tedy jak *prostorové praktiky*, tak i *repräsentace prostoru* a k jejich provázání přidávají ještě něco dalšího, vlastního, nového. Lefebvre o nich hovoří jako o *žitém prostoru* (lived space), který vedle materiální a diskurzivní stránky zahrnuje i jakýsi neformalizovaný, žitý prostor nutný pro společenský odpor, pro revoltu, pro jakoukoliv změnu. Jedná se o prostory alternativ, experimentů s nejistým koncem, prostory neinstitucionalizovaných a neformalizovaných způsobů radikálních imaginací. Prostory zkušenosti, žití a užití, v nichž není pouze pasivně opakováno stále dokola to předchozí, to, co už je známo, ale v nichž dochází k otevřenému hledání, vyjednávání a formulování nového, neznámého, odlišného, „nenormálního“. Zatímco *repräsentace prostorů* jsou opečovávány zejména jakýmsi elitářskými skupinami „odborníků“ [Butler 2003], *prostory repräsentací* jsou naopak utvářeny aktivitami všech těch, kteří je užívají [Elden 2009a: 590]. Lefebvre v tomto kontextu vyzdvihuje například roli aktivistů, umělců, spisovatelů a filozofů, kteří svými aktivitami vytvářejí takovéto *prostory* (alternativních) *repräsentací*. Přidáním tohoto rozměru přestává být *sociální prostor* pouze materiálně-diskurzivním, ale stává se doslova prostorem živé interakce [Elden 2009b], společenského odporu a sociálního boje [Butler 2003], což je i důvod, proč o něm Lefebvre hovoří jako o *žitém prostoru*. Oddělením těchto tří dimenzí *sociálního prostoru* od sebe Lefebvre nicméně svou analýzu nekončí, ale naopak začíná. Jeho cílem není separovat jednu od druhé, ale ukázat, co tato separace způsobuje a že toto rozlišování nejrůznějších druhů prostorů či vzájemné oddělování materiálního, diskurzivního a žitého prostoru slouží výhradně ideologickým účelům [Marrifield 2000: 171].

Právě díky *prostorům repräsentací* získává tato triáda dynamický charakter. Lefebvrův důraz na produkci prostoru je v podstatě důrazem na proces neu-

stálé změny, na neustálé stávání se prostoru, v rámci kterého se proměňují jak *prostorové praktiky*, *reprezentace prostoru*, tak i *prostory reprezentací* [Lefebvre 1991: 34]. Lefebvre tak například přesvědčivě dokládá, jak se v rámci historie proměňovala dominantní *reprezentace prostoru* v západní společnosti, a to od analogické přes kosmologickou, symbolickou až po logickou, kterou v kapitalistické městské společnosti nazývá *abstraktní reprezentací prostoru* [Gregory 1994: 383; Osman 2014: 40]. Nicméně Lefebvra vlastně ani tolik nezajímají tyto tři stavební prvky *sociálního prostoru* sami o sobě, ale hlavně vztahy mezi nimi, respektive vývoj těchto vztahů mezi nimi v čase. Lefebvre totiž postuluje, že *abstraktní prostor* jako *dominantní reprezentace prostoru* v městské kapitalistické společnosti představuje určitý koprodukt kapitalistických akumulacních strategií [Marrifield 2000: 172], jejichž zájmem je komodifikace prostoru, tedy pojetí prostoru jako abstraktní komodity zbavené čehokoliv tělesného.

Lefebvre tento postup vyabstrahování prostoru v čistě myšlenou kategorii nazývá *decorporealizací* (decorporealization) prostoru [Gregory 1994: 382–395]. V Lefebvrově terminologii to znamená, že vztahy mezi jednotlivými prvky jeho triády jsou vyoseny ve prospěch *reprezentací prostoru*. Jinými slovy lze říci, že *žítá*, popřípadě *materiální* zkušenost s prostorem je v současné městské kapitalistické společnosti nahrazována *abstraktním* pojetím *sociálního prostoru* [Martins 1982; Marrifield 2000: 175]. Ten je pojímán jako homogenní, fragmentalizovaný a hierarchizovaný a jeho hlavním účelem je jeho směna, tedy aby byl dobře dělitelný, měřitelný, počítatelný a v konečném důsledku obchodovatelný.

„Odtělesnění“ prostoru se děje za současného „odprostornění“ těl. Historie těla a historie prostoru se tak dle Lefebvra propojuje ve společné historii *decorporealizace prostoru* [Lefebvre 1991: 302]. Zatímco prostor se postupně transformuje a vyprazdňuje do podoby homogenní komodity, kterou Lefebvre nazývá *abstraktním prostorem*, živé tělo se obdobným způsobem očišťuje o své prostorové rozměry a stává se pouhým *tělem v prostoru*, abstraktní reprezentací sama sebe, homogenním, normovaným tělem, konceptuálně odděleným od homogenního, normativního prostoru [Simonsen 2005: 4].

Jako protiváhu vůči homogenizujícím principům abstraktního, decorporealizovaného prostoru s odprostorněnými těly staví Lefebvre *prostor odlišnosti* (neboli *diferenciační prostor*; differential space), který odkazuje k *prostorům reprezentací* a který má naopak oslavovat a emancipovat experimentální odlišnost (tělesnou, sexuální, etnickou, politickou, uměleckou atp.), upřednostňovat heterogenitu před homogenitou, rovnost před hierarchií [Marrifield 2000: 176]. To, co je v kontextu tohoto textu obzvláště důležité, je skutečnost, že Lefebvre považuje za největší zdroj tohoto diferenciačního principu právě tělo, které chápe skrze jeho rytmy, gesta, ale třeba i představy, sny a imaginace a které je založeno na vytváření odlišnosti; je jakýmsi diferenciačním polem (differential field) [Lefebvre 1991: 384]. Vše podle Lefebvra začíná u těla; tělo je produktivním okupantem (productive occupant) prostoru, díky kterému je prostor vnímán, žit a produkován [ibid.: 162]. Tělo je tak dle celé řady autorů neoddělitelně propojeno s prostorem

[Grosz 1992: 243; Harvey 1996: 248, 276, 278; Imrie, Edwards 2007: 626; Hall, Wilton 2017: 728] a místo pouhých *těl v prostoru* se hovoří o *tělesném prostoru*, který vyjadřuje, že tělo samotné je prostorem a zároveň má svůj vlastní prostor; samo vytváří prostor i je tímto prostorem vytvářeno [Simonsen 2005: 4], jinými slovy tělo a prostor od sebe nejsou v rámci *tělesného prostoru* konceptuálně odděleny [srov. Osman, Pospíšilová 2016: 64–66].

V kontextu tohoto příspěvku je Lefebverův apel na „oprostornění“ těl důležitý právě z důvodu diskurzivně-materiálního pojetí prostorového znevýhodnění. V rámci *tělesného prostoru* nejsou těla nadále pojímána jako nemateriální, diskurzivní, ale jsou vždy již sama prostorem, který vytvářejí, a tím jsou ryze prostorová, rozměrná a materiální. Toto inherentní propojení *tělesného prostoru* pak umožňuje neomezovat použití konceptuálního aparátu *sociálního prostoru* (prostorových praktik, reprezentací prostoru a prostoru reprezentací) pouze na studium produkce prostoru, ale umožňuje jej využít i na studium produkce těl. Konkrétně pak na studium jiných, odlišných, nenormálních těl. Ve chvíli, kdy budeme studovat utváření „sociálního“ prostoru prostřednictvím analýzy vztahů mezi materiálními *prostorovými praktikami*, diskurzivními *reprezentacemi prostoru* a žitými *prostory reprezentací*, můžeme spolu s ním zároveň studovat i utváření „sociálních“ těl. „Sociálních“ těl ve stejném významu jako „sociálních“ prostorů, tedy žitých těl. Na *zdvořilou (ne)všímavost*, která je předmětem zájmu tohoto článku, tak díky tomu bude nahlíženo jako na fenomén jak materiální, diskurzivní, tak i žitý. Takto pojatá *zdvořilá (ne)všímavost* umožňuje sledovat jak princip homogenizace *tělesného prostoru*, tedy princip, který umožňuje neposkytovat *zdvořilou nevšímavost* odlišným tělům (dekorporalizace prostoru), tak i princip diferenciacce *těl v prostoru*, tedy princip, který prostřednictvím prosté přítomnosti odlišných těl ve veřejném prostoru umožňuje vyjednávání jejich odlišnosti.

Metodika

Příspěvek vychází z dlouhodobého zájmu o prostorovou zkušenost uživatelů a uživatelek elektrických vozíků, který trvá od roku 2010 až do současnosti. Konkrétně se jedná o čtyři uživatele a jednu uživatelku elektrického vozíku s vrozenou svalovou dystrofií (postupné ochabování kosterní svaloviny), kteří se narodili na počátku sedmdesátých let, měli zkušenost s ústavní péčí minulého režimu, dovršení plnoletosti se v jejich životě spojilo s rokem 1989, což zapříčinilo, že elektrické vozíky začali využívat až kolem 18. roku svého života. Při takto velmi úzce definované skupině lidí bylo opakovaně dosahováno teoretické saturace již při počtu pěti KP, přičemž nízký počet KP vyhovoval dlouhodobějšímu designu výzkumu, který umožňoval opětovné navrácení se ke KP a provádění většího množství kol rozhovorů na různá témata.

Vedle výše stanovených cílů (1) popisu konkrétních každodenních prostorových strategií, kterými KP ve veřejném prostoru reagují na nevyžádanou

Tabulka 1. Základní charakteristiky komunikačních partnerů a partnerky

Přezdívká	Věk v době prvního rozhovoru	Počet rozhovorů	Samostatný pohyb
Hugo	33	5	po vybraných trasách
Luděk	34	5	zcela běžně
Martin	32	6	zcela běžně
Pavčina	34	5	po vybraných trasách
Prokop	33	3	zcela výjimečně

pozornost, a (2) představení způsobu překonání diskurzivně-materiální duality v přístupu k tělesnému znevýhodnění je příspěvek v empirické rovině primárně veden výzkumnou otázkou: *Jakými způsoby diferencují prostor strategie, kterými KP reagují na vylučování z participace na veřejném prostoru prostřednictvím nedodržování zdvořilé nevšimavosti vůči jejich odlišným tělům?* K zodpovězení takto formulované výzkumné otázky příspěvek používá empirický materiál získaný především pomocí několika kol semistrukturovaných rozhovorů. Každé z kol mělo určité, předem definované dominantní téma, které vycházelo ze zjištění předchozích kol rozhovorů: způsoby pohybu po městě, konkrétní využívané trasy, způsoby orientace, časová kultura, sociální distance a jedno kolo rozhovorů bylo věnováno diskusi nad autorským deníkem a terénními poznámkami. Pro účely tohoto příspěvku byla analyzována data ze všech kol rozhovorů, nicméně značná část příspěvku je sycena daty z kola věnovaného sociální distanci. Příspěvek se opírá především o výpovědi z těchto rozhovorů, které byly se svolením KP postupně nahrávány a průběžně přepisovány do textové podoby. Analytická práce byla vedena výzkumnou otázkou tohoto příspěvku, probíhala se značným odstupem od momentu samotného sběru vlastních dat a do jisté míry se s „novou“ perspektivou pouze vracela ke „starým“ datům. Samotná analýza probíhala v prostředí softwaru Atlas.ti, v němž byly v první fázi vyhledávány veškeré zmínky o jakémkoliv způsobu porušení, ale i dodržování *zdvořilé nevšimavosti*. Ve druhé fázi pak byly tyto zmínky seskupovány do jednotlivých kategorií dle kontextů, ve kterých k nim docházelo. Byly tak identifikovány situace koncentrace většího množství lidí, situace v uzavřených prostorech, situace v neznámých prostorech, situace v přítomnosti jiného tělesně postiženého člověka, situace o samotě atp. Ve třetí fázi pak byly v těchto úryvcích vyhledávány jakékoliv popisy reakcí na projevy *nevyžádané pozornosti* vůči KP. Ve čtvrté fázi pak byly tyto popisy seskupeny do dvou kategorií dle toho, zda se snaží o splnutí s okolním homogenním prostředím (homogenizační strategie), či zda se naopak snaží o narušení homogenity tohoto prostředí (diferenciační strategie). Následně byly tyto skupiny strategií použity k analýze utváření sociálního prostoru, respektive k popisu způsobů diferenciací sociálního prostoru.

Něco je jinak

Zdvořilá nevšímavost či naopak *nevyžádaná pozornost*, jak ji nazývají sami KP, nebyla do rozhovorů vnášena z vnějšku, nebyla dokonce v prvních kolech rozhovorů ani mezi předpřipravenými tématy polostrukturovaných rozhovorů, ale byla postupem času v datech doslova objevena, sama z dat vyvstala a řekla si o svou pozornost. Všichni KP pamatují období před rokem 1989 a mají tedy srovnání poměrně dlouhého časového vývoje naší společnosti. Všichni žijí v Brně, všichni mají zkušenost s velkými městy (Praha, Vídeň, Bratislava, Berlín), s festivaly (divadelními, filmovými, hudebními), někteří mají zkušenosti se zahraničím (Velká Británie, USA, Thajsko) a mají tak možnost srovnávat míru *zdvořilé (ne)všímavosti* v různých časoprostorových kontextech. V rámci nich si uvědomují a také v rozhovorech tematizují, že i když je dnes situace výrazně lepší, než byla dříve, i když v Brně je situace daleko lepší než jinde na jižní Moravě, je *zdvořilá nevšímavost* stále něco, co se jim nedostává.

Jako *kripl* nemůže přijít do společnosti a *dělat, že tam není*. Nejde to. Jakmile *kripl* přijde do společnosti a je na vozíku, okamžitě si ta společnost *všimne*, že tam je. Já to vidím úplně pokaždé kamkoliv vejdu, když vejdu do Billy, když vejdu do šaliny, když vejdu kamkoliv jinam, tak ty lidi okamžitě *zpozorněj* a říkají – *aha, aha, aha*, něco je tady jakoby *jinak* – ne jako špatně, neříkám, že prostě špatně, ale okamžitě ty lidi začnou *reagovat jinak*. (Martin, 5. 10. 2011, zvýraznění autorů)

Pro *zdvořilou nevšímavost* je příznačné, že člověk dává jejím prostřednictvím nájevo vědomí o přítomnosti druhé osoby, ale ve vhodnou chvíli svou pozornost odvrátí a tím vyjádří, že dotyčná osoba nevyžaduje zvláštní pozornost [Goffman 1963: 84], které je Martin naopak neustálým terčem. Už jak přijde do společnosti, přijde někam mezi cizí lidi, které nezná, není mu nadále dopřávána anonymita davu. Je to něco pro něj samozřejmého, stálého, trvalého, něco, co se v čase nemění, co stále zůstává, a jediné, co se s tím dá dělat, je si na to zvyknout.

Nedodržování *zdvořilé nevšímavosti* odkazuje na nesoulad mezi *prostorovými* – tedy každodenními – *praktikami*, které KP ve veřejném prostoru provádějí, a *reprezentací prostoru*, tedy *abstraktním prostorem*. Ten není připraven na tělesnou odlišnost a reaguje na ni zpozorněním, označením, odlišením. Nejde jen o to, že takto koncipovaný prostor umožňuje – či spíše na jednu stranu ulehčuje a na druhou znesnadňuje – provádět určité praktiky, ale že je umožňuje provádět pouze určitými způsoby, u kterých je zároveň nutné nějak vypadat. Takového užívání prostoru, tedy určitých praktik a způsobů, jsou bez povšimnutí schopna pouze homogenní těla, jejichž *prostorové praktiky* odpovídají *reprezentacím prostoru* a jež se díky tomu těší uplatňování *zdvořilé nevšímavosti*. Nehomogenní tělo toto spojení narušuje. Ne/homogenita těla je zároveň proměnlivá; ne/dodržování *zdvořilé nevšímavosti* vyjevuje, jaká těla jsou homogenní, tj. v souladu s *reprezentací prostoru* a s *prostorovými praktikami* (včetně samotného bytí v onom prostoru). Tak se např. muž v dámské šatně stává tělem nehomogenním, stejně jako např. dítě na půl-

noční diskotéce. KP jsou nehomogenní takřka v každé situaci, v každém *sociálním prostoru*, respektive když vstoupí do prostoru, který na jejich existenci nepamatuje.

Dodržování *zdvořilé nevšímavosti* je tak *prostorová praktika*, která ztvrdzuje hegemonii *reprezentací prostoru* tím, že je na jedné straně normalizuje a v případech jejího nedodržení sankcionuje odlišnost. Jedná se o sociální kontrolu, která „zíráním“ dává najevo, že některé chování je nevhodné a přes čáru [Goffman 1963: 88]. *Abstraktní prostor* a homogenní těla se tak vzájemně reprodukuji jako uschopňující a schopná, zatímco jiná těla jsou vylučována jako rušivá [Moser, Law 1998; Moser 2006]. U Martina je téměř vždy *něco jakoby jinak*.

Vizuální odlišnost těl uživatelů a uživatelky elektrických vozíků je zřejmá na první pohled. Za prvé se nepohybují po vlastních nohách, ale vsedě, tedy pro homogenní těla v pozici poměrně nezvyklé. Za druhé sedí na poměrně robustním stroji, který svými rozměry, estetikou, rychlostí a zvuky, které vydává, může působit značné pozdvižení. A za třetí i samotná sedící těla často neodpovídají představě homogenního těla v sedící pozici. KP sedí různě opřeni, zapřeni, zkroucení, ohnuti, připásání s tělesnými proporcemi mimo vizuální představu o povrchu homogenního těla. Z těchto důvodů těla KP přitahují ve veřejném prostoru značnou pozornost, kterou sami tematizují. Martin se této pozornosti pravidelně vystavuje, pravidelně vstupuje do veřejného prostoru a diferencuje tak svou přítomností *sociální prostor*. Tato jeho diferencující přítomnost však není nikterak samozřejmá, a už vůbec ne bezbolestná. Je to za cenu, kterou musí nést, a tou jsou reakce označující ho jako někoho jiného, odlišného.

Homogenizační strategie zvládání nevyžádané pozornosti

Na rozpor mezi *prostorovými praktikami* nehomogenních těl a *reprezentací prostoru*, který vyvolává *nevyžádanou pozornost*, reagují KP několika strategiemi, které analyticky oddělujeme do strategií homogenizačních, tedy těch, které mají uvést jejich praktiky a představy o prostoru (tedy co je prostor, k čemu je určen a co se v něm dělá a jak) do co největšího souladu, a strategií diferenciačních, které mají emancipovat odlišnost a představují potenciální změnu *sociálního prostoru*. Jinými slovy lze také říci, že homogenizačními strategiemi se KP stále snaží přizpůsobit *reprezentaci prostoru*, tedy přizpůsobit se představě homogenního těla, homogennímu chování v prostoru, a tak i praktikování homogenního prostoru, zatímco diferenciačními strategiemi se snaží oprostit od *reprezentací prostorů* a vytvořit vlastní *prostory* (alternativní) *reprezentace*.

Martin se ve výše uvedené citaci rozhovořil o tom, jak si všímá nedodržování *zdvořilé nevšímavosti*, a dále říká:

(Lidi začnou na přítomnost nehomogenních těl reagovat jinak) a tohleto je pro některý lidi dost *těžko snesitelný*. Takže oni se *stahují* do sebe, do nějakých prostě *kripláckých komunit*, kde nejsou s nikým *jiným než s kriplama*, nejedou třeba na dovolenou nikdy *jinak než s kriplama*. (Martin, 5. 10. 2011, zvýraznění autorů)

Martin v této citaci nehovoří o tom, jak toto odlišování snáší sám. Ve výše uvedeném úryvku nicméně hovoří o tom, že je toto neustálé odlišování těžké minimálně pro některé lidi, kteří na to reagují eliminací kontaktu s jinakostí (homogenními těly), tedy taktéž jakousi homogenizační tendencí, v tomto případě kontaktu pouze s podobně odlišnými těly. V tomto kontextu KP uvádí dovolenou, tábory, divadlo, ústavní zařízení, domy s pečovatelskou službou, ale i soukromé domy a byty. Nejčastěji se v tomto kontextu objevuje téma ústavní péče, se kterým mají všichni KP předchozí zkušenost.

(V ústavu) jsme do 18 let nemohli jít *sami ven*. Z areálu jsme nemohli, takže jsme prostě čekali na někoho, kdo přijde, že? A že nás *vezme ven*. No a to je jasný, že jsme pak *nešli sami*, že jo? (Prokop, 22. 8. 2010, zvýraznění autorů)

Život uvnitř ústavu představoval život mezi podobně odlišnými těly, tedy život v ústavní homogenitě, který se odehrával v prostoru koncipovaném pro lidi *se zdravotním postižením* (jak nazývají nehomogenní těla v oficiálních materiálech ústavu). Pokud se již vycházelo ven mimo ústav, vycházelo se ve větších skupinkách s doprovodem – produkoval se tak *sociální prostor*, který udržoval jejich homogenitu i mimo zdi ústavu. Nebylo zvykem setkávat se s jinou homogenitou tam venku tváří tvář samostatně. KP hovoří o kultuře stádnosti, sociálním uvěznění, ghettoizaci, kdy byli udržováni ve vlastní homogenní komunitě a podporováni v budování vztahů v rámci této komunity mezi sebou. *Jít ven* tak mělo v tomto kontextu hned několik rozměrů. Materiálně tomu bránil plot a neexistence elektrických vozíků, KP se v podstatě nemohli pohybovat samostatně, protože měli k dispozici pouze mechanický vozík, který ale nebyli na prostorové úrovni ulic a čtvrtí schopni samostatně využít. Zároveň tomu zabraňoval ústavní režim, který do 18 let věku neumožňoval bez doprovodu dospělé osoby opustit areál. Dále tomu zamezoval bariérový svět tam venku, který nebyl přizpůsoben pohybu invalidního vozíku ve veřejném prostoru. Současně tomu bránila neznalost prostoru, nezvyk či neschopnost se samostatně orientovat, někam trefit, neztratit se a zase se vrátit a neznalost, jak uplatňovat prostorové praktiky, tedy přejít samostatně silnici, vejít samostatně do obchodu, vjet do MHD, zeptat se na cestu, požádat o pomoc atp. V neposlední řadě jim ztěžovalo pohyb „mimo jejich prostor“ i ono všudypřítomné pozdvižení světa tam venku, nikterak nezakrývajícím překvapení z prosté přítomnosti odlišných těl v něm. Nelze se tak příliš divit, že po absolvování takovéto zkušenosti se KP necítí příliš vybaveni pro samostatný pohyb ve veřejném prostoru. Svůj odchod z ústavu pak popisují jako období velkého strachu z „chození ven“.

Vyjít samostatně ven, do veřejného prostoru, kde to neznám, mezi ta jiná těla, která neznám, bylo vnímáno jako něco nesamozřejmého, k čemu byla potřeba značná odvaha. Vyjít KP s odlišnými těly ven mezi homogenní těla je spojováno s celou řadou praktik, jako je dívání, sledování, lekání, uskakování, omlouvání, zdravení, oslovování, nabízení pomoci, falešné obdivování či povídání o nich

před nimi. Někteří tak zůstávali podle slov KP uzavřeni ve svých světech, komunitách, domech, bytech, ale i místnostech, odkud vycházeli jen velmi zřídka nebo pouze v doprovodu druhé osoby, či dokonce nevycházeli téměř vůbec. Nevycházení ven, nevstupování odlišných těl do veřejného prostoru lze interpretovat jako stvrzování homogenity těl i prostoru, tedy reprodukci abstraktního prostoru. Vycházení ven pak vždy určitým způsobem způsobuje narušování této homogenity a emancipaci těl i *prostoru odlišností*, což ale neznamená, že v něm nelze uplatňovat některé z dalších homogenizačních strategií.

V rámci výpovědí KP se podařilo identifikovat základní strategii homogenizující (socioprostorové) situace, ve kterých nejčastěji dochází ke konfrontaci lidí s homogenními a odlišnými těly. Homogenizace v tomto kontextu představuje vyhýbání se určitým specifickým (socioprostorovým) situacím, ve kterých je pravděpodobnější, že by mohlo dojít k projevům *nevyžádané pozornosti*. Zcela obecným pojítkem všech těchto situací je přítomnost většího množství neznámých druhých s homogenními těly. Konkrétně to znamená, že pokud mohou jet pěšky,¹ a ne městskou hromadnou dopravou, raději volí cestu pěšky, pokud mohou jet méně frekventovanou ulicí, volí raději ulici prázdnou, pokud se mohou vyhnout špičce a jet v časech mimo největší denní přesuny, volí raději méně exponované časy atp.

Víš, co je taky vtipný, když kolikrát jedu třeba po velké ulici, tak některý lidi, i když *jedu třeba pomalu*, tak *uskakují*. To je taková vtipná situace, že ty nevíš, jak máš reagovat, protože *ty je nechceš přejet, ty je nepřejedeš, ani omylem je nepřejedeš*, když se na ně díváš. Prostě uskočí, *oni mají nějaký reflex, že je nutný prostě uskočit*. A většinou to nepůsobí úplně dobře. Jako že to je spíš, že *uskakují před tebou*. Ale já se většinou to snažím nějak komentovat, nějak v tom smyslu, jakože já vás přece nezajedu. (Pavlna, 29. 8. 2010, zvýraznění autorů)

Zdvořilá nevšímavost implikuje, že není třeba mít se před ostatními na pozoru a vyhýbat se jim [Goffman 1963: 84], tedy něco, čeho se Pavlně v různých situacích nedostává. Homogenizační strategie KP chodit ven v méně frekventované časy a místa jim někdy ulehčuje provádět prostorové praktiky (typicky spojené s pohybem v prostoru, např. v MHD). Především jim ale umožňuje, aby tyto praktiky tolik nenarušily reprezentace prostoru – tedy dominantními způsoby uvažování společnosti o prostoru a o tom, jak a kým má být tento prostor užíván – a korigovaly následné prostorové praktiky homogenních těl (tedy např. umožnily méně *uskakování*).

¹ Spojení „jet pěšky“, jakkoliv může znít nezvykle, je spojením zcela záměrným a používaným samotnými komunikačními partnery a partnerkou. Vyjadřuje jakousi hybridní povahu jejich pohybu, která není totožná ani s pěším pohybem, ani s jízdou automobilem. Podrobněji se tomuto fenoménu věnuje samostatná kapitola v knize *Geografie „okrajem“* [Osman 2019].

Nejde ale jen o pohyb. KP nejvíce zdůrazňují vyhýbání se uzavřeným prostorům, kde jsou nuceni po nějakou dobu setrvat s cizími homogenními těly, přičemž tyto prostory musí mít nějakou minimální velikost, pobyt musí trvat nějakou minimální dobu a množství cizích homogenních těl musí přesahovat nějaký minimální počet. Nejčastěji jsou v tomto kontextu tematizovány prostředky hromadné dopravy, nádraží, čekárny, restaurace, společenské sály (svatby) atp. „Dobře, kdybych to měl zobecnit, tak rozhodně to je v situacích, kdy jsme nuceni sdílet prostor a na tom člověku je vidět, že *momentálně nemá do čeho píchnout*.“ (Hugo, 18. 10. 2011, zvyraznění autorů)

Klíčovým rozměrem všech těchto situací je sdílení společného času a prostoru homogenních i odlišných těl v kontextech, ze kterých není po určitou dobu úplně snadné vystoupit a které nejsou explicitně spojeny s aktivním vykonáváním nějaké činnosti. Často se jedná o statické situace, ve kterých jsou lidé po určitou dobu „uvěznění“ a ve kterých čekají na možnost jejich opuštění. Čekání představuje další definiční charakteristiku těchto situací. Jedná se o situace, ve kterých podle Huga nemají lidé do čeho píchnout, nemají co na práci, nemají co dělat, což jim umožňuje věnovat větší množství pozornosti svému okolí, a tedy i *pozornosti nevyžádané*. Pobyt v dopravních prostředcích představuje téměř ideální příklad těchto (socioprostorových) situací. Vedle společně sdíleného, materiálně jasně ohraničeného prostoru, rámcově ohraničeného času, zde svou roli sehrává i samotná architektura dopravních prostředků. Nástup do nízkopodlažních dopravních prostředků je zpravidla realizován jejich středem, který díky své centrální pozici a nižší výšce vůči zbytku vozu představuje nejsnáze sledovatelný prostor. Obdobným dojmem pak působí i samotný nástup a výstup z dopravního prostředku, který je obvykle spojen s manipulací s plošinou, která sama o sobě prodlužuje čas dopravního prostředku strávený na zastávce. Samotný nájezd či výjezd vozíku po této plošině se pak často odehrává ve výrazném sklonu a může působit značně krkolomně. Jen nástup KP do dopravního prostředku a výstup z něj výrazně přitahuje pozornost, která se následně může velmi snadno transformovat v *pozornost nevyžádanou*. Z těchto důvodů se KP podobným prostorům vyhýbají, respektive je nepreferují. Často se tak opakují výroky definující spíše výčet situací, kdy prostředky hromadné dopravy použijí, než naopak. Zmiňovány jsou tak poměrně extrémní situace, když prší, mrzne či je nějakým způsobem omezená výdrž baterie. Vedle dopravního prostředku lze však najít i celou řadu jiných příkladů obdobných (socioprostorových) situací. Nejčastěji jsou zmiňovány fronty, nádraží, čekárny, restaurace atp.

Základní strategií zvládání těchto (socioprostorových) situací je systematické vyhýbání se jim. Jinými slovy se jedná o systematické vylučování vlastního těla z těchto situací a tím i přispívání k jejich homogenizaci. Nicméně ne vždy ji lze uplatnit. Čas od času KP zkrátka musí nastoupit do městské hromadné dopravy, do meziměstské dopravy, musí se vydat do čekárny či absolvovat nějakou frontu. V takových případech pak přicházejí na řadu strategie (socioprostorové) izolace. Tedy strategie, které v reakci na skutečnost, že se určitým (socioprostorovým) situacím zkrátka nedá (prostorově) vyhnout, umožňují vyhnout se alespoň

přímé konfrontaci s projevy *nevyžádané pozornosti* v nich přítomnými. Pravděpodobně nejjednodušší z těchto strategií je záměrné a systematické vyhýbání se očnímu kontaktu, druhou je nošení či nasazování sluchátek, která KP zpravidla nepoužívají k poslechu hudby, ale jako prostředek umožňující nereagovat na komentované projevy *nevyžádané pozornosti*, a třetí je pohyb v doprovodu druhého (známého) člověka.

Pro mě to je docela rozdíl. Asi se chovám jinak, *když jsem sám a když jsem s někým*, ačkoliv si to třeba neuvědomuju, tak si myslím, že tam je rozdíl, že *když jsem sám, tak mám daleko menší sebedůvěru, než když tam jsem s někým*. (Martin, 5. 10. 2011, zvyraznění autorů)

Pokud už KP musí absolvovat některou z výše uvedených (socioprostorových) situací, snaží se jim nevystavovat samostatně, ale ve společnosti nějaká druhé, známé osoby, ideálně s homogenním tělem. Z rozhovorů vyplývá, že je obecně obtížnější veřejně oslovit dvojici než jednotlivce, a dokonce že je obtížnější oslovit tělesně smíšenou dvojici (s homogenním a nehomogenním tělem) osob než dvojici se dvěma nehomogenními těly. Pokud se KP pohybují v doprovodu druhé osoby s homogenním tělem, v podstatě ztrácí smysl dotazovat se KP, zda nepotřebují pomoc. Současně pokud tato dvojice komunikuje mezi sebou, je obecně náročnější takovou komunikaci přerušit a v pozici úplného cizince do ní vstoupit s jakoukoliv otázkou či komentářem. Jak vyhýbání se očnímu kontaktu, tak nošení sluchátek či pohyb v doprovodu umožňuje eliminovat nevyžádanou konfrontaci homogenních těl s odlišnými těly KP v situacích, které jsou k takové konfrontaci náchylné.

Selhání homogenizačních strategií zvládnání nevyžádané pozornosti

Nicméně v rozhovorech se objevují i situace, které splňují všechny výše uvedené charakteristiky časoprostorově uzavřených situací, v nichž „není do čeho píchnout“, ve kterých homogenizační strategie zkrátka nejdou použít, respektive jejich použití nestačí k eliminaci *nevyžádané pozornosti*. Jedná se o situace, v nichž dochází k definitivnímu odhalení odlišnosti těla. A to buď na úrovni fyzického těla, či sociální role. Zatímco v případě fyzického těla se jedná o kontexty různých defektů či selhání technologie vozíku (píchlé kolo, vybitá baterie, rozbitý motor atp.) nebo oddělení lidského těla od těla vozíku, v případě sociální role se pak jedná o kontexty směřování rolí přisuzované primárně lidem s homogenními těly (partnerství, manželství, sex, rodičovství) s rolemi přisuzovanými lidem s odlišnými těly.

Jako co mi vadí, tak jako když *na mě někdo sahá*, to je logický asi, když mě někdo někam *přesazuje*, že jo? Jakože když se třeba dřív do letadla nastupovalo společně s ostatními cestujícími třeba, tak teďka je to, zaplatí pánbůh, dělaný tak, že nastupu-

ješ první a vystupuješ poslední, takže *na tebe nikdo nečumí* jednoduše, jak tě *přendávají*, jak tě *upravují*, jak tě prostě *spravují* a tak. Tak to je mi teda nepříjemný, když na mě někdo kouká. (Pavčina, 7. 8. 2012, zvýraznění autorů)

Citace Pavčiny ukazuje jeden z těchto kontextů, konkrétně kontext cestování letadlem. Pavčina popisuje situaci nástupu do dopravního prostředku a výstupu z něj, kde opět dochází ke zvýznamňování nekompatibility jednotlivých používaných technologií (elektrického vozíku a letadla). Pavčina je před nástupem do letadla přesazena na mechanický vozík, na kterém je dovezena až k příslušnému sedadlu v letadle, kde je z něho opět přesazena na toto sedadlo. Zatímco přesazení z elektrického vozíku či na elektrický vozík se odehrává mimo nevyžádané pohledy veřejnosti, přesazování na sedadlo či ze sedadla přímo v letadle se podle slov Pavčiny minimálně v minulosti odehrávalo za přítomnosti těchto pohledů. A právě veřejné odhalení míry odlišnosti jejího těla zcela zrušilo veškeré její snahy o jeho homogenizaci, která odkazuje k odprostorněným tělům v odtělesněném prostoru. Pavčina svým tělem naopak naráží na materialitu letadla a naopak – prostor (který zároveň tvoří i nevyžádané pohledy) letadla naráží na materialitu Pavčiny. Abstraktní reprezentace prostoru a homogenní tělo mohou být od sebe konceptuálně odděleny, pouze pokud jsou v souladu. Pouze tehdy lze hovořit o *tělech v prostoru*, pokud se mohou prostorem lehce pohybovat, aniž by se muselo něco měnit. Takový prostor se dá pak snadno dělit, měřit a obchodovat. Právě jako jsou místa v letadle, jejichž obchodovatelnost naráží např. i na materialitu těl, která je svými rozměry přesahují. Jiná těla vše komplikují, prodlužují, znesnadňují, „materialita vzdoruje postiženým subjektům: vždy jsou tu obtížné přechody, chybějící návaznosti a problematická těla“ [Moser 2006: 385]. Nehomogenní těla tak produkují *tělesný prostor*, kdy tělo prostor vytváří a je jím samo vytvářeno [Simonsen 2005: 4].

Jiným případem, v němž lze obtížně uplatnit homogenizační strategie, jsou socioprostorové situace směřování různých rolí přisuzovaných lidem s homogenními a odlišnými těly.

Protože jakmile se tam *já ukážu s ní, jako její přítel, jako její partner*, teďka tam jsou prostě lidi, její spolužáci, každý má nějakýho partnera. Tak tam budu třeba jako strašnej *exot*, ty lidi si řeknou – aha, ty vole, tak *ona chodí s tímhleťm*, tak to *ona s ním asi i spí*, a *jaký to je?* A víš co, tohleto je prostě úplně jiná situace, to je úplně *jiná role*. Jsem se jí ptal – chceš to opravdu, abych tam šel? Mně by nevadilo, kdybych tam *zůstal někde kolem*, mně to nevádí, protože vím, co dokážou drby, že jo. Ty drby jsou prostě šílený. To jedna spolužačka řekne – a víš co to, víš, *s kým ona chodí? S kriplíkem, s kriplem*, představ si to? To je neuvěřitelný. (Martin, 5. 10. 2011, zvýraznění autorů)

Výše uvedená citace ukazuje, že o lidech s natolik odlišným tělem, jako má Martin, lidé s homogenními těly neuvažují jako o plnohodnotném těle nejen ve významu jeho vizuality, materiality a funkčnosti, ale ve významu společenské role.

Martin se se svou přítelkyní později oženil a založili rodinu. Ale člověk s takto odlišným tělem přece partnerku mít nemůže, nemůže mít sex, a už vůbec nemůže mít děti. Pokud se Martin pohybuje sám, s někým známým, s přáteli, je pro něj jednoduché hrát roli sám sebe, roli odvážného, emancipovaného člověka s odlišným tělem. Spojení s přítomnými přáteli nijak nezavádí otázku sexuality odlišných těl do veřejného prostoru, nicméně spojení s vlastními dětmi či s manželkou naopak tyto otázky otevírá. Najednou se otázka sexuality odlišných těl stává nevyhnutelnou, on má manželku, on má děti, on musí mít sex, odlišná nehomogenní těla jsou také sexuální. Nicméně Martin tady zdůrazňuje, že tento typ emancipace homogenního prostoru se již netýká pouze odlišnosti jeho těla, ale jedná se o vztah k druhým lidem a tím vtahuje do vyjednávání o odlišnosti i jeho ženu a jeho děti. Není v tomto vyjednávání sám za sebe, ale je v něm i za své blízké, nese tedy odpovědnost i za jejich označování, za jejich vylučování a nevyhýbá se tedy těmto situacím jenom kvůli sobě, ale také kvůli nim. Tato situace ukazuje na provázanost *sociálního prostoru* nejen prostřednictvím materiálních prostorových praktik, které ani nemusí být přítomné tady a teď, ale stačí, že se *někdy někde* odehrály (sex, vztah), reprezentací prostoru (který odkazuje na abstraktní prostor rodiny, jež má vypadat určitým způsobem) a prostoru reprezentací (o kterých bude řeč později), ale i dalších subjektů, které tento sociální prostor vytvářejí. V případě Martina jeho ženy a jeho dětí.

„Vyjít ven“ pak tedy neznamena vyjít pouze z privátního prostoru vlastního obydlí do vnějšího, veřejného světa, ale znamená to i vyjít z ověřených, známých, „kontrolovaných“ (socioprotektorových) situací, ve kterých nejsou těla KP konfrontována s jejich „odlišností“, do vnějších, neověřených, neznámých, a tedy „nekontrolovatelných“ situací, ve kterých této konfrontaci vystaveni být mohou. Samozřejmě by se KP mohli výše popsaným situacím vyhnout, pokud by se například rozhodli necestovat letadly, popřípadě necestovat vůbec, nebo pokud by se rozhodli rezignovat na partnerský život, nicméně v takovém případě by se dalo hovořit o určitém fyzickém closetování jejich odlišnosti, tedy jakési „dobrovolné“ separaci [srov. Pitoňák 2019]. „Vyjít ven“ tak pro ně představuje jakýsi fyzický, mobilitní či prostorový coming out, jehož prostřednictvím definují vlastní identitu, vyjednávají o významu odlišnosti vlastního těla a tím taktéž diferencují *sociální prostor*. „Vyjít ven“ tak má pro KP skutečně klíčový význam, a to především v případech, kdy si jsou vědomi, že nemohou použít homogenizační strategie zvládání *nevyžádané pozornosti*. V takových kontextech pak uplatňují strategie jiné, které v kontextu tohoto textu nazýváme *diferenciačními*.

Diferenciační strategie zvládání nevyžádané pozornosti

Jak bylo zřejmé u homogenizačních strategií, přestože se KP snaží o splnutí a homogenizaci s reprezentací prostoru, k diferenciaci prostoru, respektive k vytváření *prostoru reprezentací*, dochází již samotnou přítomností odlišných těl v jinak homogenním prostoru. Nedodržování *zdvořilé nevšímavosti* lze přitom chápat

jako indikátor nekorespondence *prostorových praktik* a *reprezentací prostoru*, jejichž vztah se v čase i místě mění. Nicméně ne každou diferenciaci lze nazvat strategií. Jako o strategiích o nich nehovoří ani KP, na rozdíl od těch homogenizačních. Přesto jsme se rozhodli strategiemi je nazývat, a to nejen kvůli zachování jisté symetrie, ale především proto, že KP již dopředu počítají s tím, že ony překerní situace s velkou pravděpodobností nastanou, sami se jim vědomě vystavují a zároveň v nich neuplatňují homogenizační strategie popsané výše. KP se o tom, co bude dále nazýváno jako *diferenciační strategie*, zmiňují spíše letmo, okrajově, jako by to nebyly ani strategie, ale spíš jakýsi extrém, který není zcela běžný, nelze jej systematizovat, špatně se učí a představuje spíše určitou nejzazší možnou instanci. Na druhou stranu se systematicky věnují rozšiřování vlastních schopností improvizovat například na různých seminářích, kurzech, debatách, a především pak v amatérském divadle.² Ve výrocích KP tak můžeme identifikovat minimálně dvě *diferenciační strategie*, a to *diferenciace (socioprostorových) situací improvizací* a *diferenciace socioprostorových situací mediací*.

Diferenciace (socioprostorových) situací improvizací: poprvé, nebo nikdy

Pokud se mají KP pohybovat neznámým prostorem, vystavují se situaci, kdy nejenže tento prostor nebudou znát, budou se v něm obtížně pohybovat, ale také nebudou připraveni na nástrahy, které je v tomto prostoru čekají. Tato konstelace pak napomáhá vzniku situací, ve kterých KP mohou snáze působit, jako že si nevědí rady, že nevědí, co mají dělat a jak bariéru překonat. Mohou tedy působit, jako že potřebují pomoc. Vzniká tak poměrně zajímavá situace, ve které, byť se v ní vyskytnou poprvé a byť v ní narazí na samostatně nepřekonatelnou bariéru, by se KP stále měli chovat sebejistě a rozhodně, aby zbytečně nepřitahovali *nevyžádanou pozornost* ostatních. Přitom např. každá zastávka MHD je jinak vysoká, má jiný povrch, ostrůvky jinou šířku, někde jsou osazeny zábradlím, jinde ne, někde jsou z nich bezbariérové sjezdy, jinde ne, někde jsou z nich přechody pro chodce, jinde ne atp. I když se KP snažili na prostory nových zastávek připravit dopředu a procházeli si je prostřednictvím *street view*, právě na drobné vertikální změny a sklony povrchů se dopředu připravit nedokážou. Preferují tak omezo-

² Představení integrovaného amatérského divadelního souboru, jehož členy někteří KP jsou, vytváří bezpečný prostor, kde si herci zkouší nejrůznější způsoby reakcí, experimentují s možnostmi mezilidské interakce a doslova si testují reakce publika. Často se stává, že se dramaturgicky dopředu pracuje s tím, že se očekává ostych, lítost a předsudečnost publika, a dramatické situace se tak přizpůsobují tomu, aby upozorňovaly diváky na jejich hodnocení, tedy stavěly diváka do situací, kdy neví, jak danou situaci interpretovat, zda je správně se jí smát, či nikoliv, zda je myšlena vážně, či v nadsázce. Tím nejenže si herci testují reakce publika, ale zároveň vytvářejí přesně ten alternativní prostor, o kterém Lefebvre hovoří jako o „prostorách reprezentací“.

vání se na několik málo relativně bezbariérových, ale především dobře známých míst, kde jsou schopni ve svém pohybu působit sebejistě a nepřitahovat nevyžádanou *pozornost* více, než je nezbytně nutné. Nezřídka tak KP vypovídají, že raději ujedou „pěšky“ tři čtyři zastávky, u kterých si nejsou jisti jejich konkrétní podobou či naopak vědí, že jejich míra bariérovosti je pro ně vyšší, než aby se konfrontovali s prostory, které neznají či které jsou méně kompatibilní s nároky jejich odlišných těl. Tato preference však odpovídá principu homogenizace socioprostorových situací. Otázkou tedy je, jaký přístup KP volí, když se s těmito situacemi konfrontují.

Já to *plánování* většinou podnikám v důvěrně známých místech. To znamená nejčastěji doma, kde si prostě *plánuju*, co ten den budu dělat. Nebo kde se cejtím už hodně dobře usazeně, prostředí, který je hodně dobrý. Tak tam si začnu *plánovat*. Ale kde jsem jakoby *v méně známém prostředí* a zase bych řekl, že to je nějaká obecná určitá vlastnost, teď jde o tu míru, tak tam mi nevadí, a dokonce s tím počítám, že *musím improvizovat*, jo? (Hugo, 22. 8. 2012, zvyraznění autorů)

Hugo spíše jen tak mimo řeči zmiňuje strategii, kterou lze označit jako *improvizaci*. Musí *improvizovat*, počítá s tím, nevadí mu to. Improvizace představuje inherentní součást situací, které nezná, kde se vyskytuje poprvé, kde neví, co může čekat. Improvizaci přitom staví do jakési opozice vůči plánování. Tam, kde je možné plánovat, tam nemusí improvizovat. Ale tam, kde to není možné, nemá smysl plánovat. Improvizace tak pro Huga představuje určitý přístup k situacím, ve kterých plánování pozbývá významu. Městské reprezentace prostoru, jejichž nositeli jsou především developéři, architekti či stavaři, jsou uzpůsobeny homogenním tělům a jejich prostorovým praktikám. I když se tak tato těla někde vyskytují poprvé, nejedná se pro ně o místa neznámá, s obtížnou materialitou, která by neodpovídala materialitě jejich těl [srov. Porkertová 2019]. Nicméně pro Huga „vyjít ven“ znamená téměř vždy „vyjít poprvé“, tedy nutnost hledání způsobů, jak udělat prostor s tělem co nejvíce kompatibilní a diferencovat *tělesný prostor* dle svého těla. Improvizace je tak klíčovým principem narušujícím homogenitu *sociálního prostoru*.

Pokud by Hugo někdy nevyšel „poprvé ven“, nevyšel by ven vůbec nikdy a zůstal by uzavřen ve svém důvěrně známém a bezpečně naplánovaném prostoru. Vyjít ven poprvé, vyjít poprvé na určité místo je tak základní zkušeností „vyjít ven“ a improvizace s ní spojená základní kompetencí rozvíjenou spolu s ní. V tomto kontextu KP mezi sebou sdílí tezi „improvizuj, nebo zemři“, která často zní ve vypjatých situacích, je pronášena s patřičnou hrdostí a nejlépe tak vystihuje tuto strategii. Bez improvizace vlastně nemohou „vyjít ven“ a bez „vyjít ven“ se nemohou pohybovat a bez pohybu jsou v podstatě „sociálně mrtví“. Tato teze představuje určitou perspektivu, která dopředu nepočítá s tím, že se nic nestane, že vše půjde, jak má, že vše půjde podle nějakého plánu či předem sepsaného scénáře, ale naopak, tato teze předpokládá, že nic nepůjde tak, jak má, že všech-

no bude jinak a že bude třeba nových, nenaplánovaných reakcí a vyjednávání nových *prostorů reprezentací*, které vyjadřují neformalizovaný prostor, jenž nemá předem jasně vytyčené způsoby užívání ani uvažování o něm. Účelem *abstraktního prostoru* není jen komodifikace, ale má zajišťovat přehlednost, předvídatelnost a kontrolu, již nehomogenní těla vždy narušují [srov. Campbell 2009; Shildrick 2009; Goodley 2013]. Na toto rozrušení a neformalizaci lze nahlížet afirmativně jako na možnost proměny *sociálního prostoru* i *sociálních těl* [srov. Overboe 2007 či Wilkerson 2002]. Na *improvizaci* se nedá připravit plánem, na *improvizaci* se dá připravit jen *improvizací*. Navíc i samotné nevytváření plánů a „přepínání“ z plánování každého detailu do neplánování téměř ničeho představuje velmi specifickou kompetenci, které je potřeba se učit. A právě proto, že i improvizace se dá systematicky trénovat, je možné ji považovat za strategii. Díky jejímu praktikování v jinak homogenním prostoru tak mohou vznikat nová, alternativní vyjednávání, která umožňují změnu, respektive diferenciaci *sociálního prostoru*, který spoluvytvářejí rovněž odlišná těla – tedy *sociálního prostoru*, který je heterogenní a tělesný.

Diferenciace (socioprosorových) situací mediací: aktivně, nebo vůbec

Druhá strategie vychází z principu *improvizace*, nicméně představuje poměrně konkrétní realizaci tohoto principu – *mediací situací*. Místo homogenizační snahy o co nejmenší narušení se jedná naopak o převzetí iniciativy v situacích, ve kterých může někdo KP oslovit. O uvědomělé snaze zmírňovat napětí, které člověk odchylovající se od normy ve společnosti vyvolává, a potřebě vzájemnou interakci sobě i druhým usnadnit, mluví i Goffman [(1963) 2003: 120, 135]. KP sami interakci začnou, záměrně ostatní předběhnou a aktivně je sami osloví. Zcela vědomě a záměrně tak předchází situaci, v níž by se lidé s homogenními těly mohli cítit rozpačitě, ve které by nevěděli, s kým mají tu čest, jak moc je člověk s odlišným tělem odlišný, co všechno zvládne a co už nezvládne, jaká je jejich role v této situaci, zda mají nějak zasáhnout, přispěchat s nabídkou pomoci, nebo jen dávat pozor, jak se situace vyvine a zda nebude jejich intervence potřebná později. Jinými slovy se KP snaží vstupovat do situací tak, aby na sebe na místo nekontrolované *nevyžádané pozornosti* záměrně strhli kontrolovanou *vyžádanou pozornost*, při níž ostatním sdělí, jak moc je jejich tělo odlišné, že vlastně příliš odlišné není, že od ostatních aktuálně nepotřebují žádnou asistenci a že pokud nějakou budou chtít, tak si o ni sami řeknou, a ostatní mohou být klidní a vůbec si jich nevšímat.

Já tam hraji roli takovýho mediátora mezi standardní situací a průserem. Je tam nějaká standardní situace, nějaká pohoda, se kterou všichni počítají, *já jsem ta věc, která způsobí neočekávanou situaci*, neočekávanou okolnost, a tato okolnost je pro někoho velmi nepříjemná a začne se projevovat tak, že to dává najevo, pak já jsem jednoznačně mediátorem a nějakou *příčinou změny té situace*. Což je prostě role, kdy se *veškerá pozornost upře na mě*. (Hugo, 18. 10. 2011, zvýraznění autorů)

Hugo zde popisuje, že pouhá jeho přítomnost ve veřejném prostoru je vlastně problém, je porušením normální homogenity těla i homogenity prostoru, které způsobuje ostatním nepohodlí. Aby toto nepohodlí umenšil, popřípadě aby jej minimálně udržoval na nějaké akceptovatelné úrovni, staví se do role mediátora, ve které ostatním vysvětluje, jaká je jejich role, co se od nich očekává, respektive že se od nich nic neočekává. Představuje své odlišné tělo, edukuje ostatní s homogenními těly o své odlišnosti a kontroluje tak základní nastavení vztahu mezi homogenními a odlišnými těly v dané situaci. Vyjednává *prostory reprezentací*, ve kterých je *něco jinak*, a utváří tak prostor, kde není problémem, ale jeho heterogenní součástí. Hugo je nositelem nějaké změny v dané situaci, nicméně pouze v dané situaci, což znamená, že je nutné v každé nové situaci tento postup opakovat, tedy stále a znovu vysvětlovat, že odlišnost jeho těla není tak důležitá, jak by si snad lidé s homogenními těly mohli myslet, že je k ničemu nezavazuje ani po nich automaticky nic nevyžaduje.

Jo, určitě, já vím, jak těm situacím *předcházet*, ale je to prostě *strašně aktivní role*. Musíš přijít a říct a prostě *vést tam tu hlavní roli*. To třeba umí výborně Šimon. On někde přijde do společnosti, nikdo ho nezná, on tam přijde, je sebevědoměj *a jede a jede, maká, maká, jede, jede, jede*, něco jim tam prostě valí do hlavy, a ty lidi jsou z toho v hajzlu, protože oni najednou vidí křipla, kterej prostě *má rozum a něco jim říká a má to smysl*. To je pro ně prostě strašně zajímavá věc. Určitě věc, jak tomu *předcházet*, je tím, že to *vezmeš do své režie*. Přijdeš tam a začneš prostě *valit*, začneš do těch lidí mluvit, začneš prostě *být aktivní*, nesedíš jenom v koutku. Jo, samozřejmě tohleto je recept, kterej funguje, ale ne vždycky se dá použít, bohužel. (Martin, 5. 10. 2011, zvýraznění autorů)

Martin nicméně upozorňuje na to, že i když je to velmi efektivní způsob předcházení *nevyžádané pozornosti*, jedná se o velice náročnou strategii. Jedná se o aktivní roli, která vyžaduje odvalu, komunikační schopnosti, inteligenci a především velké množství energie. Martin to poměrně expresivně vyjadřuje pomocí opakování sloves „jede, jede, jede“ a „maká, maká, maká“, která ukazují, že *mediace* rozhodně není zadarmo, že je nutné ji odpracovat, doslova „odmakat“. Současně je to rozhodná, sebevědomá, vedoucí, vůdčí role, ve které se člověk s odlišným tělem ujímá vedení situace, vedení homogenních těl v homogenním prostoru. Je to tedy velice náročná role ve smyslu, že od KP vyžaduje jít proti něčemu zaběhnutému, očekávanému, normálnímu, plout proti proudu, vzpírat se, bojovat. Což rozhodně není role pro každého a zároveň ani není vhodná pro každou situaci. Na jednu stranu *mediace* umožňuje přetvářet *sociální prostor*, upravit prvotní interpretaci ostatních lidí s homogenními těly o KP, na druhou stranu může být v určitých kontextech interpretována jako příliš asertivní, sebestředná, až arogantní. Nicméně KP umožňují oddělit interpretaci jejich osoby od pouhé vizuality povrchu jejich odlišných těl. Využití strategie *mediace* tak pomáhá reinterpretovat status KP z nějaké neživé kuriózní věci na autonomní lidskou bytost, čímž snižuje riziko *nekontrolované všímavosti* i v situacích, kdy se pohybují v nových, neznámých prostorách, ve kterých mohou působit ne zcela orientovaně, jistě a suverénně, čímž obecně snižuje míru *nevyžádané pozornosti*.

Závěr

Príspevek nabízí konkrétní způsob provázání diskurzivního a materiálního rozměru znevýhodnění, a to prostřednictvím konceptu *sociálního prostoru* za využití Lefebvrový triády jeho produkce – *prostorových praktik, reprezentací prostoru a prostorů reprezentací*. Ne/dodržování zdvořilé *nevšímavosti* odhaluje momenty, kdy dochází k narušení spojenectví *prostorových praktik a reprezentací prostoru*, respektive *abstraktním prostorem*. Což se v případě KP děje téměř ve všech situacích. V článku jsme rozebrali dva druhy strategií, kterými na *nevyžádanou pozornost* reagují. Jakkoli se může zdát, že homogenní a diferenciatní strategie jsou antonyma, na několika situacích jsme ukázali, že se nemusí vzájemně vylučovat, ale ve většině případů probíhají zároveň. Goffman [(1963) 2003: 28] hovoří o tom, jak lidé vymykající se normě oscilují mezi „ustrašeností“, často vedoucí k vyhýbání se kontaktu, a „hranou statečností“. Oddělení prostorových strategií je tak především analytické, když ukazují homogenizační i diferenciatní procesy v produkci *sociálního prostoru* a vyjevují jej jako dynamický, v procesu neustálé změny. Strategií, jakými lidé zvládají vyjednávání svých odlišností, je nejen v literatuře o tělesném znevýhodnění popsána celá řada [Goffman (1963) 2003; Low 1996; Brune, Wilson 2013; Devine 2017]. Nicméně právě propojení námi vylíčených strategií s produkcí *sociálního prostoru*, potažmo vzájemnou produkcí prostoru a těl, je důvodem, proč jsme sáhli po Lefebverově prostorové triadice jako analytickém nástroji.

Aby mohly být *odtělesněné reprezentace prostoru* co nejsnáze hierarchizovatelné, dělitelné, měřitelné, počitatelné, tedy komodifikovatelné, je při jejich plánování – a nakonec i realizaci – nezbytná velká míra standardizace. Tedy standardní rozměry, sklony i povědomí o tom, k čemu ten který prostor slouží a kdo má být jeho uživatelem. Přestože u Lefebvrova pojetí *diferenciatního prostoru*, tedy protiváhy k *abstraktnímu prostoru*, upoutá především svým aktivizačním, opozičním nábojem, KP *sociální prostor* diferenciuje a tím emancipují, nejčastěji proto, že další možnosti – kromě úplné izolace – zkrátka nemají. Nejde tedy o jejich vědomý odpor, ale o naprostou nutnost pro prostou sociální existenci. Jejich těla jsou svou jinakostí zdrojem diferenciatního principu, a to i přes homogenizační snahy, které mají sloužit především k zvládnutí tísně z *nevyžádané pozornosti*, která člověka sankcionuje, umravňuje, trestá. *Prostor odlišností*, který KP svou prostou přítomností i *prostorovými praktikami* vytvářejí, problematizuje představu o odtělesněných, homogenních tělech, která se snadno pohybují obdobně homogenním prostorem, jenž je *vně* těl a slouží spíš jako nehmotné dějiště připravené pro jejich *prostorové praktiky*. V případě nehomogenních těl je tento prostor nejen žitý, ale zároveň i živý – tělesný.

ROBERT OSMAN je sociální geograf. Jako odborný asistent působí na Geografickém ústavu Masarykovy univerzity a současně v Oddělení environmentální geografie na Ústavu geoniky AV ČR, v. v. i. Disertační práci věnující se prostorové zkušenosti uživatelů a uživa-

telek elektrických vozíků obhájil pod názvem Městská teritorialita na příkladu města Brna v roce 2014. Mezi jeho hlavní výzkumná témata patří geografie času, rytmicity místa, časoprostorová zkušenost, lidská teritorialita a geografie znevýhodnění. Využívá především kvalitativních výzkumných metod, o jejichž širší etablování v rámci tuzemské sociální geografie se snaží. Editoval knihy *Prostor(y) geografie* (Praha: Karolinum, 2014) a *Geografie „okrajem“* (Praha: Karolinum, 2019).

HANA PORKERTOVÁ vystudovala sociologii na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity, kde obhájila disertační práci zabývající se nevidomou zkušeností. V současné době působí jako odborná asistentka na Ústavu práva a humanitních věd Mendelovy univerzity v Brně a jako výzkumnice střediska Teiresiás na Masarykově univerzitě. Zaměřuje se na sociologii tělesnosti a konstrukci postižení a genderu, ke kterým přistupuje z post-strukturalistické pozice.

Literatura

- Brune, A., D. J. Wilson. 2013. *Disability and Passing: Blurring the Lines of Identity*. Philadelphia: Temple University Press.
- Butler, C. 2003. *Law and the Social Production of Space*. Disertační práce. Brisbane: Griffith university.
- Butler, R., S. Bowlby. 1997. „Bodies and Spaces: an Exploration of Disabled People's Experiences of Public Space.“ *Environment and Planning D: Society and Space* 15 (4): 411–433, <https://doi.org/10.1068/d150411>.
- Butler, R., H. Parr. 1999. *Mind and Body Spaces: Geographies of Illness, Impairment and Disability*. London: Routledge.
- Campbell, F. K. 2009. *Contours of Ableism: The Production of Disability and Abledness*. New York: Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1057/9780230245181>.
- Dale, K. 2005. „Building a Social Materiality: Spatial and Embodied Politics in Organizational Control.“ *Organization* 12 (5): 649–678, <https://doi.org/10.1177/1350508405055940>.
- Davidson, J. 2003. „Putting on a Face: Sartre, Goffman, and Agoraphobic Anxiety in Social Space.“ *Environment and Planning D: Society and Space* 21 (1): 107–122, <https://doi.org/10.1068/d45j>.
- Devine, M. A. 2017. „Being a ‘Doer’ Instead of a ‘Viewer’: The Role of Inclusive Leisure Contexts in Determining Social Acceptance for People with Disabilities.“ *Journal of Leisure Research* 36 (2): 137–159, <https://doi.org/10.1080/00222216.2004.11950017>.
- Elden, S. 2009a. „Production of Space.“ Pp. 590–592 in D. Gregory, R. Johnston, G. Pratt, M. Watts, S. Whatmore (eds.). *The Dictionary of Human Geography*. Malden: Wiley-Blackwell.
- Elden, S. 2009b. „Space I.“ Pp. 262–267 in R. Kitchin, N. Thrift (eds.). *International Encyclopedia of Human Geography*. Amsterdam: Elsevier, <https://doi.org/10.1016/B978-008044910-4.00320-5>.
- Gleeson, B. 1996. „A Geography for Disabled People?“ *Transactions of the Institute of British Geographers* 21 (2): 387–396, <https://doi.org/10.2307/622488>.
- Gleeson, B. 1999. *Geographies of Disability*. London: Routledge.

- Goffman, E. 1963. *Behavior in Public Places. Notes on the Social Organization of Gatherings*. New York: The Free Press.
- Goffman, E. (1963) 2003. *Stigma: poznámky k problému zvládnutí narušené identity*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Goodley, D. 2013. „Dis/entangling Critical Disability Studies.“ *Disability & Society* 28 (5): 631–644, <https://doi.org/10.1080/09687599.2012.717884>.
- Gottdiener, M. 1994. *The Social Production of Urban Space*. Austin: University of Texas Press.
- Gregory, D. 1994. *Geographical Imaginations*. Cambridge: Wiley-Blackwell.
- Grosz, E. A. 1992. „Bodies-Cities.“ Pp. 241–254 in B. Colomina, J. Bloomer (eds.). *Sexuality & Space*. New York: Princeton Architectural Press.
- Hall, E. 2000. „Blood, Brain and Bones: Taking the Body Seriously in the Geography of Health and Impairment.“ *Area* 32 (1): 21–29, <https://doi.org/10.1111/j.1475-4762.2000.tb00111.x>.
- Hall, E., R. Wilton. 2017. „Towards a Relational Geography of Disability.“ *Progress in Human Geography* 41 (6): 727–744, <https://doi.org/10.1177/0309132516659705>.
- Harvey, D. 1996. *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell.
- Imrie, R. 1996. „Ableist Geographies, Disablist Spaces: Towards a Reconstruction of Gollidge's Geography and the Disabled.“ *Transactions of the Institute of British Geographers* 21 (2): 397–403, <https://doi.org/10.2307/622489>.
- Imrie, R., C. Edwards. 2007. „The Geographies of Disability: Reflections on the Development of a Sub-discipline.“ *Geography Compass* 1 (3): 623–640, <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2007.00032.x>.
- Lefebvre, H. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Low, J. 1996. „Negotiating Identities, Negotiating Environments: An interpretation of the Experiences of Students with Disabilities.“ *Disability & Society* 11 (2): 235–248, <https://doi.org/10.1080/09687599650023254>.
- Mallett, R., K. Runswick-Cole. 2014. *Approaching Disability: Critical Issues and Perspectives*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781315765464>.
- Massey, D. 2005. *For Space*. London: Sage.
- Marrifield, A. 2000. „Henri Lefebvre: a Socialist in Space.“ Pp. 167–182 in M. Crang, N. Thrift (eds.). *Thinking Space*. London: Routledge.
- Martins, M. R. 1982. „The Theory of Social Space in the Work of Henri Lefebvre.“ Pp. 160–185 in R. Forrest, J. Henderson, P. Williams (eds.). *Urban Political Economy and Social Theory*. Aldershot: Gower.
- Moser, I. 2006. „Disability and the Promises of Technology: Technology, Subjectivity and Embodiment Within an Order of the Normal.“ *Information, Communication and Society* 9 (3): 373–395, <https://doi.org/10.1080/13691180600751348>.
- Moser, I., J. Law. 1998. „Přechody snadné, přechody nesnadné.“ *Biograf* [online] (15–16): 70 odst. Dostupné z: <http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=1502>.
- Mulíček, O., R. Osman, D. Seidenglanz. 2013. „Imaginace a reprezentace prostoru v každodenní zkušenosti.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 49 (5): 781–810.
- Osman, R. 2014. „Sociální prostor.“ Pp. 33–58 in R. Matoušek, R. Osman (eds.). *Prostor(y) geografie*. Praha: Karolinum.
- Osman, R. 2019. „Jet pěšky / Geografie vozíčkářů a vozíčkářek.“ Pp. 29–67 in R. Osman, L. Pospíšilová (eds.). *Geografie „okrajem“: každodenní časoprostorové zkušenosti*. Praha: Karolinum.
- Osman, R., L. Pospíšilová. 2016. „Zkušenost bez zraku: příležitost pro reflexi prostorového normativu.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 17 (1): 63–76, <http://dx.doi.org/10.13060/12130028.2016.17.1.256>.

- Overboe, J. 2007. „Disability and Genetics: Affirming the Bare Life (the State of Exception).“ *Canadian Review of Sociology/Revue Canadienne De Sociologie* 44 (2): 219–235, <https://doi.org/10.1111/j.1755-618X.2007.tb01135.x>.
- Pitoňák, M. 2019. „V sexuálním closetu/Geografie „ne-heterosexuálních lidí.“ Pp. 147–181 in R. Osman, L. Pospíšilová (eds.). *Geografie „okrajem“: každodenní časoprostorové zkušenosti*. Praha: Karolinum.
- Porkertová, H. 2017. *Nevidomá zkušenost: disabilita jako assembláž a vztah mezi tělem, diskurzem a zkušeností*. Disertační práce. Brno: Masarykova Univerzita.
- Porkertová, H. 2019. „Materialita pohybu: vztah mezi nevidomostí a městským prostorem.“ *Sociální studia* 16 (1): 13–32, <https://doi.org/10.5817/SOC2019-1-13>.
- Shakespeare, T. 1993. „Re-presenting Disabled People.“ *Disability, Handicap & Society* 8 (1): 95–101, <https://doi.org/10.1080/02674649366780081>.
- Shakespeare, T. 1995. „Re-defining the Disability Problem.“ *Critical Public Health* 6 (2): 4–9, <https://doi.org/10.1080/09581599508409047>.
- Shakespeare, T. 1998. *Disability Reader: Social Science Perspectives*. London: Continuum.
- Shakespeare, T. 2014. *Disability Rights and Wrongs Revisited*. New York: Routledge.
- Shildrick, M. 2009. *Dangerous Discourses of Disability, Subjectivity and Sexuality*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1057/9780230244641>.
- Simonsen, K. 2003. „The Embodied City: From Bodily practice to Urban Life.“ Pp. 157–173 in J. Öhman, K. Simonsen (eds.). *Voices From the North: New Trends in Nordic Human Geography*. London: Ashgate, <https://doi.org/10.4324/9781315234939-10>.
- Simonsen, K. 2004. „Spatiality, Temporality and the Construction of the City.“ Pp. 43–61 in J. O. Bærenholdt, K. Simonsen (eds.). *Space Odysseys. Spatiality and Social Relations in the 21st Century*. Aldershot: Ashgate, <https://doi.org/10.4324/9781315242705-4>.
- Simonsen, K. 2005. „Bodies, Sensations, Space and Time: The Contribution from Henri Lefebvre.“ *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 87 (1): 1–14, <https://doi.org/10.1111/j.0435-3684.2005.00174.x>.
- Simonsen, K. 2007. „Practice, Spatiality and Embodied Emotions: an Outline of a Geography of Practice.“ *Human Affairs* 17 (2): 168–181, <https://doi.org/10.2478/v10023-007-0015-8>.
- Soja, E. W. 1989. *Postmodern Geographies: the Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso.
- Soja, E. W. 1996. *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-imagined Places*. Malden: Blackwell.
- Urry, J. 1985. „Social Relations, Space and Time.“ Pp. 20–48 in D. Gregory, J. Urry (eds.). *Social Relations and Spatial Structures*. London: Palgrave Macmillan, https://doi.org/10.1007/978-1-349-27935-7_3.
- Wilkerson, A. 2002. „Disability, Sex Radicalism, and Political Agency.“ *NWSA Journal* 14 (3): 33–57, <https://doi.org/10.2979/NWS.2002.14.3.33>.

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)
a SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v. v. i.,
vydávají v koedici

VLASTNÍ BYDLENÍ JAKO FINANČNÍ BONUS K DŮCHODU

Martina Mikeszová, Petr Sunega, Martin Lux,
Veronika Aresta

Kniha se zabývá otázkou, zda samotné vlastnictví bydlení může pomoci vyřešit finanční obtíže ve stáří a představovat doplňkový zdroj příjmu. Autoři a autorky objasňují postoje Čechů k vlastnímu bydlení v souvislosti s finančním zajištěním na stáří, a to na základě statistických dat i speciálně provedených výzkumů.

V souvislosti se stárnutím české populace je generace dnešních čtyřicátníků stále silněji nabádána k tomu, aby se sama zajistila na důchod. Spoří si však Češi na důchod dostatečně?

Výzkumy ukazují, že tomu tak není, a proto se nabízí otázka, jak bude početná generace tzv. Husákových dětí čelit předpokládaným finančním nesnázím v důchodu. Právě bohatství uložené ve vlastním bydlení, které představuje pro většinu Čechů největší část jejich jmění, může být oním zdrojem příjmů. Budou však rodiče jako vlastníci ochotni spotřebovat své bydlení na úkor dědictví pro své děti?

Mnohé poznatky z výzkumu dokládají, že většina Čechů chápe své bydlení jako majetek, který dává rodině jistotu a který jednou dostanou či zdědí jejich potomci. Právě potřeba zanechat dětem nějaký majetek a pomoci jim být také vlastníky, mít onu „jistotu bydlení“, je jedním z hlavních důvodů, proč již dopředu zavrhuji jakoukoliv možnost zpeněžit své vlastní bydlení. Není však vyloučeno, že finanční tíseň může tyto představy značně proměnit a že se i u nás rozšíří zahraniční modely, které umožňují zůstat do

konce života ve svém vlastním bydlení a současně využít podstatnou část jeho hodnoty pro spotřebu v důchodovém věku. Kniha seznamuje čtenáře právě s takovými inovativními finančními modely fungujícími zejména v zahraničí. Na základě speciálně provedeného výzkumu pak hodnotí jejich možné využití v českém prostředí.

Praha 2019 – doporučená cena 290Kč vč. DPH – ISBN 978-80-7419-279-1

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON), Jiřská 1, 110 00 Praha 1
Objednávky – tel.: 222 220 025, e-mail: slon@slon-knihy.cz.

Vyžádejte si zaslání informací o novinkách e-mailem!

Podrobné informace o vydaných a připravovaných titulech: www.slon-knihy.cz

Karel Müller: *Dobré vládnutí ve veřejném nezájmu*

Praha, Sociologické nakladatelství (SLON) 2018, 286 s.

Kniha *Dobré vládnutí ve veřejném nezájmu* je odbornou studií, ale také reflexí autorovy osobní zkušenosti jako zastupitele na malém městě. V obou těchto rovinách nám kniha má co nabídnout. Je zřejmé, že jde o publikaci, která nechce být jen akademická a klade si za cíl oslovit širší čtenářskou obec.

Kniha se zaměřuje na otázku kvality demokracie a na možnosti dobrého (participativního) vládnutí v České republice po třiceti letech od pádu komunismu. Vychází z předpokladu, že zatímco vůči centrální rovině vládnutí občané vyjadřují nedůvěru a negativně vnímají korupci vzdáleného mocenského centra, na lokální úrovni by se teoreticky dalo předpokládat menší odcizení a vitálnější demokracie. Kniha se proto soustřeďuje na politické prostředí malého města (5–15 000 obyvatel) a jeho elity. Klade si za cíl „porozumět příčinám, formám a možným důsledkům politických změn, které vedly k nastolení dobrého vládnutí, včetně interpretace politických elit, které tyto změny prosazovaly“ (s. 17–18).

První kapitola uvádí čtenáře do metodologie výzkumu a popisuje teoretický rámec. Stěžejní je autorova vlastní normativní koncepce funkcí občanské veřejnosti ve vztahu k politickým institucím (viz dřívější texty autora, např. K. B. Müller. *Češi, občanská společnost a evropské výzvy. Mezi nacionalismem a liberalismem aneb Od etnické exkluze k aktivní hranici*. Praha: Triton 2016), která vychází z toquevillovského pojetí demokracie a Giddensova pojetí společenské změny (např. A. Giddens. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství [SLON] 1998). Müller předpokládá, že v liberální demokracii má občanská veřejnost ve vztahu k politickým institucím ideálně čtyři funkce – participační, ochrannou, legitimizační a integrační. Vzhledem k různým

reálným deficitům občanské veřejnosti lze potom na základě těchto čtyř funkcí hovořit o dvou komplementárních sadách rizik, jež dobré vládnutí ohrožují. Například na ose, která akcentuje politickou svobodu a jednání, autor identifikuje riziko nárůstu občanské pasivity, ale také paradoxně riziko nadměrné občanské participace a tím přetížení procesu politického rozhodování. Na opačném pólu téže osy potom leží riziko koncentrace moci a jejího zneužívání, ale také riziko slabé vlády. Dále se jedná o rizika rostoucí krize legitimacy i nekritické důvěry občanů v politické instituce nebo rizika společenské atomizace i „nadměrné sociální soudržnosti“ (s. 35) a konformity uzavřeného politického systému.

Dobré vládnutí by podle autora mělo být spojené s institucionálními zárukami, které se snaží rizikům předcházet. Právě tyto aspekty dobrého vládnutí – jako je existence politické opozice, otevřenost procesu politického rozhodování, kontrola politické moci veřejností a vůbec samotná existence autonomní občanské veřejnosti, jež je schopna se podílet na veřejné správě – se objevují jako témata v hlavní části knihy. Na druhou stranu nutno poznamenat, že výzkumné otázky s teoretickým schématem explicitně nekorespondovaly, čímž nedošlo k vytvoření studie pevně strukturované zvoleným teoretickým rámcem – od výzkumných otázek přes sběr dat, analýzu až po závěrečnou interpretaci. Kniha jako celek je spíše volnější směsí zjištění z výzkumu a úvah autora, jež spojuje obecnější zájem o porozumění probíhajícím politickým změnám a fungování demokracie v Česku.

Výzkum proběhl ve třech menších městech, účelově vybraných tak, aby reprezentovala příklady dobrého vládnutí a zároveň tak, aby vypovídala o různorodých kontextech. Černošice jsou satelitem Prahy, Hrádek nad Nisou je městečko v německém pohraničí poblíž Liberce a Semily leží v podhůří na severu Čech. Je škoda, že vý-

běr nebyl dopředu více orientován teoretickými hledisky. Zvláštní okolností, jíž si autor všímá, je to, že obce se dobrému vládnutí učily od sebe navzájem. To je vskutku specifikem zvoleného vzorku, ale potom je škoda, že samotnému procesu učení se studie vlastně nevěnuje a ani toto specifikum, které je potenciálem, ale i určitým omezením zvoleného vzorku, nějak hlouběji nereflektuje. Například: existují v Česku i jiné příklady reforem vládnutí na obecní úrovni, které nejsou s těmito obcemi spojené? Docházelo i v nich k procesu učení a přebírání vzorů, odkud a proč?

Primární analýza se zakládá na 18 polostrukturovaných rozhovorech s představiteli místních politických elit, zápisních autora z jeho působení jako zastupitele v Černošicích, dotazníkovém šetření na vzorku 1 101 obyvatel tří obcí a obsahové analýze radničních periodik. Při interpretaci autor pracoval i s dalšími dostupnými daty o zvolených lokalitách (volební výsledky apod.), s publikovanými studiemi místních politických elit a politické kultury a dalšími sekundárními zdroji. Výsledný text tak přináší závěry a zjištění, které se opírají jak o primární výzkum, tak o sekundární zdroje. To je jednou ze silných stránek knihy i dokladem erudovanosti autora. Na druhou stranu se v textu objevují místy úvahy a závěry, které považuji za málo podložené. To se týká například postojů občanů k vládnutí v obci. Výzkum se totiž zkoumání hodnot a zejména praktik místních občanů věnoval spíše okrajově, prostřednictvím dotazníku, takže o jejich příčinách a hlubších souvislostech se můžeme jen dohadovat.

Na základě případových studií vládnutí ve třech městech přináší druhá kapitola řadu zajímavých zjištění o perspektivách a problémech zastupitelů, kteří se rozhodli zavádět praktiky dobrého vládnutí. Třetí kapitola propojuje výsledky případových studií se sekundárními daty a existující literaturou a zamýšlí se obecněji nad otázkami legitimacy a institucionální důvěry

v České republice, nejen na lokální úrovni. Čtvrtá kapitola, jejímž hlavním autorem je člen výzkumného týmu Kamil Fleissner, se zaměřila na obsahovou analýzu radničních periodik. Užším vymezením cílů, detailnějším propracováním metodologie i sevrěnější koncepcí tato kapitola působí víc akademicky a poněkud se vymyká celkovému stylu knihy.

Jádrem práce je z mého hlediska druhá kapitola, která shrnuje hlavní zjištění výzkumu a v podstatě odpovídá na výzkumné otázky, jež si autor v první kapitole položil. Zastupitele – nositele změn vládnutí v obci – charakterizuje jako občany, které do veřejné funkce přivedl pocit krize místních politických poměrů a pro něž mají význam praktiky a hodnoty dobrého vládnutí: jsou otevření k názorům druhých, přijímají politickou pluralitu jako hodnotu, jsou připraveni učit se od druhých, oceňují klíčovou roli politické opozice, kladou důraz na nezávislost obecního tisku a hlásí se k ideálu deliberativní demokracie.

Jedno z témat, které se prolíná celou knihou, je svého druhu kritika veřejnosti. Tak například kniha přináší zjištění, že reformy vládnutí ve zkoumaných obcích nevedly ke zvýšení politické participace veřejnosti. Naopak, po prosazení změn zájem občanů opadl a zůstala jen „křičící a urputná“ menšina nespokojenců (s. 249), které k participaci z perspektivy zastupitelů vede hlavně nedůvěra v zastupitelstvo, neschopnost vnímat veřejný zájem nebo syndrom NIMBY (*not-in-my-back-yard*), tj. ochota účastnit se politického života obce jen formou protestu proti rozvojovým plánům, které se bezprostředně týkají občana, doslova jeho či jejího „dvorku“. Autor tematizuje kontrast pasivní většinové veřejnosti, která není slyšet, a věčně protestující menšiny či jednotlivců, kteří naopak slyšet jsou. Pro zastupitele to vytváří paradoxní „legitimizační dilema“, kdy při rozhodování musí zohledňovat ty, kdo mlčí (nepožadují ani nechválí), a naopak přehlížet ty, kdo své názory prosazují.

Při čtení jsem si kladla otázku, nakolik je toto dilema (a další momenty v textu, kde si zastupitelé stýskají na nedostatek podpory ze strany veřejnosti) také výsledkem frustrace reformních zastupitelů ze střetu jejich specifických vstupních očekávání, utvářených ideály, jež je k zapojení do veřejných funkcí vedly, s reálnými možnostmi participace místních občanů. Roli zde měly i vlastní zkušenosti autora jako zastupitele a to, že při psaní do značné míry vycházel ze svých deníkových zápisů. Ty představují cenný zdroj, ale týkají se jen jednoho případu, Černošic, a vytváří tak v datech určitou nevyváženost, protože mezi zkoumanými případy právě Černošice vystupují jako obec, kde je kverulantů hodně. Autor se do větší míry nezabýval reflexí svojí dvojí role jako zkoumaného zastupitele a zároveň autora, což by podle mého názoru využití tohoto typu dat prospělo.

Jsou kontinuální projevy angažovanosti občanů nutnou podmínkou dobrého vládnutí? Nejsou stěžejní spíše hodnoty a praktiky místních politických elit, jimž by k legitimizaci jejich přístupu a sebedůvěře, že vedou veřejné věci tím „správným“ směrem, mohly stačit skvělé volební výsledky a vysoká volební participace (jak dokumentuje autor)? Líbilo by se mi méně důrazu na různé aspekty nespokojenosti místních elit s tím, že „jejich“ veřejnost neodpovídá jejich ideálům, a více zjištění o tom, pomocí jakých praktik za daných podmínek místní elity svůj styl vládnutí dokážou prosazovat a udržet.

Přitom taková zajímavá zjištění v knize jsou. Například se ukazuje, že tváří v tvář pasivní veřejnosti, kdy mlčíci většina neposkytuje explicitní pozitivní zpětnou vazbu a tím vytváří z perspektivy zastupitelů legitimizační vakuum, nacházejí zastupitelé důležitou oporu, důvěru a zpětnou vazbu ve svých stranických kruzích. Stranické kruhy přitom nebyly ani tak zdrojem apriorního konsenzu o konkrétních politických cílech, ale spíše sloužily

k potvrzování samotného přístupu k vládnutí jako otevřenému procesu, který obnáší deliberaci a oceňuje opozici.

Možná by bylo ku prospěchu knihy v úvodu více rozvést různá normativní pojetí demokracie a situovat tak explicitně autorův přístup, založený na participativním pojetí demokracie, do kontextu alternativních očekávání a interpretací. Existují i jiné představy o vhodné formě zapojení veřejnosti do správy věcí veřejných, více elitistické či technokratické, stále však hovoříme o liberální demokracii. Tyto přístupy k demokratickému vládnutí s nějakou mírou odcizení občanů politickému procesu počítají. To, že „žádná demokracie se neobejde bez aktivní občanské veřejnosti, která se cítí odpovědná za výkon vládnutí ve své obci...“, není „banální fakt“ (s. 250), ale jen jedna z možných perspektiv nahlížení na roli občanské veřejnosti v demokracii.

Věcí, na kterou je třeba upozornit, je význam pojmu dobré vládnutí. V knize jeho definici není věnován větší prostor a označuje zde prostě transparentní, efektivní a odpovědný styl vládnutí. Čtenář z oblasti studií veřejné politiky nebo řízení by však mohl očekávat více specifický význam sousloví dobré vládnutí, a to jako *good governance*. Vládnutí (*governance*) na rozdíl od vlády (*government*) můžeme definovat jako systém hodnot, praktik, politik a institucí, pomocí nichž stát v interakci se zájmovými skupinami, občany a jejich sdruženími, tržními aktéry, médii a dalšími nestátními regulátory spravuje různé sféry společnosti (M. Potůček a kol. *Veřejná politika*. Praha: C. H. Beck 2016). V předkládané knize se neodráží plný význam pojmu dobré vládnutí, který má původ v hnutí *new public management* v USA v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století a který – kromě participace – obsahuje i další významné prvky, jako je efektivita řízení, důraz na kvalitu produktu, kontrolu a monitoring, orientace na zákazníka či klienta. Když zde hovoříme o participaci, nejde

podle mého názoru pouze a možná ani v první řadě o participaci občanů na vládnutí, ale o participaci „zákazníků“, „klientů“ nebo jiného druhu „stakeholderů“, což jsou pojmy, které „dobré vládnutí“ spíše vzdalují od významu, v němž je používán v knize. Efekty zavádění „dobrého vládnutí“ v tomto slova smyslu totiž mohou mít i dopady, které veřejné agendy depolitizují a demobilizují občany jako politické aktéry. Bylo by potřeba zpřesnit definici dobrého vládnutí a domyslet výše uvedené souvislosti.

Jedním ze závěrů knihy je, že k problémům dobrého vládnutí v České republice přispívá vysoká míra stigmatizace politické činnosti, podceňování veřejné diskuse a nedostatek smyslu pro pluralitu a kompromis. Naději na řešení do budoucna spatřuje autor v občanském vzdělávání a posilování politické gramotnosti občanů. Přestože výzkum ve sledovaných obcích potvrzuje pozitivní spojení mezi výškou dosaženého vzdělání a politickou participací, není to tak prosté. Autor upozorňuje, že ve zkoumaných případech vysokoškolské vzdělání spíše posilovalo sebevědomí a asertivitu v komunikaci („kulturu protestu“), nemělo však vliv na „schopnost sebeomezení“ („kultura kompromisu a věcných zpětných vazeb“). Nejsem si však jistá, zda je schopnost sebeomezení skutečně otázkou socializace do „liberálně demokratických hodnotových orientací“, jak píše autor (s. 255). Jestliže jde o loajalitu k celku, o schopnost vnímat širší zájem obce (státu) a obětovat část ze svého ve prospěch komunity, pak tyto hodnoty můžeme řadit stejně tak dobře k hodnotám politickým, jako k hodnotám prosociálním, k altruismu a filantropickému chování. Tyto atributy, ať už jednotlivců, či společnosti, se jen částečně pojí s konkrétním politickým režimem a určitě se s ním nedají ztotožnit. Člověk může být autenticky ochotný předřadit zájmy komunity nad své vlastní v autoritářském režimu stejně jako v liberálním, jen se to projeví v jiné míře a v jiném typu chování.

Sdělení, které podle mě podává tato knížka, není negativní. Je to výborná zpráva o tom, že i v postkomunistické společnosti se sklony k anomii je dobré demokratické vládnutí možné. Je třeba hlouběji zkoumat, co tyto případy umožňuje a proč se někde jako odpověď na vnímání krize vládnutí angažované reformní elity najdou a jinde ne. Tato kniha k takovému bádání vykročila. Oceňuji čtenářsky vstřícný styl psaní, množství citátů z výpovědí zastupitelů i otevřenost autora ve sdílení svých vlastních zkušeností a svých reflexí této role. To vše dělá z knihy text, který skutečně otevírá okno do toho, jak nesnadné je z pohledu místních politiků zavádět a udržovat dobrou vládu. Možná se zde někde skrývá i recept na jednu z přijatelnějších verzí budoucí společnosti.

Tereza Pospíšilová

Eliška Černá: *Z ulice do bytu: Sociální práce v procesu reintegrace do bydlení*
Praha, Sociologické nakladatelství (SLON) 2017, 152 s.

Knihu „Z ulice do bytu“ s podtitulem „Sociální práce v procesu reintegrace do bydlení“ vydalo v roce 2019 Sociologické nakladatelství (SLON) v Praze. Jedná se o studii, jež prostřednictvím komparace dvou modelů postupu při integraci osob bez domova zpět do bydlení reflektuje výklady reality bezdomovectví a jejich souvislosti pro praxi sociálních pracovníků. Na půdorysu teorií sociálního konstruktivismu a diskurzivní analýzy je použit výzkumný design situační analýzy. Autorka se připojuje k diskusi o aktuálním tématu, jakým způsobem lze přispívat k řešení problematiky bezdomovectví. K tomu využívá poznatky z výzkumu realizovaného v České republice a Velké Británii. Vydání publikace podpořila Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity.

V úvodu autorka představuje záměr a obsah předkládané monografie, uvádí vý-

chodiska z výzkumu realizovaného v rámci její disertační práce s názvem „Situační analýza výkladu reality bezdomovectví a vyloučení z bydlení v přístupech podporovaného bydlení a jejich implikace pro sociální práci“ a popisuje jednotlivé části knihy.

První kapitola, „Výklady reality bezdomovectví a vyloučení z bydlení“, prezentuje konceptualizaci diskutované problematiky, vycházející ze sociálně konstruktivistické perspektivy v kontextu pojmů používaných na evropské i světové úrovni. Dále nabízí stručný přehled vývoje způsobu prevence a řešení bezdomovectví na území České republiky a Velké Británie a jejich srovnání. Zahraniční zkušenost z Velké Británie byla vybrána z toho důvodu, že zde probíhal sběr dat. Autorka se při popisu českého prostředí opírá o relevantní koncepce a body programových prohlášení, opomíjí však komentář z hlediska stavu stávající právní úpravy.

Ve druhé kapitole s názvem „Přístup k bydlení: otázka kompetencí, nebo lidského práva?“ přibližuje autorka dva modely podporovaného bydlení pro lidi bez domova – tzv. bydlení až po přípravě (Housing Ready) a bydlení především (Housing First). Přístupy popisuje striktně teoreticky, včetně následné komparace. Již v této části se projevuje inklinace k advokačnímu textu ve prospěch přístupu Housing First, když v limitech prvně jmenovaného modelu jsou prezentována slabá místa, na něž reaguje až přístup druhý (čteno mezi řádky – vývojově vyšší). Teoretické odlišení těchto dvou přístupů je zjevně zvoleno z důvodu lepšího uchopení v rámci výzkumné strategie, nicméně v realitě je potřeba nahlížet na problematiku komplexně. Proto by možná prospělo nahlédnout humanistickou perspektivou na obě popisované varianty vedle sebe včetně uvedení jak výhod, tak limitů rovnocenně u obou zmiňovaných modelů.

Třetí kapitola, „Situační analýza jako metodologie výzkumu“, nabízí podrobný

náhled na design výzkumu a použitou metodu, včetně analytických postupů. Navíc autorka připojuje komentář rizik a limitů i podrobné zhodnocení vlastní pozice výzkumníka (vztahové identity ve výzkumu), což dokládá holistický přístup k práci s tématem konstrukce reality bezdomovectví.

Ve čtvrté kapitole, „Analýza dat pomocí situační analýzy“, autorka prezentuje zjištění, která vychází z uvedených základních rámců a odpovídají na otázku, jak je konstruován výklad reality bezdomovectví a vyloučení z bydlení klíčovými aktéry jednotlivých modelů, přičemž počet informanek/informantů (lidí bez domova a pomáhajících pracovníků) je v České republice 19 a ve Velké Británii 15. Čtenáři je předloženo srovnání a popis zjištěných rozdílů obou přístupů, a to v grafickém znázornění uspořádaných situačních map, srovnávací relační analýzy, map sociálních světů a arén a pozičních map. V návaznosti na uvedené lze konstatovat, že jsou zachyceny převládající odpovědi, zajímavá by však byla i prezentace homogenity získaných odpovědí, resp. jejich variability.

Kapitoly pět až osm se vztahují ke konkrétním analytickým zjištěním, kapitoly pět a šest ve vztahu k Housing Ready a kapitoly sedm a osm k Housing First. Čtenáři může být toto pojetí nepřijemné, neboť nutí k listování tam a zpět a hledání (či ujišťování), ke kterému modelu se která kapitola vztahuje. Navíc zjištění získaná na základě odpovědí informanek/informantů v České republice a ve Skotsku jsou shrnuta do jednoho výsledku. Může tak scházet zajímavá příležitost komparace názorů na základě geografické odlišnosti. Nicméně v logice uspořádání monografie na sebe jednotlivé kapitoly plynule navazují.

Pátá kapitola, „Točení v kruhu bezdomovectví a vyloučení z bydlení“, a šestá kapitola, „Sociální práce zaměřená na změnu jednatelce“, sice velmi dobře zachycují limity regulovaného prostředí sociálních služeb v případě mnohočetných potíží osob bez domova, nicméně citelně chybí vyme-

zení teoretických východisek systému sociálních služeb. Nelze tudíž komparovat předpokládaný (ideální) a zjištěný výklad reality. Proto lze popsanou oblast vnímat výhradně na úrovni subjektivního hodnocení jednotlivých respondentů, jakkoli tato pasáž vyznívá pro model Housing Ready spíše negativně.

Obdobnou logikou jsou vystavěny kapitoly sedm, „Reflexivní praxe Bydlení především“, a osm, „Sociální práce zaměřená na změnu situace“, avšak v tomto případě je naopak model Housing First prezentován spíše pozitivně. Reflexivní přístup je předložen jako příklad dobré praxe, s čímž lze jistě souhlasit. Dalším novým elementem je role peer pracovníků. V osmé kapitole je použit pojem tradiční terénní sociální pracovníci, u kterého není zřejmé, kdo (či jaký přístup) je tímto označením myšlen. Z popsání přístupu zaměřeného na změnu životní situace lze vyzdvihnout případová setkání, orientaci pracovníka na silné stránky a úspěchy klienta či koncept zplnomocnění klienta.

Jelikož si však opakovaně kladu otázku, zda je realita těchto dvou zkoumaných modelů opravdu takto ohraničená a neexistují průniky, pro vytvoření celistvého obrazu by pomohlo například srovnání formou SWOT analýzy (silné a slabé stránky, příležitosti a rizika) či jiné. Opravdu neexistuje ani jeden sociální pracovník, který v modelu Housing Ready používá reflexivní přístup a zaměřuje se na změnu životní situace?

V deváté kapitole, „Dopady reflexivní praxe Bydlení především“, jsou uvedeny do souvislosti pojmy reflexivity a reflektivity a jejich význam pro otevírání pomyslného začarovaného kruhu bezdomovectví. I v této kapitole, pozitivně vyznívající ve prospěch modelu Housing First, postrádám kritický náhled a především úvahu, zda klíčovým fenoménem v této oblasti není spíše vlastní praxe (přístup) sociálního pracovníka než použitý model.

Závěrečná kapitola, „Závěr: Zavádění Bydlení především jako účinného přístupu ukončování bezdomovectví v České republice?“, předkládá výzvy pro aplikaci zahraničního modelu Housing First na území ČR, především z pohledu strukturálního. Samotný závěr kapitoly pak nabízí konkrétní, velmi hodnotné podněty pro praxi sociálních pracovníků.

Kniha rozšiřuje spektrum odborné literatury popisující možné postupy při práci s lidmi bez domova a nabízí vhléd do vnímání či konstrukce reality bezdomovectví různými aktéry. Je i zajímavou sondou možného přenosu zahraniční praxe do českého prostředí. Značným přínosem je analytické zpracování sledovaných oblastí v ojedinělém výzkumném designu. Ačkoli druhá půlka knihy působí advokačně ve prospěch modelu Housing First a de facto popisuje dva modely přístupu k řešení bezdomovectví a vyloučení z bydlení jako dva naprosto odlišné světy, je čtenáři předložen detailně zpracovaný náhled na jedno téma z více úhlů pohledu.

Publikace je v první řadě určena, jak je zmíněno v úvodu, zejména odborné veřejnosti z řad sociálních a dalších pomáhajících pracovníků, poskytovatelům sociálních služeb, úředníkům pracujícím ve veřejné správě a studentům sociální práce se zájmem o téma bezdomovectví. Pro studenty, sociální pracovníky i další klíčové aktéry může být nejen zdrojem informací, ale i učebním textem pro oblast reflexivní praxe či analytických výzkumných metod.

Závěrečná doporučení pro sociální pracovníky a pracovníce nabízejí perspektivu reflexivní praxe. Kniha čtenáře nutí k přemýšlení o jeho dosavadním přístupu a může se tedy stát dobrým odrazovým můstkem pro aplikaci změn v jeho vlastní praxi, když nabízí podněty pro další uvažování o dominantních diskurzích v různých konstruovaných realitách bezdomovectví.

Melanie Zajacová

Elizabeth Peel, Rosie Harding (eds.):
Ageing and Sexualities: Interdisciplinary Perspectives

Farnham, Surrey, UK, Ashgate 2016, 237 s.

Sexualita ve spojitosti se stářím se ve vědeckých kruzích za posledních dvacet let (a především pak po vynálezu viagry) skloňuje stále častěji. Stereotypy asexuálního a emočně bezobsažného stáří jsou postupně nahrazovány apelem aktivního stárnutí, jehož součástí má být i seberealizace jedince prostřednictvím partnerských vztahů, včetně nutnosti udržení a uspokojení sexuálního apetitu. Zatímco se však většina dosavadních studií zaměřovala primárně na heterosexuální stárnutí (především v kontextu zdraví, funkcionality, výkonu či touhy), otázky LGB sexualit zůstávaly na okraji badatelského zájmu. Kniha *Ageing and Sexualities: Interdisciplinary Perspectives*, jež vznikla pod taktovkou editorického dua Elizabeth Peel a Rosie Harding, přistupuje k tématu stárnoucích sexualit – s ohledem na jeho diverzitu – z interdisciplinární perspektivy, s primárním důrazem na genderová specifika a prostorovorelační souvislosti. Kolekce deseti původních esejů od autorů a autorek z rozličných sociálněvědních oblastí i geografických kontextů (Anglie, Austrálie a Afriky) představuje paletu pestrých teoretických, analytických i praktických přístupů k výzkumu stárnoucích sexualit a jim příslušejících diskurzů i normativních rámců. Zorné pole antologie ostří na (ne)reprezentaci a kulturní konstrukce stárnoucích sexualit ve stále různorodějších prostorových souvislostech (na individuální úrovni, v institucionální péči či virtuálním světě) i na jejich regulaci v rozličných politických, právních či sociálních kontextech. Neopomíjí však ani oblast tělesnosti a s ní spojené problematiky individuálního zakoušení stárnoucích (i chřadnoucích) těl a sexualit. Kniha tak otevírá řadu palčivých otázek a podtémat, prostřednictvím nichž se snaží nastínit možnosti a nové směry kritického sociál-

něvědního zkoumání, především s ohledem na problematiku a specifika LGB stárnoucí populace.

Kapitola „Ageing and Sexuality in Western Societies: Changing Perspectives on Sexual Activity, Sexual Expression and the ‘Sexy’ Older Body“ z pera Sharron Hinchliff a Merryn Gott vhodně zakotvuje téma stárnoucích sexualit přehledným shrnutím dosavadních výzkumů a poznání. Předestírá proměnu pojetí sexuality ve stáří – od stereotypu asexualit po stále intenzivnější apel k (nejen sexuálně) aktivnímu (rozuměj „zdravému“ a „vhodnému“) stárnutí, jež spoluvytváří nově vzniknuvší normativní ideál „sexy oldie“. Je však nutné podotknout, že kapitola do jisté míry pouze sumarizuje a aktualizuje informace, které byly již dříve publikovány v monografiích druhé z autorek *Sexuality, Sexual Health and Ageing* (Open University Press 2005), jež je jedním ze zakládajících kamenů a kanonických děl na poli výzkumů stáří a sexuality. Jakkoliv však aktuální text nepřináší nijak inovativní či překvapivé informace, vhodně slouží k základnímu uvedení a zorientování se v dané oblasti.

Nové možnosti k realizaci a prozkoumávání vlastní sexuality skýtá (nejen) pro jedince staršího data narození prostředí internetu. Chris Beasley a Mary Holmes se tak v kapitole „Internet Dating, Sexual Intimacy and Older People“ věnují kreativním způsobům bytí a dělání heterosexuality na online seznamkách pro seniory. Za využití konceptu heterodox heterosexuality zvažují diverzitu podob a (ne)normativních heterosexuálních projevů, přičemž poukazují na možnosti subverzivního sexuálního chování a oddělování genderu ve virtuálním světě.

V „Older People and Sexuality in Residential Aged Care: Reconstructing Normality“ naopak Michael Bauer, Linda McAuliffe a Deirdre Fetherstonhaugh poukazují na skutečnost, že navzdory nové rétorice celoživotních sexuálních potřeb jsou tyto v kontextu rezidenční péče opomíjeny či

konstruovány (ať již rodinnými příslušníky, zaměstnanci či ostatními obyvateli instituce) jakožto nežádoucí. Ačkoliv tak samotný senior považuje svoji sexualitu za zdravou a aktivní, přesunem do pečovatelského domu mohou být jakékoliv její projevy pokládány za nevhodné, či přímo deviantní. Autoři otevírají i eticky problematické téma demence, spojované s otázkou kapacity člověka k udělení souhlasu k aktivitám sexuálního charakteru. Opakovaně tak upozorňují na institucionální rozpor mezi nutností ochrany rezidentů (a dodržení standardů péče i organizační kultury) a zachování jejich autonomie i práva na soukromí. Kladou proto důraz na nutnost vzdělávání pracovníků rezidenčních zařízení i potřebu jasnějšího definování praktik a postupů daných institucí. Současně naznačují, že je celá situace v důsledku přítomného heterosexismu ještě problematičtější v případě LGBT jedinců. O situaci v České republice pojednává jako jedna z mála např. studie PROUDu z roku 2016 *LGBT seniři/rky – neviditelná menšina. Situace stárnoucích leseb, gayů, bisexuálních a trans osob v České republice a perspektivy LGBT přátelské zdravotní a sociální péče* (J. Novotná (ed.) et al. Praha: PROUD 2016. Dostupné z: <http://proud.cz/starnuti.html>).

Konsekvencím přetrvávajících předpokladů o asexuálním stáří je věnována i kapitola „Inclusion and Representation of Older People and Sexual Health in Sub-Saharan Africa within Contemporary Population Health Research“ z prostředí subsaharské Afriky, v níž Gloria Chepngeno-Langat a Victoria Hosegood analyzují literaturu tamější produkce věnovanou sexualitě a sexuálnímu zdraví s cílem zjistit, do jaké míry a jakým způsobem je v ní reprezentována stárnoucí populace. Výsledky kritické studie ukazují, že respondenti staršího data narození jsou ve výzkumech obvykle opomíjeni, a to navzdory skutečnosti, že počet HIV pozitivních seniorů i nákaz v pozdním věku narůstá. Text ilustruje, jak otázky vědy zrcadlí přetrvávající společen-

ské stereotypy i jakým způsobem je následně zpětně posilují či vytváří – například právě zneviditelnováním stárnoucí sexuality. Současně dokládá, jak nezastoupení starších ročníků ve výzkumech opětovně patologizuje projevy jejich sexuality, přičemž negativně dopadá i na zdravý zmiňované populace.

Skutečnost, že jsou senioři naopak ideální skupinou pro studium sexuálních identit, chování či touhy, dokládá text „Sexual Identity Labels and their Implications in Later Life: The Case of Bisexuality“ věnovaný bisexualitě. Rebecca L. Jones analyzuje viněty obsahující příběh bisexuální seniorky, která v průběhu života žila v partnerství s muži i ženami. Na daném příkladu autorka demonstruje, jak se mohou sexuální preference i popisy vlastních identit v průběhu života proměňovat v závislosti na různých kontextech, pročez je to právě etapa stáří, která ideálně znázorňuje fluidnost sexuálního chování a způsobů nálepkování (labeling) identit. Nejenže tak ve výzkumech není vhodné odvozovat sexuální identity respondentů od jejich aktuálního partnerského uspořádání či sexuálních projevů, souběžnou chybou je i rigidní přemýšlení v dualistických kategoriích identit, které přehlíží a marginalizuje specifické zkušenosti stárnoucích bisexuálů.

Kapitola „Troubling Identities? Examining Older Lesbian, Gay and/or Bisexual People's Membership Categorisation Work and its Significance“ je taktéž věnována otázce sexuálních identit, avšak tentokrát na úrovni interakčních momentů volně plynoucích rozhovorů, neboť studuje způsoby kategorizační práce v procesu ustavování subjektu. Pomocí „membership categorisation analysis“ (spojující metody etnometodologie a konverzační analýzy) zde Andrew King představuje identity LGB jedinců a jejich sexuality jakožto performativní, neustále vyjednávané (skrze i vůči ideálu heteronormativity) a reprodukované v individuálních narativech i interpersonálních kontextech. Podobně jako R. L. Jones

i A. King – ať už s apelem na výzkumníky, poskytovatele sociálních služeb či policy-makers – zdůrazňuje, že by sexuální identity neměly být považovány za rigidní a striktně dualistické, neboť daná koncepce ústí ve zneuznávání specifických potřeb LGB seniorů a podněcuje sociální znevýhodnění.

Konkrétnějším důsledkům marginalizace a přetrvávajících nerovností ve vztahu k LGB seniorům v právu a sociální politice se věnuje příspěvek „Ageing Sexualities in UK Regulatory Contexts“, analyzující anglický regulativní kontext. Sue Westwood za použití socioprávního přístupu poukazuje na několikanásobnou diskriminaci LGB jedinců, která mimo jiné ústí v nedostatečné rozeznání nesexuálních či nebiologických vztahů seniorů – tedy často právě těch sociálních vazeb, které jim poskytují pomoc a péči v případě nemohoucnosti, a právě jimž tudíž v důsledku nemohou být přiznávány dostatečné finanční či sociální zdroje podpory. Autorka poukazuje na selhání rozpoznání a adresování rozdílů mezi seniory i přetrvávající heterosexismus (posilovaný v intersekcí s genderem, třídou i rasou/etnicitou). Současně otevírá i otázku přehlížení sexuality a specifických potřeb LGB jedinců v kontextu rezidenční péče.

Podobně se i Mark Hughes v „Towards the Inquiry into Aged Care and Beyond: The Promise and Challenge of a New Era in LGBTI Ageing“ věnuje problematice homogenizace a opomíjení diverzity LGBTI identit, tentokrát však v kontextu australské právní reformy. Autor zjišťuje, jak se připisování práv seniorům odráží v poskytování jim příslušejícího servisu, přičemž opět zdůrazňuje nutnost zvažování širšího spektra specifických zájmových skupin v rámci LGBTI tak, aby se předešlo riziku nerozeznání komplexnosti individuálních životů i potřeb na sociálně-právní úrovni.

Závěry kapitoly „Becoming Visible: De-Marginalising Older Lesbian in LGBT Ageing Discourse“ taktéž ústí v kritiku ne-

dostatečně definovaných potřeb LGBT skupin ve zdravotnictví a sociálních službách v Anglii. Jane Traies poukazuje na podprezentovanost starších leseb jakožto respondentek ve výzkumech LGBT, přičemž si bere na paškál téma několikanásobné marginalizace lesbických seniorek vyplývající z ageismu, sexismu a heteronormativity. Autorka vychází z výsledků výzkumu 400 leseb starších šedesáti let, který realizovala s cílem zjistit, jak zmiňované seniorky prožívají, navazují či prozkoumávají lásku a (nejen sexuální) intimitu v pozdním věku. Studie popisuje rozmanitost lesbických vztahů, přičemž vyzdvihuje důležitost lesbických přátelství či tzv. volených rodin jakožto klíčových sítí pro podporu a výpomoc ve stáří, které je tak nutné odpovídacími způsoby rozeznávat, aby mohly být v případě nutnosti státem uznány a zajištěny potřeby nejen lesbických seniorek, ale i jejich pečovatelů.

Allan Tyler, Nuno Nodin, Elizabeth Peel a Ian Rivers se pak v textu „I am Getting Old and That Takes Some Getting Used To: Dimensions of Body Image for Older Men“ naopak věnují populaci stárnoucích gayů, jejich tělesnosti a přístupu k body image. Vycházejí z dat rozsáhlé *The RaRE study: Risk and Resilience Explored* z Anglie a ukazují, jak heteronormativní role, obrazy hegemonní maskuliny i orientace na mládí typické pro gay prostředí ovlivňují sebevnímání vlastního těla gay seniorů – jakožto sexualizovaného, aktivního, medikalizovaného i „jiného“ vůči heterosexuální normě. Zdůrazňují taktéž otázku temporality konstrukce těla (vzhledem k vlastní přítomné zkušenosti, minulosti i předpokládané budoucnosti) a zásadního vlivu okolí na vnímání i zažívání sebe sama a vlastní tělesnosti.

Vzhledem k poměrně širokému záběru projednávaných témat identifikuje předkládaná kolekce textů řadu klíčových otázek, které by měly směřovat další, interdisciplinární zkoumání v oblasti stárnutí a sexuality (především pak té neheterosexuální),

příčemž se občasně snaží navrhnout i praktická řešení pro praxi. Různorodý soubor kapitol tak může být inspirací pro nejednoho badatele, sociálního pracovníka či státního úředníka z různých sociálních polí a oborů. Je však nutné podotknout, že jistá roztržitost projednávaných témat je i částečnou překážkou v hlubším a komplexnějším proniknutí do studované problematiky. Texty spolu bohužel nijak nekomunikují a nejsou vzájemně příliš semknuty, neboť v knize zcela absentuje závěrečná diskuse probíraných témat, která by lépe provázala jednotlivé kapitoly a prohloubila jejich poznání. Editorovy svoji antologii pouze krátce uvozují na prostoru osmi stran, pročež kniha částečně působí spíše jako speciální číslo vědeckého časopisu než jako ucelená publikace. Obsáhlejší kritická diskuse je tak ponechána zcela na imaginaci znalejšího čtenáře. Ten by měl tudíž přistupovat ke knize spíše jako k odrazovému můstku vedoucím k dalšímu samostudiu. Bonusem pro něj mohou být bohaté seznamy referencí a citačních odkazů uváděné na konci každé z kapitol, pomocí nichž lze dohledat řadu podnětných zdrojů a rozšiřujících studií věnovaných tématu sexualit(y) ve stáří.

Andrea Bělehradová

Catharina Nord, Ebba Högstöm
(ed.): *Caring Architecture: Institutions and Relational Practices*

Cambridge Scholars Publishing 2017,
220 s.

Uspořádávání prostoru institucí zaměřených na poskytování péče a praxe pečování, která je v těchto institucích a skrze ně realizována, nejsou dva oddělené problémy. Kniha editorek Cathariny Nord a Ebby Högstöm *Caring Architecture: Institutions and Relational Practices* ukazuje, že péče vždy probíhá v konkrétních prostorových souvislostech, které významným způsobem určují, co je možné a co nikoliv.

Kniha sestává ze sedmi empirických studií a čtyř teoretických komentářů od autorek a autorů s rozdílnou oborovou příslušností. Jsou mezi nimi především geografové a odborníci na architekturu a design, ale také socioložka či teoretička vzdělávání. S ohledem na rozdílnost jejich přístupů a zájmů před námi vystupuje vztah architektury a péče jako mnohvrstevnatý problém, který každá z kapitol formuluje a řeší po svém. Nejde ale o kompilaci nesusrovnalých a mimoběžných příspěvků. Jednotlivé části spolu komunikují, jsou propojeny dílčími souvislostmi a dohromady tvoří sice heterogenní, ale soudržný celek.

Důležitým spojujícím prvkem jsou použité teoretické východiska, skrze něž je institucionální architektonický prostor prozkoumáván. Autorky a autoři vychází především z poststrukturalismu a přístupů rozvinutých v rámci studií vědy a technologií (STS). Inspirováni pracemi G. Deleuze a F. Guattariho, B. Latoura, M. Callona, J. Lawa či H. Lefébvra nesledují instituce jako reprezentace, ale jako performace. Nehledají odpověď na otázku, čím institucionální architektura je, ale řeší, čím se architektura v procesu péče stává, co a jak spolu s dalšími aktéry dělá. Pozornost zaměřují na vztahy a aktérství. Jednat a působit mohou lidské subjekty, stejně jako různé objekty a materiály, a chtělo by se říci, i architektonický prostor sám. Jak se však z knihy dovídáme, architektonický prostor tak úplně sám není a nikdy ani nebyl.

Zájem o prostor jako událost se ve většině studií prolíná s konceptualizací péče, která se formovala v rámci vědních studií. Ingunn Moser ve svém komentáři mluví o péči jako o vtělené vztahové praxi, jež se uspořádává a tvaruje v materiálně heterogenních sítích. Z pohledu STS péče pracuje s nejrůznějšími prvky, materiály a vztahy, které mobilizuje a zkouší, způsobem, jenž Moser nazývá kutněním (*tinkering*). Nesleduje předem jasně daný plán, ale hledá vhodný přístup, který v daných souvislostech může vést ke zlepšení. Je poněkud

překvapivé, že ve svém zájmu o materialitu péče badatelé STS doposud, až na několik výjimek, aktérství architektury opomíjeli a architektonický prostor chápali jako arénu, v níž se jedná. Moser proto vidí setkání konceptualizace péče rozvinuté v rámci vědních studií se zájmem o pečující architekturu, ke kterému v antologii dochází, jako oboustranně inspirující.

V komentáři Albeny Yanevy, další významné badatelky v oblasti STS, se konstatuje, že výzkumy vycházející z teorie aktérů-sítí se sice zaměřovaly na řadu architektonických objektů a praxí, ale problematiku pečující architektury opomíjely. Yaneva oceňuje důraz na praxi obývání prostoru. Nabádá ke starostlivosti o architekturu, jež umožní, aby se stala pečující, a vyslovuje se za posun od pečující architektury k péči o architekturu.

Od prvních stránek knihy je zřejmé, že pokud se zabýváme vztahem mezi architekturou a péčí, nutně se při analýze provázaných procesů uspořádávání prostorů a formování subjektů potýkáme s problematikou mocenských asymetrií. Knihu otevírá komentář ve formě rozhovoru s Gunnarem Olssonem. Na otázku, co je první věcí, která vás napadne, když slyšíte výraz „pečující architektura“, Olsson odpovídá: „Že je falešný. Jakákoliv architektura ... je způsobem formování jiných lidí, takže ihned pocítuji nevyhnutelnou blízkost mezi pečující (*caring*) architekturou a uvěznující (*imprisoning*) architekturou.“ (s. 1)

Problematika moci je výrazným leitmotivem, který v rozdílných podobách prostupuje všemi texty antologie. „Historický geograf šílenství a jeho léčby“ Chris Philo se v komentáři k dualitě vymezené Olssonem vrací. Odkazuje na zásadní díla Michela Foucaulta věnovaná psychiatrické moci a mluví o fúzi kontroly a péče v moderních institucích. Na příkladu ústavu York Retreat (vedeného zakladatelem „morální léčby“ Wiliamem Tukem), který na konci 18. století představoval naplnění dobových představ o instituci poskytující

dobrou péči, poukazuje na možná nebezpečí spojená s reformami a zlepšováním podmínek v psychiatrických ústavech. York Retreat byl situován v atraktivní krajině a Tuke v zařízení usiloval o vytváření domácí atmosféry. Přesto záměrné manipulace s prostorem nesměřovaly k osvobození pacientů, kteří zde žili ve strachu a úzkosti ze zákona a jeho přestoupení.

Philo odmítá – jako zjednodušující – pohled na institucionální změny v perspektivě jasné vymezené duality. V ní jsou takové změny nahlíženy buď jako důkaz nezadržitelného pokroku, jenž směřuje k poskytování stále humánnější péče, nebo negativně jako projev neustále se prohlubujícího a zesilujícího útlaču a ovládání. V praxi jsou ale racionality péče a ovládání provázány a sloučeny do té míry, že je problémem rozeznat, kde končí jedna a začíná druhá. Proto každý výzkum *pečující architektury* by měl být podle Phila také výzkumem *ovládající architektury*. A sledovat bychom měli právě tuto provázanost, tedy to, jak péče prochází skrze ovládání, zatímco ovládání je úspěšné skrze nabídku péče – a samozřejmě také na to, jak je tato hybridní směs propletena s prostorem (s. 28–29).

Tři z kapitol se zaměřují na problematiku provádění prostorových změn v instituci psychiatrického ústavu. Kim Ross prozkoumává formování prostoru v psychiatrických ústavech v 19. století ve Skotsku jakož i teoretické nástroje použitelné k zachycení afektivního působení. Při úpravách ústavů se postupovalo cíleně s přesvědčením o afektivní působnosti určitých prostorových uspořádání a jejich významu v procesu léčby. Ross analyzuje především dobové výroční zprávy komisí dohlížejících na chod ústavů a skrze ně poukazuje na možnost autorit (politiků, komisí, architektů) záměrně vytvářet atmosféru, vyvolávat určité emotivní reakce a působit na pacienty. Dokumenty použité pro analýzu neříkají téměř nic o tom, jak tyto změny vnímali pacienti ústavů, jejich hlas neslyšíme. V „inženýrském“ přístupu ke změnám

vystupují pacienti jen jako pasivní příjemci péče. O tom, co je pro ně dobré, vědí experti.

Právě o přiblížení se perspektivě příjemců péče, stejně jako o experimentování s prostorem ústavu je kapitola od Cheryl McGeachan. Autorka vychází z knih Ronaldida Davida Lainga, dnes proslulého psychiatra a psychoterapeuta, který popisuje své zkušenosti z ženského oddělení psychiatrického ústavu v Glasgow z počátku padesátých let 20. století. Laing ve snaze porozumět pacientkám a jejich způsobům pobývání v zařízení prováděl v jistém slova smyslu zúčastněné pozorování – pravidelně, dvě hodiny denně, seděl v křesle mezi pacientkami na oddělení, pozoroval a zaznamenával si své zkušenosti. Tímto způsobem získal vhled, který využil při experimentu s tzv. „rumpus room“. Jeho výsledky ukazují, jak lze vytvořením specificky uspořádaného prostoru proměňovat uspořádání vztahů v procesu péče. V daném případě šlo zvláště o vztahy mezi sestrami a pacientkami, změnil se však i vztah mezi pacientkami a prostorem. McGeachan mluví o proměně mikrogeografie jejich pobývání v ústavu a o vytváření nové, obohacené „existenciální geografie“. Vyzdvihuje význam přikládání Laingem vztahu mezi materiálním uspořádáním prostoru a utvářením subjektivity a oceňuje jeho zájem o porozumění zkušenostem pacientů skrze jejich „vlastní světy a sítě“. Působnost pacientek nebyla přehlížena, prováděné změny ji měly za důležité východisko a byly jí usměrňovány. Je ale vůbec možné specifické prostorové zkušenosti, jako například ty ze zmiňovaného experimentu, převádět na obecná doporučení k provádění změn a vyhnoutse přitom úskalím „inženýrského“ přístupu?

Tento problém řeší studie Ebby Högstrom, přibližující zkušenosti s provozem psychiatrické kliniky, otevřené v polovině sedmdesátých let 20. století ve Stockholmu. Měla být vzorovou klinikou, jež byla navržena společně architektky a psychiatry.

Architektonické uspořádání prostoru reagovalo na požadavky otevřenosti, dostupnosti a rovnosti. Högstrom zjišťuje, že původní architektonické záměry po tom, co se budova začala používat, nebyly v mnoha ohledech vůbec naplněny. Přístup k prostoru jako „události“ sice umožňuje porozumět vztahům a distribuci aktérství v procesu péče, problematizuje však některá základní východiska architektonické praxe, jako je vytváření designu skrze plány či modely. Doporučení změn by proto měla být formulovaná jako „taktické návrhy“, jež budou nabízet místo „řešení“ spíše provizorní principy a v nichž bude zaznívat i jiný než institucionální hlas.

Jak ukazují Erling Bjorgvinsson a Gunnar Sandin ve své detailní etnografii, ambivalence a vágnost, jakož i nejednoznačné určení nejsou v případě pečující architektury problémem, ale spíše příležitostí. V nemocnici, kde se v každodenním provozu pacienti podílí na zjednávání hranice soukromého a veřejného prostoru, umožňuje vágní struktura prostoru jeho kreativní využívání. Problém ambivalence a nejednoznačnosti, tentokrát v prostoru pobytového zařízení pro mladistvé s problémy, prozkoumává také Susanne Severinsson. S využitím Callonova konceptu překladu se zajímá o jednu z místností v zařízení, konkrétně o prostor „uměleckého ateliéru“. Jeho nejednoznačné určení ve vztahu k cílům instituce otevírá prostor pro experimentování s mnohočetností uspořádávacích strategií. Umožňuje posuny mezi různými překlady zde probíhajících aktivit, což má dopady na utváření subjektivity všech zainteresovaných a umožňuje překonání redukce vztahu subjektu k instituci na přízpusobení nebo rezistenci. Severinsson ale také poukazuje na běžnou praxi v současném Švédsku, v rámci které se pro tuto instituci využívají budovy bývalých psychiatrických ústavů, sanatorií či nemocnic. Všimá si, že do procesu péče tak vstupují strategie a racionality související s původním využitím budov.

Catharina Nord ve své studii ukazuje, že architektonické uspořádání prostoru může být problémem, i když se staví budova specificky pro konkrétní instituci – v tomto případě pro asistované bydlení pro seniory. Uspořádání prostoru zde vychází z modelu, jenž se ustavil v 15. století v Británii a od té doby byl po staletí používán, především v chudobincích. Nord využívá analytické nástroje odvozené z konceptů Deleuze a Guattariho a tento architektonický model chápe jako stratum, jako stabilizovanou asambláž, která se v čase opakovaně teritorializuje. Dané uspořádání prostoru je spojeno se strategiemi kolektivní péče. Pro poskytování v současnosti prosazované individualizované péče se stává překážkou. Nord skrze etnografická pozorování popisuje praxi pečování, v níž je zjednáváno soukromí, autonomie a důstojnost klientů zařízení jako procesy destabilizující stratum. Instituci asistovaného bydlení pro seniory v dnešním Švédsku prozkoumává také Morgan Andersson. Vycházejíc z Lefébvrovy konceptualizace sleduje procesy utváření soukromého a veřejného prostoru (nejen) ve vztahu k právním normám. Zaměřuje se na již dříve zmíněné napětí mezi plánovaným a žitým prostorem a mezi normativním a vztahovým pojetím prostoru. Zajímá ji „uživatelnost“ zařízení, jež se utváří v procesu *kontinuálního* zjednávání prostoru.

V situaci, kdy se v České republice řeší budoucnost institucí poskytujících péči – s ohledem na transformaci sociálních služeb, reformu psychiatrické péče, předpokládané stárnutí populace a podobně –, stává se otázka podoby a realizace změn zásadním problémem. Představená antologie nepřináší jednoduché návody k jeho řešení, nabízí však důležité inspirace pro jeho teoretické uchopení. Interdisciplinární přístup umožňující geografům, architektům a sociologům, aby si vzájemně půjčovali – a společně sdíleli – své teoretické a metodologické nástroje, vysvobozuje problematiku péče, architektury i institucionálních změn z jejich redukcionistických konceptualizací. Problém pečující architektury se před čtenářem otevírá ve své komplexitě. Pro její uchopení je zásadní zaměření na praxi zjednávání prostorů i subjektů v sítích vztahů. Kniha vytyčuje směr bádání, jenž by mohl přispívat k eliminaci mocenských excesů ve stávajících institucích poskytujících péči a vést k jejich zásadnější proměně. Tedy k takové proměně, díky níž institucionální péče přestane být synonymem pro vyloučení, izolaci a ztrátu respektu k jejím příjemcům.

Radek Carboch

Recenze byla napsána v rámci výzkumného projektu „Zranitelní obyvatelé v křehkých obydlich: Dvojí starost pobytových služeb“, podpořeného GA ČR [19-07724S].

Josef Bernard (ed.)
Tomáš Kostecký
Renáta Mikešová
Jiří Šafr
Martin Šimon
Lucie Trlifajová
Jakob Hurrle

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)
a SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v. v. i.,
vydaly v koedici

NIC SE TADY NEDĚJE...

Životní podmínky na periferním venkově

Josef Bernard (ed.), Tomáš Kostecký, Renáta Mikešová,
Jiří Šafr, Martin Šimon, Lucie Trlifajová, Jakob Hurrle

Kniha osmi autorek a autorů se zabývá životními podmínkami obyvatel venkovských periferií v Česku. Klade si zejména otázku, jestli bydlení v periferiích zvyšuje riziko

různých forem sociálního znevýhodnění. Zkoumá postavení obyvatel venkovských periferií na

trhu práce, jejich příjmy a možnosti zaměstnání. Zabývá se problematikou vzdělání a ptá se, jestli děti vyrůstající v periferiích mají stejné možnosti získání kvalitního vzdělání jako ostatní. Věnuje se každodennímu životu rodin a popisuje, před jakými obtížemi stojí rodiče při výběru školy, zajišťování

volnočasových aktivit pro své děti a při snaze skloubit péči o děti a zaměstnání. Sleduje též spokojenost

obyvatel venkovských periferií a porovnává ji se spokojeností obyvatel jiných typů území. Ukazuje, že

venkovské periferie představují různorodé prostředí, které jeho obyvatelé hodnotí diferencovaně. Často

ovšem vnímají, že jim toto prostředí nabízí omezené množství ekonomických a sociálních příležitostí.

Kde se v Česku nachází periferní venkov? Jaké těžkosti přináší bydlení v odlehlých venkovských obcích? Proč mají lidé na venkově nižší plat než lidé ve městě?

Mají venkovské děti stejné šance na vzdělání jako jejich vrstevníci ve městech? Jak se hledá zaměstnání

ve vesnicích s vysokou nezaměstnaností? Kde jsou lidé v Česku nejspokojenější a kde nejméně spokojení? Přesouvají se sociálně vyloučené lokality z měst na venkov?

Praha 2018

244 stran

Doporučená cena 295Kč vč. DPH

ISBN 978-80-7419-274-6

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON), Jilská 1, 110 00 Praha 1

Objednávky – tel.: 222 220 025, e-mail: slon@slon-knihy.cz.

Vyžádejte si zaslání informací o novinkách e-mailem!

Podrobné informace o vydaných a připravovaných titulech: www.slon-knihy.cz

Evropská konference výzkumu ve vzdělávání 2019 (European Conference on Educational Research 2019, ECER)
„Education in an Era of Risk – the Role of Educational Research for the Future“
 Hamburk, 2.–6. 9. 2019

Zdá se, že éra rizikové společnosti je na svém vrcholu, alespoň co se týče vzdělávání. Rizikovými se stávají jak společenské podmínky, procesy, tak výsledky vzdělávání. Riziková je nedostatečná komunikace veřejných politik, ale také jejich nadměrná europeizace, riziková je nedostatečná evidence ve vzdělávání, ale také její nadměrná produkce skrze tzv. digital governance (P. Landri. *Digital Governance of Education: Technology, Standards and Europeanization of Education*. London: Bloomsbury Publishing PLC 2018), rizikové jsou i výsledky zámků, resp. trendy snižujících se výsledků v určitých oblastech. Jak z těchto vzdělávacích rizik a krizí vyváznout a jak sociologii vzdělávání na tyto problémy vyladit? Na to se snažila v zářijových dnech odpovědět mezinárodní a mezioborová konference, kterou zajišťuje EERA (Evropská asociace výzkumu ve vzdělávání). Letošní téma totiž odkazovalo na vzdělávání v rizikové nikoli pouze společnosti, ale rovnou celé éře – době rizikové.

Konference byla jako vždy organizována podle jednotlivých „networks“, ale také pořádala obecné „sessions“ za celou EERA, které daleko více rámovaly obecnou diskusi o tom, co se ve vzdělávání v nedávné době událo. Proto nemohlo chybět téma Sustainable Development Goals. Tyto „udržitelné cíle“ vyhlásilo OSN v roce 2015, energicky se jich chopilo OECD a od roku 2016 je tato organizace systematicky komponuje do svých vlivných publikací *Education at a Glance*; chce totiž napomoci dosažení těchto cílů právě budováním patřičných indikátorů. Hlavním řešením problému udržitelnosti má být podle úvodního slova Davida Atchoareny (ředitel UNESCO Institutu pro celoživotní vzdělávání) pře-

devším celoživotní vzdělávání – mělo by „budovat mosty napříč různými životními sférami a správními kontexty“. Rizika se zvládnou tzv. celoživotní gramotností (lifelong literacy), která propojuje tři dimenze: celoživotní učení, širokou životní gramotnost a širokosektorové reformy směřující k „systému celoživotního učení“. Referenční rámce rizikovosti, udržitelnosti a celoživotního učení se v tomto pojetí propojily v jedné systemické vizi, která by nyní měla být i paradigmatem vzdělávacího výzkumu. To ovšem budí i spoustu kritických otázek, jak například uvidíme dále v některých prezentacích a také jak známe v českém prostředí z kritiky novodobého pojetí celoživotního učení podané Konradem Liessmannem.

Ale jako vždy, tato konference uměla i letos seskupit jak umírněně reformní, tak radikální badatele, a proto otázka po rizikovosti ve vzdělávání nebyla nesena pouze dychtivostí po jakýchkoli nápravných řešeních, ale také pokusem o nezabřednutý pohled na krizový management, který často vládne politikám ve vzdělávání, pohled, který umí vidět vzdělávání jinak, než skrze „PISA šoky“, „permanentní krize“ či „nekonečné reformy“. Seskupení a zastřešení badatelů nejen různých oborů, ale také velmi odlišných paradigmat je jednou z nejlepších vlastností jinak dosti masové konference. Výzkumníci se v ní nebojí kontroverzních otázek a diskuse je na prezentacích vždy na velmi vysoké úrovni. Jelikož konference zahrnovala paralelní sekce 32 „networks“, následující pasáže referují pouze o dění v sítích Sociologies of education (SsE), Policy Studies and Politics of Education a Organizational Education. O ostatních zajímavých sekcích z jiných sítí budou referovat čeští kolegové a kolegyně z jiných oborů v relevantních časopisech.

Síť SsE kromě participace na hlavním tématu vydala i svoji speciální výzvu: *Retuning Sociology of Education up?* Do této výzvy se zapojilo mnoho badatelů a návrhy a podněty pro oživení a vyladění so-

ciologie vzdělávání směrem k současným společenským změnám byly neneseny především odklonem od esencialistických, individualistických i holistických epistemologií a ontologií. Diskuse se otevřela panelem *A New Materialism in Sociology of Education*, který upozornil na proměňující se časoprostor současného vzdělávání, který je pod tlakem epidemie reforem (Paolo Landri, Italian National Research Council). Posuny v materialitě vzdělávání byly zkoumány na digitálních vzdělávacích aplikacích (Mathias Decuypere, University of Leuven), tento výzkum vedl k navržení heuristického rámce, který zahrnuje čtyři dimenze: ekologie, technologie, subjektivita a vzdělávací režim. V takto pojatých dimenzích se mimo jiné projevuje v současnosti sílící relacionistická ontologie, která uvažuje jako prioritní vztahový proces (analyticky i empiricky) – vznikání vazeb, které teprve konstituují aktéry, lokace i zájmy.

Výše naznačené paradigmatické proměny byly předmětem i dalších panelů. Alfredo S. Filho (Dublin City University) nabídl pohled na nové uchopení sociálního kapitálu z pozic ANT, Danilo Taglietti (University of Naples) se chopil problému stále přetrvávajících kategorií a dualit moderní sociologie (realita a reprezentace, jednání a reflexe), což ho vedlo k proponování jediné sociální báze inspirované deleuzeovskou filozofií. Autorka této zprávy přednesla příspěvek „A Sociological Perspective on Normativity in Education: Educational Legitimation Ecology“, ve kterém se snažila nabídnout pohled na legitimizační praktiky v ospravedlňování vzdělávacích reforem, tedy praktiky a situace, jež stabilizují své sociálně kompetentní aktéry, patřičné vědění a relevantní problémy.

Ovšem tyto teoretické posuny našly uplatnění i v dalších sférách vzdělávání, například v oblasti hodnocení. I v českém prostředí se dlouhodobě upozorňuje na vlivy nového managementu a na jeho logi-

ku, která vytlačuje odlišné definice problémů a odlišné dialogické partnery, u nás jde ale především o (dnes již tradiční) kritiku neoliberalismu. Jinou perspektivu nabídl Emiliano Grimaldi (University of Naples). Ukázal nejen na manažerskou logiku, ale především představil velmi důležitou, nicméně specifickou genealogii hodnocení ve vzdělávání a představil tak svoji novou knihu (E. Grimaldi. *An Archaeology of Educational Evaluation: Epistemological Spaces and Political Paradoxes*. London: Routledge 2019). Yves Duterco (University of Nantes) a Julia Resnik (Hebrew University of Jerusalem) naopak upozornili ve svém rozsáhlém srovnávacím výzkumu francouzského a izraelského hodnocení ve vzdělávání na zajímavé podobnosti, které v současnosti vedou na jedné straně k teritoriálně zaměřeným správním opatřením a na druhé straně k individualizaci hodnocení výsledků vzdělávání a zodpovědnosti za něj. V ještě kritičtější duchu vystoupil John B. Krejsler se svým příspěvkem „‘The Grand Simulation’ and the Dream of Success by Assessment: Baudrillardian Reflections on the Drive in (Trans-)national School Policy“, jehož název mluví do značné míry sám za sebe.

V současnosti velmi důležitým zkoumáním povahy inovací se zabýval panel *Social Innovation in Education* (síť Organizational Education). Především Gert Biesta (Maynooth University) upozornil na to, že v současnosti se mnohem více upřednostňuje otázka, jak proměnit vzdělávání, aby více vyhovovalo společenským požadavkům, a úplně se tím zastírá druhá, neméně významná otázka, která byla v historii evropské civilizace vždy přítomná, tedy jak proměnit společnost, aby vyhovovala opravdovému vzdělávání. Biesta se pozastavil nad faktem, že škola jako obecná instituce si mnohem méně nárokuje svůj vlastní čas a prostor než naopak – tedy alespoň na rétorické úrovni vzdělávacích politik, ve kterých hlavním subjektem, který něco vyžaduje, je společnost, průmysl, trh

práce apod. Biesta se soustředil na nereflexovaný předpoklad, že konstantní inovace přinese zákonitě vylepšení, a navrhuje zamyslet se nad ideou vzdělávání jako termostatu, tedy neustálého vyvažování mezi inovací a konzervací. Navíc upozorňuje na roli školy jako instituce, která má povinnost rezistence – odporu vůči takovým zásahům, které jsou v protikladu k vlastním cílům vzdělávání (více v: G. Biesta. „What Kind of Society Does the School Need? Redefining the Democratic Work of Education in Impatient Times.“ *Studies in Philosophy and Education*, 2019, 38: 657–668, <https://doi.org/10.1007/s11217-019-09675-y>). Toto uvažování by mohlo významně přispět i do současné české diskuse nad vzdělávacími vizemi v připravované strategii 2030+.

Dalším aktuálním tématem bylo hodnocení a souvztažná idea standardů v panelu *The Encounter between Homogenization and Heterogeneity: Increased Standardization in a Diverse World?* Zejména Paolo Landri ukázal, že standard (široce chápaný) je klíčovým faktorem možnosti koordinace jednání a že bez standardů by se těžko jednalo i komunikovalo. Nicméně i oproti tomuto faktu je třeba se ptát po současné povaze standardizace ve vzdělávání. Skrze tzv. sociomateriální přístup, který se zaměřuje na míru, časoprostorové souvislosti a autorství standardizací a na to, jaké aspekty vzdělávání jí podléhají a jaké ne (více v: T. Fenwick, P. Landri. „Materialities, Textures and Pedagogies: Socio-Material Assemblages in Education.“ *Pedagogy, Culture and Society*, 2012, 20 (1): 1–7), Landri upozorňuje, že současné zavádění standardů rozhodně automaticky nepřináší domnělou uniformitu, transparentnost a plynulejší koordinaci. Standardy v současné podobě nejsou neutrální technické a transparentní objekty, ale spíše epistemické objekty (asambláže roztroušených a zčásti heterogenních transnacionálních sítí), které umožňují uvažovat ve vzdělávání pouze to měřitelné a domněle objektivní.

Nejvíce zájmu ale vzbudil dvoudílný panel *The Interplay of Actors in the Production of Education Metrics: Examining Empirical Cases and Theoretical Assumptions*. Věnoval se konkrétním souvislostem aktérství, měření a hodnocení ve vzdělávání a zkoumání různých organizačních globálních i lokálních asambláží. Poutal především díky v současnosti velmi žhavému tématu – OECD průzkumu sociálních a emocionálních dovedností (SSES), který se připravoval minimálně od roku 2016, a nedávno, v listopadu 2019, vyšla první studie tohoto průzkumu (vyšlo již několik metodologických a koncepčních studií, více na: <http://www.oecd.org/education/ceri/social-emotional-skills-study/>). Tento průzkum značně polarizuje své publikum díky evidentní disparitě snahy kvantifikovat nekvantifikovatelné. Proto Ben Williamson (University of Edinburgh) ve svém příspěvku „Coding Human-computer Capital: the Digital Psychometrics of Social-emotional Skills in the Robot Economy“ poukázal, že nejenže má tento průzkum přinést úplně nový druh správného vědění (policy knowledge), ale posouvá i priority samotného OECD. Hlavním cílem je podchytit sociálně-emocionální faktory socioekonomických výsledků. Důvodem jsou především změny v ekonomikách a profesích, které se stávají čím dál tím více robotizované. Zatímco rutinní kognitivní dovednosti, které se jednoduše naučí a jednoduše testují, jsou také ty, které bude možné nejjednodušeji digitalizovat, automatizovat a outsourcovat, budou to především sociální a emocionální dovednosti, které budou podstatou přidané lidské hodnoty v „robotizované společnosti“. Tedy již ne společnost vědění, která potřebuje kognitivní inteligenci, ale robotizovaná společnost, která potřebuje emoční inteligenci. Za průzkumem tak stojí především snaha měřit ekonomicky hodnotné informace budoucí společnosti. Tím ovšem ale OECD zavádí digitální psychometriku do mezinárodního vzdělávacího mocenského ovláda-

ní, což by rozhodně nemělo unikát pozornosti.

Jinou aktivitu OECD zkoumala Radhika Gorur (Deakin University), konkrétně program PISA pro rozvojový svět (PISA-D). V příspěvku „Making PISA Inclusive: Assembling PISA for Development (PISA-D)“ Gorur ukázala na případové studii Kamodže, jak se nový program ustavuje v materiálně-sémantickém procesu sestavování různých aliancí (hodnotících globálních aliancí, zprostředkování grantů, obecně budování kapacit aj.). Tyto procesy nesměřovaly pouze k technické adaptaci položek PISA průzkumu pro nízkopříjmové státy, ale k celkovému zajištění organizace OECD ve své globálně relevantní pozici, tedy i v těch zemích, které i díky agendě OSN (viz výše) jsou považovány za neopominutelný prostor pro vskutku globální měření vzdělávacích indikátorů. Christian Ydesen (University of Aalborg) upozornil v příspěvku „The Turbulence of Statistics in Education – UNESCO-OECD Relations 1960s–2010s“, že vzhledem k tomu, že vytváření statistik, dat, indikátorů a algoritmů je podstatou dnešního ovládání (governing complex) ve vzdělávání, byly tyto aktivity vždy předmětem spolupráce, ale i sváru různých organizací; kdo ovládá vzdělávací statistiky, ovládá vzdělávání. Proto zkoumal historii sporů dvou nejvýznamnějších organizací (UNESCO a OECD) na tomto poli. Linda Rönnberg (Umeå University) ukázala na asambláž aktérů, kteří se nakupili kolem švédské nadace Gapminder k produkci, prezentaci a užívání statistik. Antoni Verger (Autonomous University of Barcelona) představila procesy vlivu OECD na lokální vzdělávací politiku méně nápadnými způsoby, než je například PISA, a to konkrétně OECD národními zprávami, které tak představují prostředek tzv. multilaterálního dohledu (multilateral surveillance).

Jedním z posledních panelů konference bylo sympozium organizované přede-

vším badateli z UC Louvain, věnované obecnějšímu tématu, které vlastně problematizovalo zpoza většiny konkrétních studií, a to posunu v povaze politična v současných společnostech. Panel *Re-articulating the Form of the Political: Education Governance in the European Union* ukázal například, že neformální charakter mnoha pracovních skupin (konkrétně při přípravě ET 2020), ačkoli jsou odděleny od formálních struktur, není překážkou, ale spíše zdrojem výhod (Vivien Gain, Eric Mangez). Pieter Vanden Broeck ukázal, jak „Euro-speak of (Lifelong) Learning“ umožňuje rozmělnit dvojí opozitní požadavek vyjednat národní zájem a zároveň dosáhnout nadnárodního konsensu. A Tore Bernt Sorensen upozornil, že se horizonty politické akce ve vzdělávání neustále rozšiřují, což ovlivňuje sociální dialog s aktéry, jako jsou například učitelé, ale i další.

Letošní konference tedy ukázala, že není možné vzdělávání považovat za autonomní systém oddělený od ostatních sfér společenského života, že vzdělávání je pole jak mocenských bojů, tak ekologií vyjednávání významů dobré společnosti obecně. Konference ale upozornila na značné disparity a difference na všech úrovních vzdělávání (od plánování po výsledky), které přispívají k rizikovosti, jako k narativu i jako ke stavu světa. Proto se můžeme těšit na další konferenci, která se chystá vyjádřit právě k propojování komunit, organizací a dalších aktérů a různých rolí vzdělávání v tomto propojování: Educational Research: (Re)connecting Communities ECER 2020, která se tentokrát uskuteční v Glasgow. Síť SsE si k tomu připravila vysoce aktuální speciální výzvu: „Return of the Nation? Sociologies of Education in an Era of Rising Nationalism and Populism“.

Všechny abstrakty z této i minulých konferencí EERA jsou dostupné online na: <https://eera-ecer.de/ecer-programmes/>.

Jitka Wirthová

Zpráva z konference uživatelů dat z výzkumného programu Generations and Gender a ze setkání Rady partnerů tohoto programu

Paříž, 24.–25. 10. 2019

Ve dnech 24.–25. října 2019 se na Pařížské vysoké škole ekonomické konala v pořadí již pátá z pravidelných konferencí uživatelů dat z výzkumného programu Generations and Gender (GGP). GGP je velká sociálněvědní výzkumná infrastruktura nabízející mezinárodně harmonizovaná data o jedincích, regionech a státech, zaměřená zejména za rodinné a reprodukční chování. Dvě hlavní části GGP jsou panelový výzkum jednotlivců („Generations and Gender Survey“, zkráceně GGS) a kontextuální databáze informací o regionech a státech („Contextual database“, zkráceně COB). GGP poskytuje – již od svého vzniku na počátku první dekády tohoto století – volný přístup ke svým datům pro potřeby akademického a aplikovaného výzkumu. Datová báze zahrnuje informace o více než 200 000 respondentů z 20 zemí (přičemž ve 14 zemích se podařilo zorganizovat i panelovou složku výzkumu). Za dobu své existence se GGP ustavil jako jeden z nejvýznamnějších datových zdrojů zejména pro demografii a sociologii rodiny, mezi více než čtyřmi tisíci registrovaných uživatelů nicméně roste zastoupení ekonomů, epidemiologů i odborníků na veřejnou a sociální politiku a veřejné zdraví.

I pátá uživatelská konference potvrdila oborovou různorodost komunity, která se kolem výzkumného programu GGP organizuje. Dobrým indikátorem této pestrosti byly i tři zvané přednášky. Italský demograf Daniele Vignoli se ve své přednášce soustředil na výsledky svého projektu financovaného Evropskou výzkumnou radou (European Research Council, ERC), který se zaměřuje na vliv ekonomické nejistoty na fertilitu v evropských zemích. Ve Švédsku působící Sunnee Billingsley představila klasickou, makrosociálně orien-

tovanou analýzu demografických trendů ve střední a východní Evropě. A konečně americký sociolog Michael Rosenfeld zdůraznil spíše mikrosociologický pohled na interakce na partnerském trhu i v manželství, v němž zohlednil zejména roli internetu coby prostředí pro potkávání nových/alternativních partnerů.

Zatímco první dvě zvané přednášky lze vnímat jako konceptuální (i empirickou) polemiku s teorií druhé demografické tranzice, která jinak v Evropě dominuje diskusím o probíhající změně populačního chování, poslední přednáška spíše nabízela aplikaci tradičního sociálně psychologického pohledu na partnerskou stabilitu. Levingerův model (G. Levinger, „Marital Cohesiveness and Dissolution: An Integrative Review.“ *Journal of Marriage and the Family*, 1965, 27: 19–28) odvozoval rozhodování o setrvání v koresidenčním partnerství od zisků, bariér a alternativ (rewards, barriers, alternatives). Rosenfeld pak ve své přednášce připomněl, jak dramaticky internet změnil zejména vnímanou jistotu, že existují alternativy ke stávajícímu vztahu. To samo o sobě není převratné tvrzení. Důsledky pro výzkum formování a stability rodin – a sběr nových dat – jsou však dalekosáhlé.

Běžné programové sekce tematicky pokrývaly v zásadě všechny hlavní moduly dotazníku GGS: tři sekce byly věnovány výzkumu fertility (jedna v souvislosti s migrací, druhá zdůrazňovala fertilitní záměry a antikoncepci a třetí byla věnována komparativnímu výzkumu porodnosti), jedna sekce se věnovala propojení partnerských tranzicí se sociálními nerovnostmi, jedna sekce se zaměřovala na dělbu domácích prací zejména v perspektivě tzv. „nedokončené genderové revoluce“. Poslední, šestá z tematických sekcí pak zaujala svým důrazem na zdraví v souvislosti s partnerskými tranzicemi a pečovatelskými rolmi. Šest základních programových sekcí (v nichž bylo představeno celkem 23 příspěvků) bylo doplněno dvěma tematicky

pestřejšími sekcemi, věnovanými 14 plakátovým zprávám. Poněkud překvapivé bylo, že se na konferenci výrazněji neobjevilo téma reprodukčního zdraví, (ne)plodnosti a asistované reprodukce, což je téma v dotazníku GGS obsáhle zahrnuté.

Program konference byl 22.–23. 10. doplněn workshopem o technikách vizualizace dat v programovém prostředí R. Workshop zejména zdůraznil techniky vizualizace životních drah a využíval k tomu právě data z GGS. I když byl workshop účastníky velmi kladně hodnocen, z dlouhodobého strategického hlediska bylo pro budoucnost GGP mnohem důležitější jednání Rady partnerů (Council of Partners), které se také uskutečnilo 23. října 2019 ve francouzském Národním institutu pro demografická studia (INED).

Rada partnerů je hlavním konzultativním orgánem GGP a projednávala (kromě aktualizovaných údajů o publikacích a uživatelích, probíhajících terénních šetřeních, zveřejňování dat) i budoucí situaci financování a organizace GGP. Rada partnerů s potěšením konstatovala rostoucí globální zájem o zapojení do GGP, který nyní výrazně přesahuje hranice Evropy: z GGP se totiž – kromě některých postsovětských republik (Litva, Bělorusko, Moldavsko) – připojily i latinskoamerické (Argentina, Uru-

guay) a další asijské (Kazachstán, Tchaj-wan, Hong-kong, Čína) země. Celkem tak o zapojení do budoucích aktivit GGP (a zejména do další vlny panelového výběrového šetření, které by mělo začínat v roce 2020) projevilo vážný zájem celkem 31 zemí, mezi nimiž je i Česká republika.

V rovině institucionální Rada partnerů vzala na vědomí rozšíření konsorcia GGP o dvě instituce (Záhřebská univerzita a Estonský institut pro populační studia). Z hlediska obsahového byla zřejmě nejdůležitější diskuse o změně dotazníku GGS, v němž bude revidována sekce o fertilitních plánech. Ta nově již nebude založena na teorii plánovaného chování. Finální podoba této revize nicméně ještě nebyla odsouhlasena.

Český tým GGP, složený z badatelů Ústavu populačních studií Masarykovy univerzity a Katedry demografie a geodemografie Univerzity Karlovy, se připravuje na organizaci terénního šetření z nové vlny GGP, která by v ČR měla proběhnout (v závislosti na dostupnosti financování) v letech 2020–2021, s případným opakovaným dotazáním identických respondentů v letech 2023–2024 (a případně i v letech 2026–2027). Věcná, logistická i finanční příprava na toto nové empirické šetření je v plném proudu.

Martin Kreidl

Sociologický časopis / Czech Sociological Review

Pokyny pro autory/autorky – česká čísla:

Redakce přijímá rukopisy pouze v elektronické podobě (formát doc, docx). Rukopis nabízený do recenzního řízení se dodává v plné a anonymizované variantě a musí obsahovat název v češtině a angličtině, anglický a český abstrakt včetně klíčových slov, abecední seznam citované literatury. Plná varianta dále musí obsahovat afiliaci autora, informaci o grantové podpoře, kontaktní údaje a stručný profil autora. Recenzované texty jako statí, výzkumné studie nebo metodologické příspěvky nemají přesahovat 35 normostran (NS), recenzní eseje 15 NS, mezdilony 10 NS, recenze 7 NS, zprávy a informace 5 NS. Bibliografické odkazy musí být úplné a odpovídat standardům časopisu.

Závazné pokyny pro autory jsou uvedeny na: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/page/4-pokyny-pro-autory>

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Redakce časopisu si vyhrazuje právo v textu provádět anonymizační zásahy. Nabídnout redakci časopisu již publikovaný text nebo nabídnout rukopis jinému časopisu v průběhu recenzního řízení je považováno za neetické. Redakce provádí základní jazykovou kontrolu přijatých textů.

Manuscript submission – English edition:

Research and review articles must be submitted to SČ/CSR in electronic format. Each article should include an abstract, five keywords, and a complete alphabetic list of references cited in the text. Book reviews should be submitted to the Book Reviews Editor Pieter Vanhuyse at vanhuyse@euro.centre.org. Book reviews should be approximately 7,000–9,000 characters (with spaces) in length. It is the author's responsibility to ensure that all findings and contributions from other sources are duly acknowledged and to secure permission for the reproduction of any copyrighted figures or materials. Authors whose first language is not English may find it useful to enlist the help of a native English speaker to edit the piece for grammar so that the reviewers can give full justice to their work. For detailed submission guidelines, visit the journal's website: <http://sreview.soc.cas.cz/en/page/4-author-guidelines>

The peer-review process is double-blind. Submission of the manuscript to another journal while it is under review by the SČ/CSR is considered unethical and if discovered SČ/CSR will terminate the review process. The editors reserve the right to review and edit the language of all submissions.

Objednávky přijímá Postservis, Poděbradská 39, 190 00 Praha 9, tel. 800 300 302, e-mail: postabo.prstc@cpost.cz. Objednávky do zahraničí přijímá redakce. Cena 85 Kč vč. DPH, v zahraničí 4,5 € či 5 \$, roční předplatné 510 Kč (4 česká a 2 anglická čísla). Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

Orders: Czech Sociological Review, Jilská 361/1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: csr@soc.cas.cz. One issue costs €4.5 or \$5.

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Contents

ARTICLES

KATEŘINA HEJNOVÁ, JOHANA CHYLÍKOVÁ: Dealing with Parental Conflicts at the Child Protection Departments in the Czech Republic: Use of Defensive Practice and Its Factors

JAN KLUSÁČEK, DANA HAMPLOVÁ: The Intergenerational Transmission of Generalised Trust and a Willingness to Take Risks

JIŘÍ HASMAN, PAVLÍNA DIVÍNOVÁ: Regional Differences in Attitudes towards International Migration by Secondary School Students and Their Determinants

ROBERT OSMAN, HANA PORKERTOVÁ: 'Tied to a Wheelchair': How the Absence of Civil Inattention Serves as a Spatial Barrier to Electric Wheelchair Users

BOOK REVIEWS

CONFERENCE REPORTS

Sociologický ústav
Akademie věd ČR

Cena 85 Kč / Price €4.5 / \$5

ISSN 0038-0288

9 770038 028000

01